आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः २

रुद्राध्यायः ।

सायणाचार्यभट्टभास्करप्रणीतभाष्याभ्यां
संवलितः ।

आनन्दाश्रमस्थविद्वद्भिः संशोधितः ।

स च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमत् ' महादेव चिमणाजी आपटे ' इत्यभिधेय-
महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितः ।

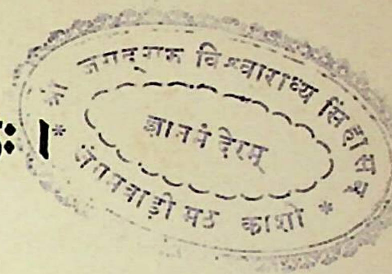
तृतीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८२७

खिस्ताब्दाः १९०९

मूल्यं षडाणकयुतो रूप्यकः (१७६) ।

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः २

रुद्राध्यायः ।

सायणाचार्यभट्टभास्करप्रणीतभाष्याभ्यां संवलितः ।

विद्वद्भिः संशोधितः

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितः ।

तृतीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८२७

खिस्ताब्दाः १९०६

मूल्यं आणकषट्कसहितो रूप्यकः । (१०६)

ॐ नमः परमात्मने ।

ऋग्भिः 'स्तुवन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिर्गायन्ति' इत्युक्तेर्यजनार्थकस्य यजुर्वेदस्य पञ्चमोऽयमध्यायः 'रुद्राध्याय' इत्युच्यते। चतुर्थेऽध्याये सर्वा इष्टकाचितय उक्ताः। रुद्राध्यायसंज्ञकेऽस्मिन्पञ्चमेऽध्याये चित्यग्नौ होम उच्यते। अस्य च कर्मकाण्डे पाठात्कर्माङ्गत्वं तथा च श्रुतिः—

'रुद्रो वा एष यदग्निः स एतर्हि जातो यर्हि सर्वश्चितः स यथा वत्सो जातः स्तनं प्रेप्सत्येवं वा एष एतर्हि भागधेयं प्रेप्सति तस्मै यदाहुतिं न जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च ध्यायेच्छतरुद्रीयं जुहोति भागधेयेनैवैनꣳ शमयति नार्तिमार्छत्यध्वर्युर्न यजमानः'

इति। स्मृतिरपि—

'चमकं नमकं चैव पौरुषं सूक्तमेव च।
नित्यं त्रयं प्रयुञ्जानो ब्रह्मलोके महीयते'॥ इति।

याज्ञवल्क्योऽपि—

'सुरापः स्वर्णहारी च रुद्रजापी जले स्थितः।
सहस्रशीर्षाजापी च मुच्यते सर्वकिल्बिषैः'॥

इत्यादिभिरस्य कर्माङ्गत्वं प्रसिद्धमेव भवति। जाबालोपनिषदि ज्ञानहेतुत्वमप्यस्य श्रूयते। तथाच ब्रह्मचारिभिः 'किं जप्येनामृतत्वमश्नुते?' इति पृष्टो याज्ञवल्क्य आह— 'शतरुद्रीयेण' इति। 'एतानि ह वा अमृतस्य नामधेयानि भवन्ति एतैर्ह वा अमृतो भवति' इति कैवल्योपनिषदि—'यः शतरुद्रीयमधीते सोऽग्निपूतो भवति। इत्यादिभिः। स्मृतयोऽपि—

'सततं रुद्रजाप्योऽसौ परां मुक्तिमवाप्स्यति'॥

इत्यादयो बह्व्यः। एवं कर्माङ्गत्वज्ञानहेतुत्वाभ्यां विषयिभिर्मुमुक्षुभिश्चावश्यमादरणीयोऽयं रुद्राध्यायः। वर्तते चास्य सर्वत्र पठनपाठनप्रचारो विशेषतया दाक्षिणात्येषु। यद्यपि कैवलं पाठमात्रेणाप्ययमिष्टफलदो भवत्येव तथापि।

'उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्।
उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः'॥

इत्यादिषु वेदार्थाभिज्ञस्य प्रशंसोक्तेः—

'यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्'॥

इत्यादिभिरनर्थज्ञस्य निन्दाश्रवणात्—

‘ स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।
योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ’ ॥

इत्यादिभिरर्थानभिज्ञस्य स्थाणुत्वोक्त्या निन्दाया अर्थज्ञस्य च सकलकल्याणप्राप्तेर-भिधानादर्थज्ञानमत्यावश्यकमेव । स्थाणुरिति दृष्टान्तः । छिन्नशाखं शुष्कं वृक्षमूलं स्थाणुशब्देनोच्यते । केचित्त्वर्थमजानतोऽपि यथावत्पाठमात्रेणैव कर्माङ्गत्वं सिद्ध्य-तीति मन्यन्ते । ‘ स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ’ इत्यस्याध्ययन विधेर्वेदाक्षरग्रहणेनैव चरि-तार्थत्वम् । पूर्वकाण्डार्थज्ञानं कर्मानुष्ठानाक्षिप्तम् । कर्मानुष्ठानं पाठमात्रेणैव भवतीति तन्न सर्वसंमतम् । ‘अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः’ इत्यादिष्वनर्थज्ञस्य पाठका-धमत्वोक्तेरर्थज्ञानं विना पाठमात्रमपि न सम्यक्तया भवितुमर्हति । यद्यपि कर्मानुष्ठानं केवलेन मन्त्रपाठेनैव सिद्ध्यति तथाऽपि केवलानुष्ठानाद्विद्यासहितेऽनुष्ठाने फलातिशय-मामनन्ति च्छन्दोगाः ‘ तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति ’ । अध्ययनं नामार्थज्ञानपूर्वकमक्षरग्रहणम् । तथा सत्यध्ययनविधेरर्थज्ञान-पूर्वकमक्षरग्रहणेनैव चारितार्थ्यं भवेन्न केवलमक्षरग्रहणेनैव । ज्ञानहेतुत्वं त्वर्थज्ञानं विना न भवेदेव । आधुनिकानां तु सर्वेषामर्थज्ञानस्याऽऽवश्यकत्वे न काऽपि विप्रतिपत्तिः । तत्सिद्धं कर्माङ्गत्वेऽप्यस्य रुद्राध्यायस्यार्थग्रहणस्याऽऽवश्यकत्वम् ।

अर्थज्ञानसाधनानि तु निगमनिरुक्तव्याकरणादीनि सन्त्येव । परं तेष्वकृतबहुलपरि-श्रमाणां भाष्यं विनाऽर्थज्ञानं न सुलभमिति मत्वा वैदिकमार्गप्रवर्तकस्य वीरबुक्कभूपते-र्मन्त्रिणा माधवाचार्येण चत्वारोऽपि वेदा व्याख्याताः । तत्र यजुर्वेदव्याख्याने तस्य पञ्चमोऽध्यायोऽयं रुद्राऽध्यायोऽपि व्याख्यातः । तत्र च केवलं रुद्राध्यायार्थविवि-त्सूनां समग्रस्य तस्य ग्रन्थस्य संपादनं बहुवित्तव्ययायाससाध्यमिति मत्वा सुलभत्वे-नास्य प्रचारो भूयादिति विचार्याऽऽनन्दाश्रमाधिपतिना प्रथमं सायणभाष्यसहित एवायं रुद्राध्यायो मुद्रितुमारब्धः । एतस्मिन्नेव समये वाईक्षेत्रनिवासिभिः गङ्गाधरअनन्त नित्सुरे इत्यभिधैर्मन्मित्रैर्भट्टभास्करकृतभाष्यसहितमेकं पुस्तकं मत्सविधे प्रेषितम् । एतददृष्टपूर्वमतीव समीचीनं भट्टभास्करं भाष्यं विदुषां सुलभं भवत्विति विचार्य तद-प्यत्र संगृहीतम् । तदेवं भाष्यद्वयसंवलितोऽयं रुद्राध्यायः सर्वेषां पठनपाठनार्थज्ञाना-दिभिः कर्माङ्गत्वं ज्ञानहेतुत्वं च साधयत्विति ।

अत्र प्रसङ्गतो माधवाचार्यस्य किंचिद्वृत्तं वर्ण्यते । तत्र दक्षिणस्यां दिशि कर्णाटक-

देशे तुङ्गभद्रानदीतीरे पम्पानामकं सरः क्षेत्रं च वर्तते । अस्यैव विजयानगरमिति प्रथा पूर्वस्मिन्काल आसीत् । इयमेव कैश्चित्किष्किन्धानगरीत्यप्यभिधीयते संप्रति तु गोवलकोण्डा इति प्रसिद्धमेतन्नगरं यत्र च विरूपाक्षाख्यया स्वदर्शनेन तत्रत्याञ्ज-नान्पावयति स्म भगवाञ्शंकरः । तत्र वैदिकमार्गप्रवर्तकः स्वप्रतापपरिशोषितपरि-पन्थिसरा वीरबुक्कभूपालो नाम सार्वभौम आसीत् । तस्येन्द्रस्य बृहस्पतिरिव नलस्य सुमतिरिव रामस्य वसिष्ठ इव धर्मसुतस्य धौम्य इव पृथोः सौजामिनिरिव कुल-गुरुर्मन्त्री राजकार्यधुरन्धरोऽयं माधवाचार्य आसीत् । यस्य च विहसितबृहस्पति-शुक्रचाणक्यादिनीतिविभवस्य शास्त्रे लौकिके व्यवहारे च महती प्रतिष्ठाऽऽसीदत एव माधवार्यमाधवाचार्यमाधवामात्यइत्यादीन्यन्वर्थकानि नामान्युपलभ्यन्ते तेषु तेषु ग्रन्थेषु + । अस्य च—

+ अत्र ताम्रपत्रस्थितमिदमनुसंधेयम्—

तस्मिन्भारतवर्षदक्षिणदले देशोऽस्ति कर्णाटक-
स्तन्मध्ये सरिदुत्तमा विजयते सा तुङ्गभद्राभिधा ।
यत्तीरे दुरिताटवीहुतवहे देवो विरूपाक्ष इ-
त्यास्ते संततमन्तरेण सुमनःस्रोतस्विनीचिन्तनम् ॥ १ ॥
यस्योपकण्ठे विजयाभिधाना सा दुर्जया राजति राजधानी ।
यस्यां विरूपाक्षकटाक्षदग्धमुज्जीवयन्ति स्मरमुत्पलाक्ष्यः ॥ २ ॥
वंशे यदोरभिनवांश इवाच्युतस्य श्रीसङ्गमादजनिसङ्गररङ्गभीमः ।
श्रीबुक्कराज इति धिक्कृतशत्रुरेष तामध्यतिष्ठदथ मध्यमलोकपालः ॥ ३ ॥
तस्याज्ञया माधवमन्त्रिवर्यः प्राशाज्जयन्तीपुरराज्यमृद्धम् ।
यन्मन्त्रशक्त्या वपुरुत्सृजन्तोऽप्यरातयः स्वास्थ्यमहो भजन्ते ॥ ४ ॥

आशान्तविश्रान्तयशाः स मन्त्री दिशो जिगीषुर्महता बलेन ।
गोवाभिधां कौङ्कणराजधानीमन्येन मन्येऽरुणदर्णवेन ॥
प्रतिष्ठितांस्तत्र तुरुष्कसङ्घानुत्साद्य दोष्णा भुवनैकवीरः ।

उन्मूलितानामकरोत्प्रतिष्ठां श्रीसप्तनाथादिसुधाभुजां यः ॥ ५ ॥ इत्यादि ।

स्वस्ति श्रीशके त्रयोदशाधिकत्रिशतोत्तरसहस्र (१३१३) गते वर्तमानप्रजाप-तिसंवत्सरे वैशाखमासे कृष्णपक्षेऽमावास्यायां सौम्यदिने सूर्योपरागपुण्यकाले स्वस्ति-श्रीमन्महामन्त्रीश्वर उपनिषन्मार्गप्रवर्तकाचार्यः श्रीमन्माधवराजः कुञ्जरविषयवर्तिनं कुचरनामानं ग्रामं माधवपुरमिति प्रथितनामानमग्रहारं कृत्वा, इत्यादिविस्तरमया-दलं पल्लवितेन ।

' श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्मायणः पिता ।
सायणः सोमनाथश्च मनोबुद्धी सहोदरौ ॥ १ ॥

यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।
भारद्वाजं यस्य गोत्रं सर्वज्ञः स हि माधवः ' ॥ २ ॥

इति पराशरस्मृतिव्याख्याप्रक्रमे स्वयमेव तेनैवोक्तत्वाच्छ्रीमती जननी मायणः पिता सायणः सोमनाथश्चेमौ द्वौ भ्रातरौ बौधायनं सूत्रं याजुषी शाखा भारद्वाजं गोत्रं चाऽऽसीदिति ज्ञायते । कुत्रचित् ' सायणो भोमनाथश्च ' इत्यपि पाठान्तरं दृश्यते तस्मात्सायणसोमनाथसंज्ञकौ वा सायणभोगनाथसंज्ञकौ भ्रातराविति निश्चेतुं न शक्यते तथा च वेदार्थप्रकाशो माधवाचार्यकृतः सायणाचार्यकृतो वेत्यपि न ज्ञायते । केचिदाधुनिकाः पण्डिताः—माधवाचार्यस्तावद्राजकार्यनिमग्न एव आसीत् । तस्य च भ्राता सायणाचार्यस्तेनैव वेदार्थप्रकाशादीन्महतोऽनेकान्ग्रन्थान्निर्माय माधवाचार्यनाम्ना प्रसिद्धिं प्रापिता यथा राज्ञो देवगिरीश्वरस्यामात्यो हेमाद्रिः स्वाश्रितपण्डितवरबोपदेवकृतैर्बहुभिर्ग्रन्थैः स्वनाम्ना प्रख्यापितैर्ग्रन्थकृदिति प्रसिद्धिं गतस्तथैवायं माधवाचार्यः सायणकृतग्रन्थैः प्रसिद्धिं गत इति वदन्ति । वस्तुतस्तु नात्र किमपि प्रमाणमुपलभामहे यदाश्रित्यास्यानुमानस्य प्रमाणकोटौ प्रवेशः स्यात् । माधवाचार्यकृतत्वेन प्रसिद्धेषु विभिन्नेषु ग्रन्थेषु कुत्रचित् ' सायणमाधवीये ' ' कुत्रचिन्माधवामात्यविरविरचित कुत्रचित् ' सायणाचार्यविराचिते माधवीये ' इत्याद्युपलभ्यते । अतो वेदार्थप्रकाशादिग्रन्थकर्ता सायणो वा माधवो वेति महान्संशयः । सोमनाथकृता ग्रन्था न कुत्राप्युपलभ्यन्ते । भट्ट सोमेश्वर इत्येको महान्पण्डित आसीत् । तत्कृता बहवो मीमांसाग्रन्था उपलभ्यन्ते स एव सोमनाथो वाऽन्यो वा कश्चनेत्यपि न निश्चेतुं शक्यमत आस्तां गहनावगाहेन ।

माधवाचार्यजन्मसमयः शके १३०० तमे वर्षे आसीदिति केचन वदन्ति । उपलब्धताम्रपत्रलेखे १३१३ प्रजापतिनाम्नि संवत्सरे वैशाखकृष्णपक्षेऽमायां सूर्यग्रहणे वैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीमन्माधवाचार्येण कुचरसंज्ञकस्य ग्रामस्य स्वनाम्ना माधव पुरमिति नाम निधाय चतुर्विंशतिसंख्येभ्यो विद्वद्भ्यो ब्राह्मणेभ्य उदकपूर्वकं तद्दत्तमिति ज्ञायते । तस्माच्च १३१३ तमे वर्षे एतद्दानं दत्तमिति गृहीतं चेत्त्रयोदश शतकस्य चतुर्थे चरणे तस्य जन्माऽऽसीदित्यनुमितं भवति ।

माधवाचार्येण पूर्वस्मिन्वयसि प्रथमं वीरबुक्कभूपालस्यानन्तरं किंचित्कालपर्यन्तं तत्सूनोश्च सुगृहीतनामधेयस्य हरिहराख्यस्य मन्त्रित्वं कृतमिति ज्ञायते । यतोऽथर्वणवेदार्थप्रकाशसमाप्तौ हरिहरनामोल्लेखस्तेनैव कृतः । अनन्तरमैहिकसुखनिरपेक्षेण

माधवाचार्येणोत्तरस्मिन्वयस्यैहिकसाम्राज्यधुरं त्यक्त्वाऽऽमुष्मिकसाम्राज्यधूर्ग्रहणायैव चतुर्थाश्रमः स्वीकृतः । तत्र विद्यारण्यतीर्थ इति प्रथिताऽस्याभिधा । चतुर्थाश्रमेऽप्यनेन श्रीमद्भगवतः शंकराचार्यस्य शारदापीठे शृङ्गवेरपुरे तत्पट्टाधिकारः स्वीकृत इति ज्ञायते । तस्मिंश्च पट्टे शंकराचार्यात्षड्विंशतितमोऽयं विद्यारण्यभारती आसीदिति ज्ञायते । चतुर्थाश्रमेऽस्य गुरवः शंकरानन्दस्वामिन आसन् । यतस्तत्कृतपञ्चदश्यां " नमः श्रीशंकरानन्दगुरुपादाम्बुजन्मने " इति शंकरानन्दस्य गुरुत्वेनाभिधानं स्पष्टम् । चतुर्थाश्रमग्रहणानन्तरं द्वैताद्वैतविषये बहुभिर्मतान्तरास्थितैः पण्डितैरस्य विवादोऽभूदिति । विशिष्टाद्वैतमतवादिनाऽक्षोभ्यमुनिसंज्ञकेन केनचिन्महापण्डितेन काञ्चीनगरे बहुदिनपर्यन्तं विवाद आसीदिति श्रूयते । तत्र च जयापजयविषये उभयमतास्थायिनां महान्कलहः । केचन विशिष्टाद्वैतवादिन एवं वदन्ति—

' विद्यारण्यमहारण्यमक्षोभ्यमुनिरच्छिनत् '

इति । अन्येऽद्वैतवादिनः—

' अक्षोभ्यं क्षोभयामास विद्यारण्यो महामतिः '

इत्यादि यथाभिलषितं जल्पन्ति । तदास्तां स्वमताग्रहगृहीतानां जल्पनाविवेचनेन । श्रीमन्माधवाचार्यकृता ग्रन्थास्त्वेते—

१ ऋग्वेदभाष्यम् २ यजुर्वेदभाष्यम् ३ सामवेदभाष्यम् ४ अथर्वणवेदभाष्यम् ५ चतुर्णां वेदानामैतरेयताण्ड्यादिब्राह्मणभाष्याणि ६ पराशरस्मृतिभाष्यम् ७ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ८ सर्वदर्शनसंग्रहः ९ अनुभूतिप्रकाशः १० दशोपनिषद्दीपिका ११ ब्रह्मगीता १२ पञ्चदशी १३जीवन्मुक्तिविवेकः १४ अपरोक्षानुभूतिटीका १५ माधववृत्तिः ।

इत्यादयोऽन्ये च बहवस्तत्कृता ग्रन्था उपलभ्यन्ते । स्कन्दपुराणान्तर्गतसूतसंहिताव्याख्याकर्ताऽपिमाधव इति प्रसिद्धः । केचन सायणमाधव एव स इति वदन्ति । अस्मत्संगृहीतसूतसंहिताटीकापुस्तके—

प्रणमामि परं ब्रह्म यतो व्यावृत्तवृत्तयः ।
अविचारासहं वस्तु विषयी कुर्वते धियः ॥ १ ॥
श्रीमत्काशीविलासाख्यक्रियाशक्तीशसेविना ।
श्रीमत्त्र्यम्बकपादाब्जसेवानिष्णातचेतसा ॥ २ ॥
वेदशास्त्रप्रतिष्ठात्रा श्रीमन्माधवमन्त्रिणा ।
तात्पर्यदीपिका सूतसंहिताया विधीयते ॥ ३ ॥
क्रियते तत्प्रकरणतात्पर्यप्रथनपूर्वकं विशदम् ।
विषमपदवाक्यविवरणं मन्दधियामनुग्रहाय भक्त्या च ॥ ४ ॥

इति वर्तते। तस्मात्काशीनिवासिना त्र्यम्बकपादाब्जसेविना केनचिन्माधवसंज्ञकेन विदुषेयं सूतसंहिताटीका निर्मितेत्यनुमीयते। किंच माधवाचार्यकृतग्रन्थस्य—

'वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम्' ॥ १ ॥

इत्ययं श्लोको राजशासनमुद्रिकेव प्रायस्तत्कृतेषु ग्रन्थेषु सर्वत्रोपलभ्यते सूतसंहिताटीकायां स न कुत्रापि दृश्यते। तथैव माधवनिदानकर्ताऽप्यन्य एव। शतप्रश्नकल्पलतिकाकृन्माधवः कश्चनातीवार्वाचीन इति प्रतिभाति।

अथ द्वितीयं भाष्यं भट्टभास्करकृतम्। अथ कोऽयं भट्टभास्करः कुत्रत्यश्चेत्यादिविवक्षायामस्येतिवृत्तः किमपि न ज्ञायते। अनेन सर्वस्यापि यजुर्वेदस्य भाष्यं कृतम्। श्रीमच्छंकरभगवत्पादपूज्यस्थितिसमये भट्टभास्करसंज्ञकः कश्चन शाक्त आसीदिति माधवाचार्य कृतशंकरविजयसंज्ञकाद्ग्रन्थाज्ज्ञायते। तस्मिन्नेव समयेऽन्योऽपि भट्टभास्करो ज्योतिःशास्त्रप्रवर्तक आसीदिति श्रीमदानन्दगिरिकृतशंकरविजयादवगम्यते। एतयोरन्यतम एवायमितिस्वीकारे न किंचित्प्रमाणमुपलभामहे। किंच शंकराचार्यसमकालीनस्यास्यातिप्राचीनत्व एतत्कृतयजुर्वेदभाष्यादीनां श्रीमन्माधवाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशादिग्रन्थेषु न कुत्राप्युल्लेखः। भट्टगुरुसंज्ञको मीमांसकधुरीणो| महान्पण्डित आसीदिति वेदार्थप्रकाश उक्तम्। स च भट्टकुमारिल एवेति विदुषां मतम्। तथाऽपि यजुर्वेदभाष्यकृद्भट्टभास्करस्तु कुत्र कदा वा जात इति निर्णेतुमशक्ता वयम्। तथाऽपि भट्टभास्करोऽयं माधवाचार्यान्न प्राचीन इति तु निश्चितमेवेति विदो विदांकुर्वन्तु। तदेवं सायणाचार्यभट्टभास्करकृतभाष्यद्वयसंवलितोऽयं रुद्राध्यायो विदुषां मोदमावहन्सर्वतो विजयतामित्यभ्यर्थ्यते—

तत्रभवतां सेवाभिलाषी
वामनशास्त्रिशर्मा।

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

रुद्राध्यायपदानामादर्शपुस्तकं ' क ' इतिसंज्ञितं पुण्यपत्तननिवासिभिः ' केशव मल्हार गुरुजी ' इत्येतैर्दत्तम् ।

सायणाचार्यकृतरुद्राध्यायभाष्यस्याऽऽदर्शपुस्तकानि पञ्चैवोपलब्धानि । तानि यथा—

क. ख. संज्ञिते—वे० शा० संपन्नगङ्गाधरशास्त्रिदाताराभिधैर्दत्ते ।

ग. संज्ञितं—वे० शा० संपन्नवासुदेवशास्त्रिभिर्दत्तम् ।

घ. संज्ञितं—पुण्यपत्तननिवासिभिः आपटे इत्युपनामधारिमहादेवचिंमणाजि इत्येतैर्दत्तम् । तच्च शालिवाहनशके १७३९ ईश्वरनामसंवत्सरे आषाढशुद्धनवम्यां लिखितम् ।

ङ. संज्ञितं—जयपूरनिवासिभिर्नारायणभट्टपर्वणीकर इत्येतैः प्रेषितम् ।

भट्टभास्करकृतरुद्राध्यायभाष्यस्याऽऽदर्शपुस्तकद्वयमेवोपलब्धम् । तद्यथा—

क. संज्ञितं—वटोदरनिवासिभिः श्रीमद्बाप्पासाहेबमैराळ इत्येतैः प्रेषितम् ।

ख. संज्ञितं—वाईक्षेत्रनिवासिभिर्नित्सुरे इत्येतैः प्रेषितम् ।

आपटे इत्येषां पुस्तकं मुक्त्वाऽन्येषां पुस्तकानां लेखनसंग्रहादिकालो नैव दृष्टः ।

वामनशास्त्रिशर्मा ।

तृतीयावृत्तिमुद्रणप्रस्तावः ।

अथास्य रुद्रभाष्यस्य तृतीयमुद्रणावृत्तिविषये किंचिद्विद्वद्वृन्देभ्यो विज्ञाप्यते। अस्य (द्वितीय) मुद्रणकाले मुद्रणकर्तॄणां शोधनकर्तॄणां वाऽनवधानत्वाद्यत्र यत्र स्खलितमभूत्तत्र तत्र निखिलं संशोध्य यथा वाचकजनमनोमोदावहं स्यात्तथा तत्र तत्र स्थलेषु संस्कृत्येयं तृतीयावृत्तिर्मुद्रिता । अस्यामप्यनवधानतया स्खलितमवलोकनपथमागतं चेत्तर्हि क्षम्यतामित्येवमभ्यर्थयते ।

हरि नारायण आपटे.

॥ श्रीः ॥

ओं नमः श्रीगणेशाय

अथ रुद्राध्यायः

सायणाचार्य-भट्टभास्करभाष्यसहितः ।

सायणाचार्यकृत उपोद्घातः ।

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
इष्टकाचितयः सर्वाश्चतुर्थे हि समापिताः ।
रुद्राध्याये पञ्चमे तु चित्यग्नौ होम उच्यते ॥ २ ॥
कर्मप्रकरणे पाठात्कर्माङ्गत्वमपीष्यते ।
ज्ञानहेतुत्वमप्यस्यं तथोपनिषदीरितम् ॥ ३ ॥
किंजप्येनामृतत्वं नो ब्रूहीत्युक्तो मुनिर्जगौ ।
शतरुद्रीयकेणेति जाबाला आमनन्ति हि ॥ ४ ॥
स्मृत्यागमपुराणेषु रुद्राध्यायप्रशंसनम् ।
बह्वस्ति तद्विस्तरेण रुद्रकल्पेऽभिधास्यते ॥ ५ ॥
इह कर्माङ्गता यादृग्वर्णिता ब्राह्मणेन ताम् ।
बोद्धुं शब्दार्थमात्रस्य विवृतिः क्रियते स्फुटा ॥ ६ ॥

कल्पः—'शतरुद्रीयं जुहोति जर्तिलयवाग्वा वा गवीधुकयवाग्वा वा जर्तिलैर्गवीधुकसक्तुभिः[3] कुशयवसर्पिषाऽजाक्षीरेण मृगीक्षीरेण वाऽर्कपर्णेनोदङ् तिष्ठन्नुत्तरस्य[4] पक्षस उत्तरापरस्यां स्रक्त्यां विकर्ण्यां स्वयमातृण्णायामनुपरिचारं वा । नमस्ते रुद्र मन्यव इत्येताननुवाकांस्त्रेधं विभज्यापि वा प्रथमादुपक्रम्य नमस्तक्षभ्य इति जानुदघ्ने धारयमाणो रथकारेभ्यश्च व इत्युपक्रम्य नमः स्वायुधायेति नाभिदघ्ने शेषेण प्रागवतानेभ्य आस्यदघ्ने हुत्वा सहस्राणि सहस्रश इति दशावतानानहुत्वाऽन्वारोहान् जुहोति नमो रुद्रेभ्यो ये पृथि-

१ क. घ. °स्यसर्वोप । २ ख. ङ. तत् । ३ ङ. क्तुभिर्वा कु° । ४ ख. रिकरं । ५ घ. °वसाने । ६ ख. शाऽनुवाकान्हु° ।

व्यामिति जानुदघ्ने धारयमाणो नमो रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्ष इति नाभिदघ्ने नमो रुद्रेभ्यो ये दिवीत्यास्यदघ्ने हुत्वैतानेव यजमानं वाचयित्वा एतानेव विपरीतान् प्रत्यवरोहानहुत्वा संचरे पशूनामर्कपर्णमुदस्यति यं द्विष्यात्तस्य संचरे' इति ॥

भट्टभास्करकृत उपोद्धातः

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ अतः परमग्निकाण्डमेवाग्न्यार्षेयं तत्र चरमायामिष्टकायां "शतरुद्रीयं जुहोति नमस्ते रुद्र मन्यव इति । रुद्रो वा एष यदग्निः स एतर्हि जातः" इत्यादि ब्राह्मणम् । "रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्यैते तनुवा" इत्यादि च 'अजाक्षीरेण जुहोति ग्राम्याणां पशूनां पयसा जुहुयात् ।' इत्यादिब्राह्मणम् । 'अर्कपर्णेन जुहोति' इति । 'अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तः' इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्रायं प्रयोगक्रमः—उदङ्मुखस्तिष्ठन्मुखदघ्ने धारयन् 'नमस्ते रुद्र मन्यवे' इति प्रतिपद्यान्तमेतमनुवाकं तन्निगद्य द्वितीयतृतीयौ चतुर्थस्य यत्राभिजानाति 'नमः क्षत्तृभ्यः' इति ततः स्वाहा करोति ततः प्रागावृत्य नाभिदघ्ने धारयन् 'संग्रहीतृभ्यश्च वः' इति प्रतिपद्यावशिष्टमनुवाक्यस्य निगद्य पञ्चमं षष्ठं सप्तमस्य च यत्राभिजानाति 'नमो वर्ष्याय च' इति ततः स्वाहा करोति । ततो दक्षिणावृत्य जानुदघ्ने धारयन् 'नमो वर्ष्याय च' इति प्रतिपद्यावशिष्टमनुवाकस्य निगद्याष्टमं नवमं दशमं चैकादशस्य च यत्राभिजानाति । 'य एतावन्तश्च' इति ततः स्वाहा करोति । "त्रेधा विभक्तं जुहोति" इत्यादि ब्राह्मणम् । 'इयत्यग्रे जुहोति' इत्यादि च । तत्रैकस्त्रिभागः षण्णवतिमन्त्राः । ततः प्रत्यङ्ङावृत्य गुल्फदघ्ने धारन् 'नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्याम्' इति हुत्वैतद्यजमानं वाचयति "तिस्र उत्तरा आहुतीर्जुहोति" इत्यादिब्राह्मणम् "एता वै देवताः सुवर्ग्या या उत्तमाः" इत्यादि च । नाभिदघ्ने धारयन् 'नमो रुद्रेभ्यो ये दिवि' इति हुत्वा यजमानं वाचयति ॥ अस्य रुद्राध्यायस्य ऋषिर्भगवानेव, अग्निः काण्डऋषिः, छन्दो महाविराट्, देवताऽपि च शंभुः । प्रतिमन्त्रमृष्यादयो व्याख्यावसरे वक्ष्यन्ते । एष यज्ञसंयुक्तः कल्पः । अथवा यज्ञसंयुक्ताः प्रयोगाः श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु प्रसिद्धा मोक्षधर्मपापक्षयवित्तारोग्यायुष्यादिफला बहवो विद्यन्ते तेषु च कांश्चिद्ब्रूमः । प्रतिमन्त्रं च प्रयोगविशेषाः पुरस्ताद्वक्ष्यन्ते । तत्र जाबालोपनिषदि—'अथ हैनं ब्रह्मचारिण ऊचुः । किंजप्येनैवामृतत्वमश्नुत इति ब्रूहीति स होवाच याज्ञवल्क्यः शतरुद्रियेण' इति 'एतानि ह वा अमृतस्य नामधेयानि भवन्ति एतैर्ह वा अमृतो भवति' इति । कैवल्योपनिषदि 'यः शतरुद्रियमधीते सोऽग्निपूतो भवति

---

१ ख. ग. °हुत्वा ता° । २ ख. ग. °त्वाता ।

स्वर्णस्तेयात्पूतो भवति सुरापानात्पूतो भवति ब्रह्महत्यात्पूतो भवति कृत्याकृत्यात्पूतो भवति तस्मादविमुक्तमाश्रितो भवति अत्याश्रमी सर्वदा सकृद्वा जपेत्।

"अनेन ज्ञानमाप्नोति संसारार्णवनाशनम्।
तस्मादेवं विदित्वैनं कैवल्यं फलमश्नुते॥
इति कैवल्यं फलमश्नुते" इति।

आह शातातपः-"स्तेयं कृत्वा गुरुदारांश्च गत्वा मद्यं पीत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा।
भस्मच्छन्नो भस्मशय्याशयानो रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः"। इति।

आह याज्ञवल्क्यः—

"सुरापः स्वर्णहारी च रुद्रजापी जले स्थितः।
सहस्रशीर्षाजापी च मुच्यते सर्वकिल्बिषैः॥
शुक्रियारण्यकजपो गायत्र्याश्च विशेषतः।
सर्वपापहरा ह्येते रुद्रैकादशिनी तथा॥
वेदमेकगुणं जप्त्वा तदह्नैव विशुध्यति।
रुद्रैकादशिनीं जप्त्वा तदह्नैव विशुध्यति" इति॥

आह शङ्खः—"सुवर्णस्तेनो रुद्राध्यायी मुच्यते" इति।

आहतुरत्र्यङ्गिरसौ—"एकादशगुणान्वाऽपि रुद्रानावृत्य धर्मवित्।
महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः" इति।

वायुप्रोक्तपुराणे—"यश्च रुद्राञ्जपेन्नित्यं ध्यायमानो महेश्वरम्।

यश्च सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम्॥
सर्वान्नात्मगुणोपेतां सुवृक्षजलशोभिताम्।
दद्यात्काञ्चनसंयुक्तां भूमिं चौषधिसंयुताम्॥
तस्मादप्यधिकं तस्य सकृद्रुद्रजपाद्भवेत्।
ममभावं समुत्सृज्य यस्तु रुद्राञ्जपेत्सदा।
स तेनैव च देहेन रुद्रः संजायते ध्रुवम्॥
जपेनानेन विप्रेन्द्रा नृपाश्चान्ये द्विजातयः।
हित्वैवं सकलं पापं गताः शिवपुरं पुरा।
अहं च परमेशस्य सामीप्यं लब्धवांस्तथा"॥ इति॥

तथा—"चमकं नमकं चैव पौरुषसूक्तं तथैव च।
नित्यं त्रयं प्रयुञ्जानो ब्रह्मलोके महीयते"॥

तथा—"चमकं नमकं होतॄन्पुरुषसूक्तं जपेत्सदा।
प्रविशेत्स महादेवं गृहं गृहपतिर्यथा"॥

तथा—"भस्मसंदिग्धशरीरस्तु भस्मशायी जितेन्द्रियः।
सततं रुद्रजाप्योऽसौ परां मुक्तिमवाप्स्यति ॥
रोगवान्पापवांश्चैव रुद्रं जप्त्वा जितेन्द्रियः।
रोगात्पापाद्विनिर्मुक्तो ह्यतुलं सुखमश्नुते" ॥

आह शङ्खः—"रहसि कृतानां महापातकानामपि शतरुद्रीयं प्रायश्चित्तम्" इति। आहाऽऽपस्तम्बः—"यस्य रुद्रः प्रजां पशून्वाऽभिमन्येतोदङ् परेत्य रुद्राञ्जपंश्चरेदित्ययज्ञसंयुक्तः कल्पः" इति। ईशानयज्ञे च "अत्र रुद्राञ्जपेत्प्रथमोत्तमौ वा" इति। अयं च ब्रह्मविद्यारूपत्वादुपनिषन्मन्त्रराशिः प्रश्नः। अतएव रहस्यप्रकरण आम्नायते। ब्राह्मणविनियोगानुरोधेन त्वत्र व्याचक्ष्महे। एकशतमध्वर्युशाखास्तासु सर्वासु चेयं रुद्रोपनिषदाम्नायते। शतं रुद्रा देवता अस्येति शतरुद्रीयमुच्यते शतरुद्राद्धश्चेति च्छप्रत्ययः। अनया च रुद्रोपनिषदा ब्रह्मविद्या प्रतिपाद्यते। ब्रह्मणश्च त्रीणि रूपाणि सन्ति। एकं कार्यरूपं सर्वोपादानतया सर्वात्मकम्। इतरत्पुरुषाख्यं सृष्टिस्थितिसंहारनिमित्तम्। द्वयमप्याविद्यकमन्यत्परं रूपं निर्गुणं निरञ्जनं सत्यज्ञानानन्दलक्षणम्। तदेतदृषिणाऽप्युक्तम् "विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधा जातं जायमानं च यत्। सर्वो ह्येष रुद्रः" इति। "यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वा धियो रुद्रो महर्षिः" इति।

उक्तं च—

"संसारी चिदचिद्भ्योऽन्यः क्वचित्क्वचिदनाविलम्।
जयत्यनादिनिधनो महादेवो महार्णवे" इति ॥

किंच—"मूर्त्यष्टकमधिष्ठाय बिभर्तीदं चराचरम्।
आत्मत्रयमधिष्ठाय सृष्ट्यादि प्रकरोति सः" ॥

तत्र योऽसौ संहारकर्ता तं सर्वदा देवोऽधितिष्ठति। कार्यकाले त्वन्या सा च देवस्य घोरा तनूः। अन्या शिवा। यथोक्तम्—'रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्यैते तनुवौ घोराऽन्या शिवाऽन्या' इति। "यच्छतरुद्रीयं जुहोति यैवास्य घोरा तनूस्तां तेन शमयति" इत्यादि च। शक्तिश्च सर्वदा विचित्रा संहारकारिणी तस्य संहारकर्तृप्रभृतयो देवस्य घोरास्तनवस्तासु भयशङ्का। तस्मात्प्रथमेनानुवाकेन तादृशं देवं क्रुद्धं प्रसाद्य तस्योपसंहारकरणानि च नम इत्यादिभिर्नमस्कृत्य प्रसादयति। यथोक्तम्—"यैवास्य घोरा तनूस्तां तेन शमयति। यद्वसोर्धारां जुहोति यैवास्य शिवा तनूस्तां तेन प्रीणातीति ततस्तामुपसंहार्य द्वितीयप्रभृतिभिरष्टाभिरनुवाकैर्देवस्य वैश्वरूप्येण स्तुतिं नमस्कारं च करोति। एवं च देवः सुतरां प्रसीदति ततो दशमैकादशाभ्यामभयं याचते"। अयं प्र-

हावाक्यार्थः ॥ केचिदाहुः—प्रथमेनानुवाकेन क्रुद्धं देवं प्रसाद्य ततोऽष्टाभिरनुवाकैः किमधिष्ठानमधिष्ठाय देवस्तिष्ठतीत्यजानन्सर्वं चराचरं तदधिष्ठानशङ्कया नमस्कृत्यान्त्याभ्यामभयं प्रार्थयते। देवो हि परमस्वातन्त्र्यभूमिः किंचित्किंचिदधिष्ठाय जगतो निग्रहानुग्रहौ करोति। तथाहि—यक्षरूपेणाऽऽविर्भूय देवान्व्यामोहयामास। विटवेषधारी सपत्नीकानृषीन्व्रताद्भ्रंषयामास। किरातवेषालंकृतः पाण्डुसुतेन च सह चिक्रीड। भैरवबीजवपुषा कथंचिद्वेषधारिण्या देव्या सह गजाननं जनयामास। ऐन्द्ररूपेण कंचिद्भृत्यं तपसश्च्यावयितुमियेष। अर्भकरूपेण देव्या उत्सङ्गमधिशिश्ये। औलूकेन वपुषा कस्मैचिद्दषये ज्ञानमुपदिदेश। उन्मत्तवेषभूषितो देवोत्तमायाऽऽत्मप्रजननमलंकृतं जगत्कारणत्वेन दर्शयामास। सापराधमात्मानं मारयितुकामं कंचिद्भृत्यं निवारयितुं वस्त्रनिर्णेजनाश्मनः प्रादुर्बभूव। भूविवराद्धृष्टं हविः कस्यचित्तत्रैव कृतसंनिधानो बुभुजे। एवं स्वाभिमतविविधवेषविग्रहपरिग्रहेण क्रीडतो देवदेवस्य लीलायितमिदं विश्वं वर्तते। अतो वैश्वरूप्येण स्तुत्वा नमस्करोति। यथोक्तम्—

'चरितानि विचित्राणि गुह्यानि गहनानि च।
ब्रह्मादीनां च सर्वेषां दुर्विज्ञेयोऽसि शंकर' इति ॥

॥ तत्र प्रथमानुवाके प्रथमामृचमाह ॥

हरिः ॐ

नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः।
नमस्ते अस्तु धन्वने बाहुभ्यामुत ते नमः ॥ १ ॥

नमः ते रुद्र मन्यवे उतो इति ते इषवे नमः नमः ते अस्तु धन्वने बाहुभ्यामिति बाहुऽभ्याम् उत ते नमः ॥ १ ॥

सा० भा० हे रुद्र ते त्वदीयो यो मन्युः कोपस्तस्मै नमोऽस्तु। स मन्युरस्मद्वैरिष्वेव प्रसरतु न त्वस्मासु। उतो अपि च ते तवेषवे नमस्त्वदीयाय बाणाय नमोऽस्तु। तथा ते धन्वने त्वदीयाय धनुषे नमोऽस्तु। उतापि च ते बाहुभ्यां त्वदीयाभ्यां धनुर्बाणोपेताभ्यां हस्ताभ्यां नमोऽस्तु। एतत्सर्वं वैरिष्वेवं प्रवर्ततां न तु मयीत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

भ० भा० भा० ॐ नमस्ते रुद्र मन्यव इत्यस्य कश्यप ऋषिः। रुद्रो देवता। अनुष्टुप्छन्दः। प्रत्यक्षकृता एतदादयः पञ्च मन्त्राः ॥ ॐ स्वाहा स्वधा वषण्णम इति पञ्च ब्रह्मणो नामानि। वाङ्मनःकायैराराध्याधीनात्मत्वसंपादनं ब्रह्मत्वा-

परनामधेयं नमःशब्दार्थः । हे रुद्र तव स्वभूताय मन्यवे क्रोधाय नमोऽस्तु । अस्त्विति वक्ष्यमाणमन्त्रादनुषज्यते । रोदयति सर्वमन्तकाल इति रुद्रः । "रोदेर्णिलुक्च" इति रक्प्रत्ययः । पौराणिकादयस्तु बहुधा वदन्ति—रुतौ नादान्ते द्रवति द्रावयतीति वा रुद्र इति केचित् । पृषोदरादित्वाद्यथाभिमतप्रत्ययविकारार्थविशेषलाभः । रुत्या वेदरूपया धर्मादीनवलोकयति प्रापयतीति वा रुद्र इत्यन्ये । रुत्या वाग्रूपया वाच्यं प्रापयतीति केचित् । रुत्या प्रणवरूपया स्वात्मानं प्रापयतीतीतरे । रुद्रो रौतीति सत्ये रोरूयमाणो द्रवति प्रविशति मर्त्यानिति रुद्र इत्यन्ये । यथा—"त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आविवेश" इति । अन्ये ब्रुवते—रुक्तेजो लुवकारेकाररेफाश्चेति । भूम्नि नित्ययोगे वा रप्रत्ययः । वर्णव्यावृत्त्या रुद्रस्तेजस्वीति । यद्वा—रोधिका बन्धिका मोहिका वा शक्तिस्तद्वांस्तस्या द्रावयिता वा भक्तेभ्यो रुद्रः । रुदं संसारदुःखं द्रावयतीति रुद्र इति केचित् ॥

यथा—"अशुभद्रावको रुद्रो यज्जहार पुनर्भवम् ।
तस्माच्छिवस्ततो रुद्रशब्देनात्राभिधीयते" इति ॥

रुतिं शब्दं राति ददातीति प्राणो रुद्र इत्यन्ये । रुतिं शब्दं वेदात्मानं ब्रह्मणे ददाति कल्पादाविति रुद्र इत्यपरे । यथा—"यो वै वेदाꣳश्च प्रहिणोति तस्मै" इति । एवं तीर्थकारैः स्वस्वसमयानुगुणं रुद्रपदं व्युत्पाद्यते । मन्यतेर्दीप्तिकर्मणो "यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युः" इति युप्रत्ययः । मन्युः क्रोधः क्रोधात्मिका तव शक्तिः शान्तिरूपा भवतु । मा वधिष्ट भक्तानिति भक्तविषये तस्योपसंहारं प्रार्थयते । एवमिष्वादिष्वपि वेदितव्यम् ॥ उतो उत—उ इति निपातसमाहारोऽयमपि चेत्यस्यार्थे वर्तते । ते तवेषवे शराय नमः । "त इषुꣳ समस्कुर्वताग्निमनीकꣳसोमꣳशल्यं विष्णुं तेजनम्" इत्येवं रूपा वैदिकी देवस्येषुः । शाखान्तरे च—"तस्या अग्निरनीकमासीत्सोमः शल्यो विष्णुस्तेजनं वरुणः पर्णानि" इति ॥ किंच ते धन्वने धनुषे च नमोऽस्तु ॥ "कनकशैलो देवस्य धनुः" इति पौराणिकाः ॥

महाभारते तु—"स कृत्वा धनुरोंकारं सावित्रीं ज्यां महेश्वरः ।
हयांश्च चतुरो वेदान्सर्वदेवमयं रथम्" इत्युक्तम् ॥

धनुःशब्दपर्यायो धन्वन्शब्दः । दधातेर्वा वनिपि नुम् ह्रस्वः । उतापि च ते तव बाहुभ्यामपि नमोऽस्तु । प्रसिद्धौ बाहू । द्विवचनमतन्त्रम् । बहवो हि देवस्य बाहवः । प्रकृतशरशरासनव्यापृतबाहुद्वयाभिप्रायं वा । अत्र

सर्वेषां व्यसनानां मन्युर्मूलमिति तस्य पूर्वं नमस्कारः कृतः। ततः साक्षाद्व्य-सनकारित्वान्मन्युसमनन्तरमिषुर्नमस्कृता। तत इषुसमनन्तरं तदुपादानभूताय धनुषे च नमस्कारं प्रायुङ्क्त। ततस्तदुभयव्यापृतौ बाहू नमश्चक्र इति केचिदाहुः। एते मन्युप्रभृतयो देवस्य बोधविशेषाः क्रोधादिकार्यकारित्वात्तत्तद्भावेन रूप्यन्त इति। इत्थमनेन मन्त्रेण देवस्य घोरा तनूर्जगदुपसंहारप्रवृत्ता प्रसाद्यते॥

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणादिकं ब्रूमः—कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वैकादशसहस्रमभिहितादिनानि निरन्तरं जपन्कृतपुरश्चरणो भवति। ततोऽनेन प्रदक्षिणं नमस्कारं च कुर्यात्। ततो दक्षिणामूर्तिसंनिधावेकादशसहस्रजपादशेषं पापं नश्यति। ततो लक्षजपात्सप्तजन्मकृतं पापं नश्यति। तस्मिन्नेव दक्षिणामूर्तिसंनिधावग्निं निधाय घृतपायसं श्रपयित्वा स्वाग्नौ जुहुयात्साक्षाद्देवं पश्यति। तस्मिन्नेव सर्वतोऽरत्निमात्रमग्निकुण्डं कृत्वा स्वाग्नौ कापिलेन घृतेन शतसहस्रं जुहुयाद्गाणपत्यं लभते। अथैतयर्चा राज्ञो वक्ष्यते—राजा पुरश्चरणसिद्धेन ब्राह्मणेन लिङ्गे पूजां कारयेत्। तत्प्रकारो वक्ष्यते—लिङ्गस्य दक्षिणतोऽग्निकुण्डं विधाय मथित्वाऽग्निं निधाय नित्यवदाज्येन दूर्वाभिः शुद्धेन तण्डुलेन शमीसमिद्भिः प्रत्येकमष्टसहस्रं जुहुयात्। देवस्य संनिधौ जपेदष्टसहस्रम्। देवालयमभितः प्रदक्षिणमष्टसहस्रम्। ताण्डवं देवस्य संनिधौ। प्रणामनमस्कारावप्यष्टसहस्रौ। एतैः कर्मभिर्भगवानतिसुप्रसन्नो भवति॥ ध्यानम्—

"आकर्णकृष्टे धनुषि ज्वलन्तीं देवीमिषुं भास्वति संदधानम्।
ध्यायेन्महेशं महनीयवेषं देव्या युतं योधतनुं युवानम्"॥ १॥

॥ द्वितीयामृचमाह॥

या त इषुः शिवतमा शिवं बभूव ते धनुः।
शिवा शरव्या या तव तया नो रुद्र मृडय॥ २॥

या ते इषुः शिवतमेति शिवऽतमा शिवम् बभूव ते धनुः।
शिवा शरव्या या तव तया नः रुद्र मृडय॥ २॥

सा०भा० हे रुद्र ते त्वदीया येयमिषुः शिवतमा शान्ततमा बभूव। तथा ते त्वदीयं यद्धनुः शिवं शान्तं बभूव। तथा या च तव शरव्या तवेषुधिस्तया शान्तयेष्वा तेन च शान्तेन धनुषा तया च शान्तया शरव्यया नोऽस्मान्मृडय सुखय। भक्तेषु प्रवृत्त्यभावात्तेषां शान्तत्वम्॥ २॥

भ०भा०भा० या त इषुः शिवतमेत्यस्याऽऽत्रेय ऋषिः। शंभुर्देवता। अनुष्टुप्छन्दः। हे रुद्र या ते तवेषुः शिवतमाऽतिशयेन भक्तानां सुखकरी। न केवलं हस्तालंकारमात्रभूता बभूवेति वक्ष्यमाणमनुषज्यते भवतीत्यर्थः। "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" इति वर्तमाने लिट्। शिवं बभूव ते धनुः। तत्रापि यच्छब्दोऽध्याहार्यः। यच्च ते धनुः शिवं बभूव ते भक्तान्प्रति सुखकरं भवति न केवलं हस्तान्तरमलंकरोति। या च तव शरव्या शिवा भक्तानां सुखकरी च। शृणातेर्हिंसाकर्मण उप्रत्यये शरुशब्देनाऽऽयुधमुच्यते। "धुनिः शिमीवाञ्छरुमाँ ऋजीषी" इति हि दृश्यते। ततः समूहे स्वार्थे वा यप्रत्ययस्तदन्तं च क्षेपणीये चक्रादौ वर्तते। दृश्यते हि "अवसृष्टा परापत शरव्ये ब्रह्मसंशिता" इति। संज्ञाशब्दत्वात्स्त्रीलिङ्गता। यद्वा पाशादिलक्षणो यप्रत्ययः। छान्दसमन्तस्वरितत्वम्। यद्वा शरवः शरास्तेभ्यो हिता शरव्या इषुधिः। पूर्ववत्स्त्रीलिङ्गता। सर्वासामिषूणां शिवत्वात्तदाधारस्य शिवत्वप्रार्थना। यथा ग्रामः प्रसीदत्विति। यद्वा मा भूदिषूणामपादानमित्याशास्ते। यथा वक्ष्यते-"अथो य इषुधिस्तवारे अस्मिन्निधेहि तम्"। इति। तया नोऽस्मान्मृडय सुखय। कयाऽनन्तरप्रकृतया शरव्यया उपलक्षणत्वाच्चेष्वा तया तेन च धनुषा। यद्वा लिङ्गसंख्ये अविवक्षिते। व्यत्ययो वा द्वयोः। तैरिष्वादिभिरस्मान्मृडयेत्यर्थः। यद्वा करणविभक्तेः 'सुपां सुलुक्' इति यादेशः। एवमीदृशीं शान्तां तनुं गृहीत्वाऽस्मान्मृडयेत्याशास्ते घोरतनूपसंहारार्थम् 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति मृडेर्लघूपधगुणो न क्रियते। 'तवममौ छन्दसि' इति तवशब्द आद्युदात्तः। एतन्मन्त्रं द्वादशदिनानि चरुभोजी जपित्वा कृतपुरश्चरणो विनियोक्तुं योग्यो भवति। अन्नार्थी ततस्तिलतण्डुलयावकामलकल्कमेकादशसहस्रं जुहुयादन्नवानभिजायते। एतेन राजा दुर्भिक्षनिवारणार्थं तिलगुडमिश्रितचरुणा स्वाग्नौ शतसहस्रमाहुतीः कारयेत्। ततः सुभिक्षमभिजायते राज्ये। ध्यानम्—

"ध्यायेद्देवं सुस्मितं स्यन्दनस्थं देव्या सार्धं तेजसा दीप्यमानम्।
इष्विष्वासालंकृताभ्यां कराभ्यां शूराकारं स्तूयमानं सुराद्यैः" ॥२॥

॥ तृतीयामृचमाह ॥

या ते॑ रुद्र शि॒वा त॒नूर॒घोरा॒ऽपा॑पकाशिनी।
तया॑ नस्त॒नुवा॒ शंत॑मया॒ गिरि॑शंता॒भिचा॑कशीहि ॥ ३ ॥

या ते॒ रु॒द्र शि॒वा त॒नूः अघो॑रा अपा॑पकाशि॒नीत्यपाप-

काशिनी। तया नः तनुवा शंतमयेति शं—तमया गिरिशंतेति गिरिऽशंत अभीति चाकशीहि ॥ ३ ॥

सा० भा० द्वे हि रुद्रस्य तनू। तथा चोपरिष्टादाम्नायते—'रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्यैते तनुवौ घोराऽन्या शिवाऽन्या' इति। हिंसिका घोरा, अनुग्राहिका शिवा। हे रुद्र ते तव या तनूः शिवाऽस्मास्वनुग्रहकारिण्यत एवाघोरा हिंसिका न भवति। अघोरत्वमेव स्पष्टी क्रियते—अपापकाशिनी पापं हिंसारूपमनिष्टं प्रकाशयतीति पापकाशिनी तादृशी न भवतीत्यपापकाशिनी गिरौ कैलासे स्थित्वा नित्यं प्राणिभ्यो यः शं सुखं तनोति स गिरिशंतस्तस्य संबोधनं हे गिरिशंत शंतमयाऽतिशयेन सुखकारिण्या तया तनुवाऽभिचाकशीहि मामभिलक्ष्य प्रकाशं कुरु। तादृशीं त्वदीयां तनुं प्रकाश्य मां सुखिनं कुर्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

भ० भा० भा० या ते रुद्र शिवा तनूरघोरेत्यस्य काश्यप ऋषिः। शंभुर्देवता। स्वराडनुष्टुप्छन्दः। द्व्यक्षराधिकत्वाद्बृहतीति केचित्। 'दशकौ चैत्राष्टकौ च बृहती' इति वचनात्। शान्ता तनूर्द्विविधा। सायुधा निरायुधा च। तत्र प्रथमाऽनन्तरेण मन्त्रेण प्रतिपादिता। इतरा तनुरनेन प्रतिपाद्यते। हे रुद्र या ते तव शिवा शान्ताऽभयहेतुस्तनूः शरीरम्। यामाह शिवाऽन्येति। तनुशब्दपर्यायस्तनूशब्द ऊप्रत्ययान्तः। अघोराऽक्रूरा। स्वपराधीनभयद्वयहेतुत्वाभावप्रतिपादनार्थं शिवेत्युक्तेऽप्यघोरेति पुनर्वचनम्। तदेवाऽऽहापापकाशिनी। पापं व्यसनं तस्याप्रकाशयित्री। व्यसनहेतूनामायुधानामभावात्। उभयत्राप्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यद्वा पापफलानां दुःखानामप्रकाशयित्री। पापविनाशहेतुत्वात्स्मर्तॄणाम्। तया तनुवा तन्वा शंतमया सुखतमया स्मर्तॄणामतिशयेन सुखहेतुभूतया निरतिशयानन्दस्वभावया। 'इयङुवङ्प्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्' इत्युवङादेशः। नोऽस्मानभिचाकशीहि। अस्मान्प्रति पुनःपुनः प्रकाशय। काशतेश्छान्दसं ह्रस्वत्वम्। यद्वा चाकशीतिः पश्यतिकर्मा। यङ्लुगन्तश्छान्दसः। अयमर्थः—शंतमया तन्वेत्थंभूतस्त्वमस्मानाभिमुख्येनानुग्रहदृष्ट्या पश्येति। हे गिरिशंत गिरौ कैलासे नित्या विर्भूतो यः प्राणिभ्यः शं तनोति स गिरिशंतः। तनोतेर्डप्रत्ययः। यद्वा गिरिर्मेघस्तत्र स्थितो यः प्राणिभ्यः पर्जन्यरूपेण शं तनोति। अथवा गिरि वाचि स्थित्वा वेदे तिष्ठन्नर्थरूपेण शं तनोति। प्रणवे वा तिष्ठन्ध्येयरूपेण निरतिशयब्रह्मानन्दलक्षणं शं तनोति। 'हलदन्तात्सप्तम्या इत्यलुक्'। केचिदाहुः

कंशंभ्यामिति मत्वर्थीयस्तप्रत्ययः। कैलासादिषु स्थानेषु यः संजातसुखो वसति स गिरिशंत इति ॥

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणम्-हविष्याशी त्रिरात्रं जपन्कृतपुरश्चरणो भवति। अथैतया गोशान्तिं कुर्यात्। गोष्ठमध्ये सर्वतो हस्तमात्रमग्निकुण्डं विधाय मथितेऽग्नौ वैकङ्कतापामार्गसमिधां दधिमधुघृताक्तानामयुतं जुहुयात्। अथानेनैवापरां गोशान्तिं वक्ष्यामः। ब्राह्मणैर्घटजलमभिमन्त्रितं सर्वगन्धाधिवासितं कृत्वा शतसहस्रं जपित्वा गाः प्रोक्षेत्। गवां शान्तिर्भवति। ध्यानम्—

स्मेराननं चन्द्रकलावतंसं गङ्गाधरं शैलसुतासहायम्।
त्रिलोचनं भस्मभुजंगभूषणं ध्यायेत्पशूनां पतिमीशितारम् ॥ ३ ॥

॥ चतुर्थीमृचमाह ॥

यामिषुं गिरिशंत हस्ते बिभर्ष्यस्तवे।
शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत् ॥ ४ ॥

याम् इषुम् गिरिशंतेति गिरि-शंत हस्ते बिभर्षि अस्तवे ॥ शिवाम् गिरित्रेति गिरि-त्र ताम् कुरु मा हिंसीः पुरुषम् जगत् ॥ ४ ॥

सा० भा० हे गिरिशंत यामिषुं बाणमस्तवे वैरिषु प्रक्षेप्तुं हस्ते बिभर्षि। गिरिं कैलासाख्यं त्रायते पालयतीति गिरित्रस्तत्संबोधनं हे गिरित्र तथाविध हे रुद्र तां हस्ते धृतामिषुं शिवामस्मासु शान्तां कुरु। पुरुषमस्मदीयं मनुष्यं जगन्मनुष्यव्यतिरिक्तमपि जङ्गमं गवादिकं मा हिंसीः ॥ ४ ॥

भ० भा० भा० यामिषुं गिरिशंत शिवेन वचसेत्येतयोर्गौतम ऋषिः। गोधूम इति केचित्। रुद्रो देवता। यामिषुमिति निचृदनुष्टुप्। शिवेन वचसेत्यनुष्टुप्। आभ्यां त्रिपुरदहनप्रवृत्ता घोरा तनूः प्रसाद्यते। हे गिरिशंत व्याख्यातम्। यामिषुं हस्ते बिभर्षि धारयसि। किमर्थमस्तवे देवानां प्रार्थनानन्तरं हन्तव्यानसुरान्प्रति क्षेप्तुम्। यामाहुर्देवाः—'क इमामसिष्यतीति इत्यब्रुवन्रुद्रो वै क्रूरः सोऽस्यत्विति सोऽब्रवीद्वरम्' इति। 'तुमर्थे से सेन्' इति तवेन्प्रत्ययः। यद्वा त्रिपुरतृणदहनानन्तरं यां कृतार्थां यथोक्तकारिणीमुपसंहर्तुं हस्ते बिभर्षि तामिषुं शिवां कल्याणकरीं कुरु। त्वद्भक्तान्प्रति यथा हन्तव्यानेव विषयी करोति तथाऽवधातव्यम्। मा हिंसीर्मा त्वं हिंसीः

पुरुषं साधुवृत्तं त्वद्भृत्यम्। स एव हि पुरुषव्यपदेशमर्हति। किंच जगज्जङ्गमं गोमहिष्यादिकं यत्पुरुषव्यतिरिक्तं तच्च मा हिंसीः प्रदर्शनत्वात्। स्थावरमपि वृक्षलतादिकमपि मा हिंसीः। एवं पुरुषादिपरिहारेण हन्तव्यैकविषयीकरण-मिषोः शिवत्वम्। हे गिरित्र गिरिं कैलासं त्रायते निवासत्वेन बहु मन्यत इति गिरित्रः। 'आतोऽनुपसर्गे कः'। यद्वा गिरेर्मेघस्य त्रायको वर्षयितृत्वात्। यद्वा गिरिसदृशस्य रथस्य त्रायकस्तदवयवानां देवानां त्रायकत्वात्। यद्वा गिरां वाच्यावचसां त्रायकः परिपालकः। यथाभिप्रेतप्रदानात्। व्यत्ययेन द्वितीयार्थे सप्तमी पूर्ववदलुक्॥ ४॥

॥ पञ्चमीमृचमाह ॥

शिवेन वचसा त्वा गिरिशाच्छा वदामसि।

यथा नः सर्वमिज्जगदयक्ष्मꣳ सुमना असत्॥ ५॥

शिवेन वचसा त्वा गिरिश अच्छ वदामसि। यथा नः सर्वम् इत् जगत् अयक्ष्मम् सुमना इति सु—मनाः असत्॥ ५॥

सा० भा० गिरौ कैलासे शेते तिष्ठतीति गिरिशो हे गिरिश त्वामच्छ प्राप्तुं शिवेन मङ्गलेन स्तुतिरूपेण वचसा वदामसि वयं प्रार्थयामहे। यथा येन प्रकारेण नोऽस्मदीयं सर्वमिज्जगत्। इच्छब्दोऽवधारणे। यथा सर्वमपि मनुष्यपश्वादिकं जङ्गमजातमयक्ष्मं रोगरहितं सुमना असत्सौमनस्योपेतं भवति तथा कुरु॥ ५॥

भ० भा० भा० अथ द्वितीया। शिवेनवचसेति। हे गिरिश गिरौ कैलासे शेत इति गिरिशः 'गिरौ डश्छन्दसि' इति डः। यद्वा प्रशस्तो गिरिरस्यास्तीति निवासत्वेनेति। लोमादिलक्षणः शः। यद्वा गिरेः कैलासस्य मेघस्य वा गिरां वाचकवेदप्रणवात्मनामीश ईश्वरः। पृषोदरादित्वाद्ध्रस्वत्वम्। शिवेन वचसा त्वदीयगुणसंकीर्तनपरतया कल्याणकरेण तत्र प्रीतिकरेण वा स्तोत्रलक्षणेन वचनेन त्वामेव समग्रैश्वर्यगुणसंयुक्तमच्छाऽऽभिमुख्यकरणेन वदामसि वदामः। स्तुम इत्यर्थः। 'इदन्तो मसि। निपातस्य च' इति संहितायामच्छशब्दस्य दीर्घत्वम्। अच्छेत्यव्ययमाभिमुख्ये वर्तते। आप्तुमित्यस्यार्थ

१ क. ख. ग. घ. ङ. °मच्छा प्रा°। २ ख. ग. °गे स°। ३ ख. ग. तं यथा भ°।

इति नैरुक्ताः । अशिवेन हि वचनेन देवः कुध्येत् । यथा "मा त्वा रुद्र चुक्रुधा मा नमोभिर्मा दुष्टुती वृषभमासहूती" इति । तस्माच्छिवेन वचसा त्वां स्तुमः । किमर्थमिति चेत्तदाह–यथा नोऽस्माकं संबन्धि सर्वमित्सर्वमेव जगज्जङ्गमं पुत्रादिकं पश्वादिकं च । एवकारकरणात्स्थावरं च वृक्षादिकम् । अयक्ष्ममरोगम् । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुमनाः । अत्र लिङ्गव्यत्ययः । शोभनमनस्कं च सोर्मनसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । असत्स्यात् । अस्तेः पञ्चमो लकारः । 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः । यत्प्रकारमिदं तदर्थं त्वां स्तुमः । यद्वा कथमित्याकाङ्क्षायामाह–यथा त्वयि स्तूयमान इत्थमिदं संपद्यते तथा स्तुम इति ॥

एतयोः पुरश्चरणमेकविंशतिं दिनानि निरन्तरं जपः । ततः कृतपुरश्चरण एताभ्यामकालमरणप्रतिघातं कुर्यात् । सिद्धेन ब्राह्मणेन राजा कारयेदकालमरणं न भवति राष्ट्रे । आभ्यां तिलव्रीहिगोधूमयवानां दधिमधुघृताक्तानां लक्षं जुहुयादेकविंशतिं दिनानि । तस्मिन्राष्ट्र अकालमरणभयं न भवति । नवभिर्दिनैरुपद्रवा नश्यन्ति । अष्टादशभिर्दिनैरखिलं जगदकालमरणमुपशमयति ॥ ध्यानम्—

"साङ्ग्रामिकेण वपुषा प्रविराजमानं दृप्यत्पुरत्रयतृणाशनिमन्दहासम् ।
दैत्यान्दिधक्षुमचलेश्वरचापपाणिं ध्यायेत्पुरारिममरौघरथाधिरूढम्" ॥ ५ ॥

॥ षष्ठीमृचमाह ॥

अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् ।
अहींश्च सर्वाञ्जम्भयन्सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ६ ॥

अधीति अवोचत् अधिवक्तेत्यधि–वक्ता प्रथमः दैव्यः भिषक् । अहीन् च सर्वान् जम्भयन् सर्वाः च यातुधान्यः इति यातु–धान्यः ॥ ६ ॥

सा०भा० यो रुद्रोऽधिवक्ताऽधिकोऽयमित्येवं सर्वेषामग्रे मां प्रति वक्तुं क्षमस्तेनोक्ते सति मम सर्वाधिक्यं तदानीमेवास्तीति । अतस्तादृशो रुद्रोऽध्यवोचत् । मां सर्वाधिकं वदतु । कीदृशोऽधिवक्ता । प्रथमः । देवानां मध्ये मुख्यः । दैव्यः । सर्वान्देवानर्हति । स्वयं देवान्पालयितुं क्षम इत्यर्थः । भिषक् । एतस्य ध्यानमात्रेण सर्वरोगोपशमनादयं चिकित्सकः । किं कुर्वन् । अहींश्च सर्वा-

न्सर्पव्याघ्रादीन्सर्वानपि । सर्वाश्च यातुधान्यः सर्वा अपि राक्षसजातीर्जम्भयन्विनाशयन् ॥ ६ ॥

भ०भा०भा० अध्यवोचदधिवक्तेत्यस्यानुष्टुप् । निचृदिति केचित् । कण्व ऋषिः । शंभुर्देवता । एतदादयश्चत्वारो मन्त्राः परोक्षकृताः । अध्यवोचत् । अधिब्रवीतु । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति लोडर्थे लुङ् । अधिकमध्यारुह्य वा वचनमधिवचनम् । पक्षपातेन वचनमित्यर्थः । यथा 'ब्राह्मणायाधिब्रूयात्' इति । यद्वोपरिभावेनैश्वर्येण वचनमधिवचनं भक्तानस्मान्प्रत्यधिब्रवीतु । अधिवक्ताऽधिवचनस्वभावः । सदा भक्तेभ्योऽधिवचनसमर्थो वा । यद्वा 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इति तृच् । अधिवक्तुमर्हन् । अनीश्वरा अधिब्रुवन्तो हास्या भवेयुः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तदेवार्हत्वमाह—प्रथमः प्रधानभूतः । दैव्यो देवेषु भवः । 'देवाद्यञञौ' इति यञ् । यद्वा देवनं देवो दिव्यर्थानां क्रीडादीनामन्यतमः । तत्र भवः क्रीडायां सुखरूपः । विजिगीषायां जयरूपः । व्यवहारे विविक्तरूपः । द्योतने प्रकाशरूपः । स्तुतौ स्तुत्यरूपः । गतौ गन्तव्यरूपो वायुरूपो वा । यद्वा दिव्यज्ञानोपपन्ना देवास्तेषु भवः प्रथमः । दिव्यज्ञानोपपन्नानां मुख्य इति यावत् । भिषग्वैद्यः । व्याधितापसंसारादीनां व्यसनानां चिकित्सक इत्यर्थः । 'भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि' इति च मन्त्रान्तरम् । भिषज् चिकित्सायां कण्ड्वादिः । ते हि धातवः प्रातिपदिकानि च । यद्वा भियां सादयिता नाशयिता भिषग्यद्वा भीतौ सज्जते मनसा प्राप्यते । अभयत्वात् । यद्वा देहभेदनैः सीदति सज्जत्यनुगृह्णाति वा भिषक् । पृषोदरादिः । किं कुर्वन्नधिब्रवीतु अत्राऽऽह—अहींश्च सर्वाञ्जम्भयन् । जम्भनेन हेतुना । जम्भनं नाशनं तदर्थमित्यर्थः । 'लक्षणहेत्वोः । इति हेतौ शता । आगत्य हिंसन्ति जन्तूनित्यहयः । हननशीलाः प्रत्यक्षं प्रजानां हिंसका व्याघ्रसर्पवृश्चिकादयस्तान्सर्वाञ्जम्भयन्सूदयन् । चशब्दोऽवधारणे सर्वानित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । सर्वानेव जम्भयन्निति । 'आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वत्वं च' इति डिप्रत्ययः । तत्र चोदात्त इत्यधिकारादुपपदस्योदात्तत्वम् । सर्वाश्च यातुधान्यः सर्वाश्च यातुधानजातीर्जम्भयन् । शसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वाभावः । यातयन्ति दुःखयन्ति यातवो दुःखयित्र्यो मायाः । यततेः क्लेशकर्मणो ण्यन्तादुप्रत्ययः । ता निधीयन्ते तिष्ठन्त्येतेष्विति यातुधानाः । अधिकरणे ल्युट् ततो जातिलक्षणो ङीप् । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः । इति विभक्तिः स्वर्यते । एतदुक्तं भवति । आजिघांसून्सर्वान्वृश्चिकप्रभृतीनशान्तान्सिंहव्याघ्रचोरादींश्च

---

१ ख. ग. ङ. सर्वानपि राक्षसान् जम्भयन् ।

प्रत्यक्षेण हन्तुमुद्युक्तान्परोक्षेण पीडां कुर्वतो मायाविनो रक्षःपिशाचादीन्व्याध्यपस्मारादींश्च सर्वान्सूदयन् । मा भैष्ट युष्मान्रक्षिष्यामीत्यधिवक्तुमर्हन्देवोऽस्मानधिब्रवीत्विति ॥

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणम्—अर्धकृच्छ्रं चरित्वा ततः परं पञ्च दिनानि शाकमूलयवचरुभोजी दिवाऽऽवश्यकाविरोधेन तिष्ठन्निरन्तरं जपन्कृतपुरश्चरणो भवति । ततोऽनेन राजा रक्षां कारयेत् । सर्वरक्षार्थं श्वेतसिद्धार्थतण्डुलदूर्वायवैश्च सर्पिराज्यसिक्तैरात्मनेऽग्नौ मथिते वा नित्यवदष्टसहस्रहोमः । विशेषणाऽऽर्द्रायां दशसहस्रहोमः । तस्मिन्नेव तिलगुडयवपयोमिश्रितचरुणाऽष्टसहस्रहोमः । राजा दीर्घायुर्भवति । सर्वत्र काले च दक्षिणां दद्यात् । दक्षिणा च त्रिविधा । उत्तममध्यमाधमभेदेन । सुवर्णनिष्कं दशसहस्रं दक्षिणोत्तमा । पञ्चसहस्रं मध्यमा । त्रिसहस्रमधमा । अथवा त्रिशतमुत्तमा । द्विशतं मध्यमा । निष्कशतमधमा ।

“ यस्मिन्कर्मणि कर्माङ्गं दक्षिणा तु विधीयते ।
प्रथमं दक्षिणां दद्यात्पश्चात्कर्माङ्गदक्षिणाम् ” ॥

एवं सर्वत्र काले दक्षिणां दद्यात् । यद्वा—उत्तमा चतुःषष्टिः । मध्यमा द्वात्रिंशत् । चतुर्विंशतिरधमा । बहुकर्तृकेषु प्रतिपुरुषमुत्तमा दातव्या । एककर्तृक एकस्यैव । अथाप्युदाहरन्ते—

“ अत्यल्पदक्षिणो यज्ञो यजमानं शमयते ”

इति । राज्ञां तत्सदृशानां चोत्तमा दक्षिणा दातव्या । अन्येषां मध्यमादिका ।

“ विभवे सति यो मोहान्न कुर्याद्विधिविस्तरम् ।
नैव तत्फलमाप्नोति प्रलोभाक्रान्तमानसः ” इति ।

दशपुरुषकर्तृके सहस्रं दक्षिणा देया । पञ्चकर्तृके चतुष्कर्तृके वा पञ्चशतम् । एककर्तृके त्रिशतम् । आचार्यस्य द्विगुणम् । आचार्यो भगवानेवेति मन्तव्यः । सर्वत्रैवंविधा दक्षिणा देया । तत्राग्नौ मन्त्रकलशं निदध्यात् । अग्नेः पुरो मन्त्रकलशस्थापनं सौवर्णं राजतं वा कलशं स्थापयेत् । तत्राग्नौ देवमावाह्य तत्संनिधौ होमः कार्यः । होमान्ते कलशोदकेन राजानं प्रोक्षेत् । गुरोरेव नित्यं विशेषकारी राजा कृतरक्षो भवति । अनेनैवापरमपि वल्मीकपथं गच्छन्कार्पासबीजलवणसिद्धार्थानेकादशकृत्वोऽभिमन्त्र्य यां दिशं गच्छेत्तां वर्जयित्वाऽन्यासु दिक्षु प्रक्षिपेत् । ततः शुद्धो जपन्गच्छेत् । व्याघ्रतस्करब्रह्मराक्षसयक्षभूतादिभ्यो मुच्यते । अनेनैवापरं रोगनाशनं प्रवक्ष्यते—आतुरः सर्षपान्सप्ताभिमन्त्रितान्कृत्वा शिखायां बद्ध्वा स्थापयेदारोग्यं स्यात् । श्वेतसर्षपैरेवं कृतैः कुमारग्रहादिभ्यो मुच्यते । नागरं पलमात्रमभिमन्त्र्य

पयसि क्षिप्त्वा क्काथयित्वाऽऽत्माम्नावष्टसहस्रं वाऽष्टशतं हुत्वा शेषं पिबेत् । गर्भरोगा नश्यन्ति । ध्यानम्—

"चन्द्रार्धमौलिं कालारिं व्यालयज्ञोपवीतिनम् ।
ज्वलत्पावकसंकाशं ध्यायेद्देवं त्रिलोचनम्" ॥ ६ ॥

॥ सप्तमीमृचमाह ॥

असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभ्रुः सुमङ्गलः ।
ये चेमाꣳ रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशो
वैषाꣳ हेड ईमहे ॥ ७ ॥

असौ यः ताम्रः अरुणः उत बभ्रुः सुमङ्गल इतिसु-मङ्ग-लः ॥ ये च इमाम् रुद्राः अभितः दिक्षु श्रिताः सहस्रश इति सहस्र--शः अवेति एषाम् हेडः ईमहे ॥ ७ ॥

सा० भा० यो रुद्रोऽसौ मण्डलस्थादित्यरूपः स च ताम्र उदयकालेऽत्यन्तरक्तः । अरुण उदयादूर्ध्वमीषद्रक्तः । उतापि च बभ्रुस्ततोऽप्यूर्ध्वं पिङ्गलः । एवमन्येऽपि वर्णास्तत्तत्कालगता उन्नेयाः । सुमङ्गलो नानावर्णैः संस्तदातदाऽन्धकारादिनिवर्तकत्वादत्यन्तमङ्गलः । ये चान्ये रश्मिरूपा रुद्रा इमामभितोऽस्या भूमेः परितो दिक्षु श्रिताः प्राच्यादिदिक्ष्ववस्थिताः, ते च सहस्रशोऽनेकसहस्रसंख्याका एषामादित्यतद्रश्मिरूपाणां सर्वेषां रुद्राणां हेडः क्रोधसदृशं तीक्ष्णत्वमवेमहे भक्तिनमस्कारादिना निवारयामः ॥ ७ ॥

भ० भा० भा० असौ यस्ताम्र इत्याद्याऽऽस्तारपङ्क्तिः । "परौ चेद्द्वादशाक्षरावास्तारपङ्क्तिः" इति वचनात् । "पञ्चपदा पङ्क्तिः" इति केचित् । असौ योऽवसर्पतीति जगती षट्पदा । एतयोः काल ऋषिः । मरुत्वानिति केचित् । आदित्यात्मा रुद्रो देवता । "असौ यस्ताम्र इत्यनेनाऽऽदित्यमुपतिष्ठते" इति शतपथब्राह्मणम् । देवस्य जगदुपसंहारकमूर्तिष्वष्टमूर्तिष्वादित्यस्याप्यन्तर्भावात् । भक्तविषये तत्प्रसादनमेताभ्यां प्रार्थयते । असावित्यङ्गुल्या निर्दिशति । असावूर्ध्वलोकवर्त्यादित्यः । कीदृशस्ताम्र उदयसमयेऽतिरक्तः । तमःसंपर्कात्तथा भाति । केचिदाहुः—भूछविसंपर्कादिति । अथारुणः उदयादुर्ध्वमीषद्रक्तः । उतापि च बभ्रुः । ततोऽप्यूर्ध्वं पिङ्गलः । गौर इति केचित् ।

यद्वा विश्वं बिभर्ति बोधप्रदानादिनेति बभ्रुः । 'कुर्भ्रश्च' इति कुप्रत्ययः । सुमङ्गलः सर्वमङ्गलसमृद्धिमांस्तद्धेतुत्वात् । बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । एवंविधोऽसावादित्यो यः । ईदृशादित्यरूपो यो रुद्र इत्यर्थः । ये च रुद्रा रुद्रसधर्माणो रुद्रेण समानवेषविभूतयो देवेन सृष्टाः सदैव देवस्यानुचरा वेमां पृथिवीमभितो दिक्षु श्रिताः । सहस्रशः सहस्रं सहस्रं भूत्वा तिष्ठन्ति । जगतां पुण्यपापानुरूपं फलं दातुम् । 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति शस् । 'अभितः परितः' इति इदमो द्वितीया । केचिदाहुः—अस्याऽऽदित्यात्मनो रुद्रस्य स्वभूता रश्मिरूपा रुद्रा ये पृथिवीमभितस्तिष्ठन्त्येषाममुष्य रुद्रस्यैषां च रुद्रानुचराणां हेडः क्रोधमनादरं वाऽवेमहेऽपनयामः । स्तुतिभिर्नमस्कारैश्चेति शेषः । 'हेडृ अनादरे' । हेडः क्रोध इति यास्कः । उभयमपि गृह्यते । विहितातिक्रमनिमित्तमस्मद्विषयमनादरं प्रतिषिद्धसेवानिमित्तं क्रोधं चेत्युभयमप्यपनयाम इति । 'ई गतौ' केवलोऽयं याञ्चाकर्मा । "सदावन्भागमीमहे" इत्यादौ तथा दर्शनात् । 'बहुलं छन्दसि' इति व्यत्ययेन शपो लुक् । अवपूर्वस्त्वपनयने वर्तते । यद्वाऽवाचीनं यथा तथा याचामहे ॥ ७ ॥

॥ अष्टमीमृचमाह ॥

असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः ।
उतैनं गोपा अदृशन्नदृशन्नुदहार्यः । उतैनं
विश्वा भूतानि स दृष्टो मृडयाति नः ॥ ८ ॥

असौ यः अवसर्पतीत्यव--सर्पति नीलग्रीव इति नील—ग्रीवः विलोहित इति वि—लोहितः । उत एनम् गोपा इति गो—पाः अदृशन् अदृशन् उदहार्य इत्युद-हार्यः । उत एनम् विश्वा भूतानि सः दृष्टः मृडयाति नः ॥ ८ ॥

सा०भा० यो रुद्रो नीलग्रीवः कालकूटधारणेन नीलवर्णा ग्रीवा यस्यासौ नीलग्रीवः । स एव विलोहितो विशेषेण लोहितवर्णः सन्नसौ मण्डलवर्ती भूत्वाऽ-

१ ख. ग. °र्ती अ' ।

वसर्पत्युदयास्तमयौ संपादयितुं प्रवर्तते—तस्य च रुद्रस्य मण्डलवर्तिस्वरूपधारणे प्रयोजनमुच्यते—उतापि च गोपा वेदशास्त्रसंस्काररहिता गोपाला अप्येनं मण्डलवर्तिनमादित्यरूपिणं रुद्रमदृशन्पश्यन्ति । उदहार्य उदकानां हारिण्यो योषितोऽप्येनमदृशन्पश्यन्ति । उतापि चैनं मण्डलवर्तिनमादित्यरूपिणं रुद्रं विश्वा भूतानि गोमहिष्यादयः सर्वेऽपि प्राणिनः पश्यन्ति। सर्वेषां दर्शनार्थमेव हि रुद्रस्याऽऽदित्यमूर्तिधारणम्। कैलासादिवर्तिरुद्रस्य रूपं तु वेदशास्त्राभिज्ञैरेव दृश्यते नान्यैः । तादृशो रुद्रो दृष्टः सन्नोऽस्मान्मृडयाति। सुखिनः[1] करोत्वित्यर्थः ॥ ८॥

भ० भा० भा० अथ द्वितीया। असाविति प्रत्यक्षमेव दर्शयन्ब्रवीति। असावादित्यात्मा यो रुद्रः । अवसर्पत्यवाचीनं सर्पति । अस्तमयसमयेऽधो गच्छतीव प्रतिभाति। यद्वाऽवसर्पति देशान्तरं गच्छति । अपार्थेऽवशब्दः। नीलग्रीवः। कालकूटविषालंकृतग्रीवः। विलोहितः। स्वयं विशेषेण लोहितः। ज्वलत्पावकसदृशः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यद्वा नीलग्रीवविलोहितपदे आदित्यविशेषणे एव उभे। ग्रसन्त्युदकमिति ग्रीवा रश्मयः। ग्रसतेर्गिरतेर्वा शेवयह्वजिह्वेत्यादिना वन्प्रत्ययो निपात्यते । उदयात्प्रभृत्युदकस्य ग्रहणादस्तं गच्छतो यस्य नीला रश्मयस्तमसोऽभिसंसर्गात्तदानीं रश्मयस्तादृशा इव भवन्तीति। यद्वा नीलग्रीवो निलीनरश्मिर्वा। विलोहितो विविधं लोहितमुदयास्तमयकाले हि तमसः संपर्काल्लोहितमिव मण्डलं दृश्यते। अथायं देव उदयास्तमयाभ्यां लोकयात्रां वर्तयन्नाबालगोपालं प्रसिद्धः । न देवस्य मूर्त्यन्तरवच्छ्रुत्यादिभिर्यतः प्रतिपाद्यत इति प्रतिपादयितुमाह—

उतापि चैनमादित्यरूपं देवमज्ञानां प्रथमोदाहरणभूता गोपा अप्यदृशन्पश्यन्ति। 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति लुङ् । 'इरितो वा' इत्यङ् । तथाऽदृशन्नुदहार्यः। उदकस्य हारिका घटदास्यो गोपेभ्योऽपि च क्षुद्राः। हरतेः कर्मण्यण् 'मन्थौदन' इत्यादिना उदकस्योदभावः। अण्णन्तत्वान्ङीप्। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति विभक्तिः स्वर्यते। किमिदं विभज्याभिधीयते । सर्व एव देवस्य महिमावेदने गोपालादिकल्पा एवेति प्रदर्शयितुमाह—विश्वा विश्वानि। 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति लुप्यते । विश्वान्यपि भूतान्येनं भगवद्रूपं देवमदृशन् । श्रुत्यादिभिरपि दुर्ज्ञानं चक्षुषैव पश्यन्ति स देव एवं सर्वैर्दृष्टः प्रत्यक्षेणानुभूयमानोऽस्मान्मृडयाति मृडयतु सुखयतु। लेट्याडागमः। केचिदस्तं गच्छद्भगवद्विषयमेव व्याच-

---

१ ख. ग. ङ. अतिसुखिनः।

क्षते । तत्रास्तं गच्छता भगवता जगतामुपकारान्प्रदर्शयितुमुपक्रमत एनमस्तं यन्तं भगवन्तं देवं गोपाः पश्यन्ति । गवां ग्रामनगरप्राप्तिकाले प्रतीक्षमाणा उदहार्योऽपि पश्यन्ति अस्तं गच्छति भगवानहो इतो मुच्यामह इति । यद्वा— अस्तमयात्प्रागेवोदकोद्धरणं कर्तव्यम् । अस्तमिते तु तस्य निषिद्धत्वादिति पश्यन्ति । किं बहुना विश्वान्यपि भूतानि एनमस्तं यन्तं पश्यन्ति । मृगशकुन-वराहादीनामपि निलयगमनादेस्तदधीनत्वात् । द्विजातयोऽप्यग्निहोत्रसंध्या-वन्दनकालार्थिनो भगवन्तमस्तं यन्तं प्रतीक्षन्ते । एवं तावदस्तं यन्तं देवं सर्वेऽपि पश्यन्ति । तच्च प्रतिषिद्धम्—

"नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन" इति ।

तस्य नामयुक्तरूपतां प्रदर्शयितुं गोपादिग्रहणम् । तत्र प्रतिषिद्धेऽपि दर्शने प्रमादादुपस्थानकाले वाऽस्माभिर्दृष्टोऽस्मान्मृडयतु सुखयतु । यद्यपि प्रमा-दादिना दृश्यते तत्पापमपनुद्योपस्थानफलं च दत्त्वाऽस्मान्मृडयतु ॥

अथैतयोः पुरश्चरणार्थं च कृच्छ्रमेकं चरित्वा षोडश दिनानि निरन्तरं जपेत् । एताभ्यामनावृष्ट्यां सत्यां वृष्ट्यर्थं कार्यम् । आर्द्रान्तमार्द्रादि वा । ब्राह्मणान्पञ्च सिद्धानाहूय तैः कार्यम् । तेषामुष्णीषवसनकर्णवेष्टनकण्ठाभरण-करमण्डनादि दद्यात् । सिद्धं होमद्रव्यं तिलतण्डुलयवानां दधिमधुघृताक्तानां शतसहस्रं जुहुयात् । वेतससमिधां क्षीराक्तानां तद्वत्तेषां पञ्चानामेको जपेच्च-त्वारो जुहुयुरेकादश दिनानि दीक्षित्वाऽन्त्यदिने रक्ततामरसैरष्टसहस्रैः प्रत्ये-कमाराधयेत् । सकृज्जपित्वा कर्मकालेन व्यावृत्त्योपस्पृशंश्च वीक्ष्याऽऽसीताऽ-न्यथा प्रायश्चित्ती भवेदासमाप्तेरग्निरक्षा कर्तव्या । अवसानदिने भगवानादि-त्यो महावृष्टिं प्रमुञ्चति । वेतसपुष्पाणामयुतं जुहुयात् । सविता वरं ददाति । उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमेताभ्यामुपतिष्ठेत । कण्ठदघ्ने जले स्थित्वैताभ्या-मुभयकरपूर्णजलमादित्यमभिजपन्प्रक्षिपेत् । प्रतिदिनमष्टसहस्रं कृत्वा नव दिनानि । ततः सविता मनःकाममासंवत्सरं ददाति । जपापुष्पाणां मध्वक्ता-नामेकविंशतिसहस्रं जुहुयात् । सवितुः प्रसादाज्जातिस्मरत्वं लभते । चतुर्वे-दिकुले जनिः ।

ध्यानम्—"मण्डलान्तरगतं हिरण्मयं भ्राजमानवपुषं शुचिस्मितम् ।
चण्डदीधितिमखण्डितद्युतिं चिन्तयेन्मुनिसहस्रसेवितम्" ॥ ८ ॥

॥ नवमीमृचमाह ॥

नमो॑ अस्तु॒ नील॑ग्रीवाय सहस्रा॒क्षाय॑ मी॒ढुषे॑ ।

अथो॒ ये अ॑स्य॒ सत्वा॑नो॒ऽहं तेभ्यो॑ऽकरं॒ नम॑: ॥ ९ ॥

नमः अस्तु नीलग्रीवायेति नील–ग्रीवाय सहस्राक्षायेति स-हस्र–अक्षाय मीढुषे। अथो इति ये अस्य सत्वानः अहम् तेभ्यः अकरम् नमः ॥ ९ ॥

सा० भा० यः पूर्वोक्तरीत्या नीलग्रीवः स एव इन्द्रमूर्तिधारणेन सहस्राक्षः स पुनः पर्जन्यमूर्तिधारणेन मीढ्वान्सेचकः। वृष्टिकर्तेत्यर्थः। तादृशाय रुद्राय नमोऽस्तु। अथो अपि च ये केचिदस्य रुद्रस्य सत्वानो भृत्यरूपाः प्राणिनस्तेभ्यः सर्वेभ्योऽहं नमोऽकरं नमस्करोमि ॥ ९ ॥

भ० भा० भा० नमो अस्तु नीलग्रीवायेत्यस्यानुष्टुप्छन्दः। ऋषिर्भगवाञ्छंभुः। देवता च शंभुरेव। नमो अस्तु नीलग्रीवाय नीलकण्ठाय। सहस्राक्षायानेकचक्षुष इन्द्ररूपाय। 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' इति समासान्तः षच्। सति शिष्टश्चित्स्वरः। मीढुषे वृष्टिद्वारेण भुवः सेक्त्रे जगद्योनौ वा। स्ववीर्यस्य सेक्त्रे पुरुषरूपेण वा गर्भाणामाधात्रे। 'मिह सेचने'। 'दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च' इति निपातः। अथो अपि च येऽस्य देवस्य स्वभूताः सत्वानो महान्तः प्रथमगणास्तेभ्योऽप्यहं नमो नमस्कारमकरं करोमि। छान्दसो लुङ्। 'कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि' इति च्लेरङादेशः। 'ऋदृशोऽङि गुणः'। सीदतेः प्र ईरिसद्योस्तुट्चेति कनिब्बहुलवचनात्केवलादपि भवति। सदनशीला देवं प्रत्यासन्नाः।

अथास्य पुरश्चरणम्—पञ्चदश दिनानि हविष्याशी निरन्तरं जपेत्। शिवसमीपे पश्चिमद्वारालये कुण्डमरत्निमात्रं सर्वतो विधाय मथिताग्नावर्कपुष्पैरमावास्यायामारभ्य दशदिनावधि प्रत्यहं सहस्रं हुत्वा घृतपायसं देवाय निवेदयेत्। सर्वार्थसिद्धिः स्यात्। अनेन च पुत्रकामानां (णां) क्रिया वक्ष्यते। पञ्च दिनानि दीक्षित्वा शंभोरालये नदीतीरे गोष्ठे वा गृह्णीयात्। देवालये चेद्देवस्योपर्यन्यत्र कुम्भ आवाह्य तस्य पश्चिमे भागेऽग्निं संस्थाप्य शमीसमिधां शमीपत्राणां दधिमधुघृताक्तानां प्रत्यहमेकादशसहस्रं जुहुयाद्दिनत्रयं पञ्च दिनानि वा दीक्षित्वा कार्यम्। प्रतिदिनमष्टसहस्रं तदर्धमष्टशतं वा। तामरसपुष्पाण्युपरि विन्यसेत्तदभावे पत्रं वा। एवं कृत्वाऽन्त्यदिनेऽष्टसहस्रं तदर्धमष्टशतं वा ब्राह्मणान्भोजयेत्। द्रव्यत्यागं विशेषेण कुर्यात्। एकादशरुद्ररूपान्भोजयित्वा तेषां किंचिद्वस्तु प्रदाय दक्षिणतो देवसंनिधावाचार्यमधिकं भोजयित्वा दक्षिणां दद्यात्। दक्षिणाऽप्युप्तबीजा भूमिः। मानमप्युच्यते—नवारत्निद-

---

१ ख. ग. ङ. °क्तनीलग्रीवः।

ण्डेनाष्टशतं, कुण्डलाय सुवर्णमपि प्रतिदिनं पादनिष्कं तने कुण्डलं निर्माय दातव्यम् । कांस्यपात्रमेकाग्नेरेवमेव हि। एवं पुत्रकामी कृत्वा शंभुप्रभावात्पुत्रवान्भवति । यावद्दक्षिणा भूमिस्तावदविच्छिन्ना संततिर्भवत्यासंवत्सरात्सिद्धिर्भवति । एतत्फलं सप्तजन्मना संबध्यते तस्मादलुप्तं कुर्यात् । ध्यानम्—

"शरच्चन्द्रप्रकाशेन वपुषा शीतलद्युतिम् ।
ध्यायेत्सिंहासनासीनमुमया सहितं शिवम्" ॥ ९ ॥

॥ दशमीमृचमाह ॥

प्रमुंञ्च धन्वंनस्त्वमुभयोरार्त्न्योर्ज्याम् ।
याश्च ते हस्त इषंवः परा ता भगवो वप ॥ १० ॥

प्रेति मुञ्च धन्वंनः त्वम् उभयोः आर्त्न्योः ज्याम् । याः च ते हस्ते इषंवः परेति ताः भगव इति भग—वः वप ॥ १० ॥

सा० भा० हे भगवो भगवन्पूजावन्महदैश्वर्यसंपन्न रुद्र त्वं धन्वनस्त्वदीयस्य धनुष उभयोरार्त्न्योः कोट्योरवस्थितां ज्यां मौर्वीं प्रमुञ्चावरोपय । याश्च ते हस्त इषवो वर्तन्ते ता अपि परावप परित्यज ॥ १० ॥

भ० भा० भा० प्रमुञ्च धन्वन इत्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । नारद ऋषिः । श्रीरुद्रो देवता । अत्र नमस्ते रुद्रेत्यारभ्य नवभिर्मन्त्रैः क्रुद्धं देवं प्रसाद्यातः परं तस्योपसंहारकारणान्युपसंहारयितुं प्रक्रमते । तत्र द्वौ प्रत्यक्षकृतौ मन्त्रौ । तृतीयः परोक्षकृतः । प्रमुञ्च शिथिलीं कुरु धन्वनो धनुष उभयोरार्त्न्योर्ज्यां कोट्योर्या ज्या बद्धा तां प्रमुञ्च । अवततज्यं धनुः कुर्वित्यर्थः । तथा याश्चान्यास्ते हस्ते स्थिता इषवो जगदुपसंहर्तुं ताः परावप परित्यज । यथाऽस्मान्नाभिमुखी भवन्ति तथा कुरु। तूणीर एव तिरोहिताः स्थापय । यत्र कुत्रचिद्वाऽन्तर्हिताः कुरु । किमेभिर्धनुरादिभिरस्मद्भयंकरैरिति यावत् । हे भगवो भगवन् 'मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि' इति रुत्वम् ।

'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा' ॥ १० ॥

॥ एकादशीमृचमाह ॥

अवतत्य धनुस्त्वꣳ सहस्राक्ष शतेषुधे ।
निशीर्यं शल्यानां मुखां शिवो नंः सुमनां भव ॥ ११ ॥

अवतत्येत्यव—तत्य धनुः त्वम् सहस्राक्षेति सहस्र—अक्ष शतेषुध इति शत—इषुधे। निशीर्येति नि—शीर्य शल्यानाम् मुखा शिवः नः सुमना इति सु—मनाः भव ॥ ११ ॥

सा० भा० रुद्ररूपेण सहस्रसंख्याकान्यक्षीणि यस्यासौ स तथा। शतसंख्याका इषुधयो बाणस्थापनकोशा यस्यासौ शतेषुधिस्तादृश हे रुद्र धनुरवतत्यावरोपितज्याकं कृत्वा शल्यानां बाणानां मुखा मुखानीषुगतलोहानामग्राणि निशीर्येषुधिषु न्यग्भावेन शीर्णानि कृत्वा नोऽस्मान्प्रति सुमना अनुग्रहयुक्तः सञ्छिवः शान्तो भव ॥ ११ ॥

भ० भा० भा० अथ द्वितीया। अवतत्येति। मुखेति तृतीयपादान्तः। हे सहस्राक्ष। व्याख्यातम्। हे शतेषुधे। यस्य भूयिष्ठा इषवः सन्ति तस्य बहुभिरिषुधानैर्भवितव्यमिति भावः। 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किप्रत्ययः। त्वं धनुः पिनाकाख्यमवतत्यावततज्यं कृत्वा शल्यानां शराणां मुखा मुखानि निशीर्य नितरां विशीर्णानि कुण्ठीकृतानि कृत्वा नोऽस्माकमुपरि शिवः सुमनाश्च भव। सतामप्यपचाराणां क्षमया शिवः शान्तो भूत्वा मद्विषये मद्भक्तोऽयमिति सुमनस्केन च नित्यं त्वया भवितव्यमिति। यद्वेत्थमस्माभिः प्रार्थ्यमानः सुमना एव भूत्वा भयहेतूनां धनुरादीनां चोपसंहारादपगतभयहेतुः शिवो भवेति। 'सोर्मनसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

॥ द्वादशीमृचमाह ॥

विज्यं धनुः कपर्दिनो विशल्यो बाणवाँ२ उत।
अनेशन्नस्येषव आभुरस्य निषङ्गधिः ॥ १२ ॥

विज्यमिति वि—ज्यम् धनुः कपर्दिनः विशल्य इति वि—शल्यः बाणवानिति बाण—वान् उत। अनेशन् अस्य इषवः आभुः अस्य निषङ्गथिः ॥ १२ ॥

सा० भा० कपर्दो जटाजूटः सोऽस्यास्तीति कपर्दी रुद्रस्तस्य धनुर्विज्यं विगतज्याकमस्तु। उतापि च बाणा अस्मिंस्तिष्ठन्तीति बाणवानिषुधिः स च विशल्योऽस्तु। इषुगतानां शल्यानां तदुदरे गोपितत्वेन बहिराविर्भूतशल्यरहितोऽस्तु। अस्य रुद्रस्येषवो बाणा इषुधौ प्रक्षिप्ता अनेशन्वेद्धुमसमर्था

भवन्तु । अस्य रुद्रस्य निषङ्गथिर्बाणाधार आभुरस्तु ईषत्प्रभुरस्तु । कुड्य-निखातशङ्कावासञ्जितत्वेन बाणान्धारयितुमेव प्रभवतु । नतु बाणाकर्षणयोग्य इत्यर्थः । अथवा निषङ्गथिः खड्गकोशः सोऽपि पूर्ववत्क्वचिदारोपितत्वेन खड्गं धारयितुमेव प्रभवतु नतु खड्गाकर्षणसमर्थः ॥ १२ ॥

भ० भा० भा० अथ तृतीया । विज्यमिति । कपर्दो जटाजूटस्तद्वतो देवस्य धनुः पिनाकाख्यं विज्यं विगतज्याकमस्त्विति शेषः । अथास्य देवस्य बाण-वानिषुधिर्बाणा अस्मिन्सन्तीति सोऽपि विशल्यो विगतबाणोऽस्तु । पूर्वं बाणवानपीदानीं विशल्यो भूयादिति भावः । उताप्यर्थे । बाणवानपीत्यर्थः । 'दीर्घादटि' इति रुत्वम् । आतोऽटीत्यनुस्वारः । किंचास्य देवस्य स्वभूता इषवो नेशन्नश्याः स्युः । 'छन्दसि लुङ्लङ्' इति नशेराशिषि लुङ् । पुषादित्वाच्च्लेरङ् 'नशिमन्योरलिट्येत्वम्' इत्येकारः । यद्वा—अस्येषुधेरिषवोऽनेशन्यत्र क्वापीषुधेरन्यत्रादृश्यास्तिष्ठन्तु । तेनायं विशल्यः संपद्यत इति प्रकृतस्य समर्थनम् । किंचास्य देवस्य निषङ्गथिरप्याभुरस्तु । नितरां नियमेन वा कोशेन सज्जत इति निषङ्गः खड्गः स निधीयते यत्र स निषङ्गथिः खड्गकोशः । परोक्षवृत्त्या धकारस्य थकारः । "परोक्षप्रिया इव हि देवाः" इति । पूर्ववत्किप्रत्ययः । आ ईषद्भवतीत्याहुः । आ ईषदर्थे । विप्रसंभ्य इति डुप्रत्ययः । व्यत्ययेनाऽऽङ्यपि भवति । किंचिन्न्यूनं भवनमाभवनं तच्च खड्गेन विना सत्तामात्रेणावस्थानं निषङ्गधारणस्वभावस्य खड्गकोशस्य निषङ्गेण सहावस्थानं पुष्कलभावस्तेन विनाऽवस्थानमाभवनमिति । तेन सोऽपि खड्गरहितो वर्ततामिति भावः । यद्वा निषज्जते कोश इति निषङ्गथिः खड्गः । 'नौ षञ्जेर्घथिन्' इति घथिन्प्रत्ययः । आभुरस्तु न्यूनशक्तिरस्तु कुण्ठितप्रभावमीषद्भवनमिति ॥

आसां तिसृणामृचां पुरश्चरणम्—कृच्छ्रं चरित्वाऽऽत्मानं संशोध्य नव दिनानि जपेत्सिद्धो भवति । एताभिर्युद्धकाले भूपतेरायुधान्यभिमन्त्र्य कुशक-ण्टकानां सहस्रं जुहुयात् । युद्धोपनीताः शत्रवो क्षीयन्ते । ध्यानम्—

"उद्यद्भास्करकोटिप्रकाशमादीप्तदहनमूर्धानम् ।
भीषणभुजंगभूषं ध्यायेद्विविधायुधं रुद्रम्" इति ।

द्वितीयस्य ध्यानम्—

"रुद्रं सुरनियन्तारं शूलखट्वाङ्गधारिणम् ।
ज्वालामालावृतं ध्यायेद्भक्तानामभयप्रदम्" इति ॥ १२ ॥

॥ त्रयोदशीमृचमाह ॥

या ते॑ हे॒तिर्मी॑ढुष्टम॒ हस्ते॑ ब॒भूव॑ ते॒ धनुः॑ ।

त॒या॒ऽस्मान्वि॒श्वत॒स्त्वम॑य॒क्ष्मया॒ परि॑भुज ॥ १३ ॥

या ते॒ हे॒तिः मी॒ढु॒ष्ट॒मेति॑ मीढुः—त॒म हस्ते॑ ब॒भूव॑ ते॒ धनुः॑ ।

तया॑ अ॒स्मान् वि॒श्वतः॑ त्वम् अ॒य॒क्ष्मया॑ परीति॑ भु॒ज ॥ १३ ॥

सा० भा० हे मीढुष्टमातिशयेन कामाभिवर्षक या ते हेतिस्तत्र संबन्धि खड्गादिरूपं यदायुधं यदपि ते तव हस्ते धनुर्बभूव। अयक्ष्मयाऽनुपद्रवकारिण्या तया हेत्या तथाविधेन धनुषा च त्वमस्मान्विश्वतः परिभुज सर्वतः परिपालय ॥ १३ ॥

भ० भा० भा० अथ या ते हेतिरित्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः। ऋषिर्देवता च भगवानेव। हे मीढुष्टम। मीढ्वान्व्याख्यातः। अतिशयेन सेक्ता। या ते तव स्वभूता हेतिरायुधं धनुर्नाम तव हस्ते बभूव भवति। छान्दसो लिट्। ऊतियूतीत्यादिना हिंसाकर्मणो हन्तेः क्तिन् उदात्तत्वमेत्वं च निपात्यते। तया हेत्या धनुर्नाम्न्या। अयक्ष्मया भक्तान्प्रत्यरोगहेतुभूतया। 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। विश्वतो भयहेतोरस्मांस्त्वं परिभुज सर्वतः परिपालय। सर्वकालं सर्वेण च प्रकारेण सर्वस्माद्दुरितादस्मान्रक्ष। सांहितिको वकारोपजनश्छान्दसः। उक्तं च प्रातिशाख्ये 'उपसर्गपाथ एषः' इत्यादि। भुजेर्विकरणव्यत्ययेन शः। यद्वा विश्वतो विश्वान्सपुत्रपौत्रानस्मान्पाहीति। सार्वविभक्तिकस्तसिः। केचिदाहुः—हेतिर्हिंसा या ते त्वत्कर्तृका हिंसा। यदर्थं तव हस्ते हिंसार्थसाधनं धनुस्तिष्ठति तयाऽस्मानित्यादि तुल्यम् ॥ १३ ॥

॥ चतुर्दशीमृचमाह ॥

नम॑स्ते अ॒स्त्वायु॑धा॒याना॑तताय धृ॒ष्णवे॑ ।

उ॒भाभ्या॑मु॒त ते॒ नमो॑ बा॒हुभ्यां॒ तव॒ धन्व॑ने ॥ १४ ॥

नमः॑ ते॒ अ॒स्तु आयु॑धाय अना॑ततायेत्यना॑—त॒ता॒य धृ॒ष्णवे॑ ।

उ॒भाभ्या॑म् उ॒त ते॒ नमः॑ बा॒हुभ्या॒मिति॑ बा॒हु—भ्याम् तव॑

धन्व॑ने ॥ १४ ॥

सा० भा० हे रुद्र ते त्वदीयायाऽऽयुधाय बाणरूपाय नमोऽस्तु । कीदृशाया- ऽऽयुधाय । अनातताय धनुषि संधानाभावादप्रसारिताय । धृष्णवे स्वरूपेण महन्तुं प्रगल्भाय । किंच ते त्वदीयाभ्यामुभाभ्यां बाहुभ्यां नमोऽस्तु । तथा तव त्वदीयाय धन्वने नमोऽस्तु ॥ १४ ॥

भ० भा० भा० अथ द्वितीया । नमस्त इति । तव स्वभूतायाऽऽयुधाय नमोऽस्तु । अनाततायानाततज्याय । अस्मादेव विशेषणाद्धनुरत्राऽऽयुधं विवक्षितम् । अ- व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धृष्णवे सुदृढाय । अभक्तानां वा धर्षणशीलाय । 'त्रसिगृधि' इत्यादिना क्नुः । किंच ते त्वदीयाभ्यामुभाभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां बाहुभ्यां नमः । याभ्यां बिभीमः । एतदेव प्रकटयितुमादरार्थं पुनरपि धनुषो नमस्कारं करोति । यद्वा पूर्वमायुधग्रहणमिषावेव वर्तते । अनातताय । अनुद्यु- क्तायेत्यर्थः । यद्वा गदामुद्गरप्रभृतिकमायुधं गृह्यते । यदनाततमसज्जितमेव कुड्यलिखितसर्पादिवद्धृष्णु भयंकरं भवति तस्मै तावन्नमः । ततो बाहुभ्यां द्वित्वमविवक्षितम् । ततो धन्वने । प्रधानभूताय ॥ १४ ॥

॥ पञ्चदशीमृचमाह ॥

परि ते धन्वनो हेतिरस्मान्वृणक्तु विश्वतः ।

अथो य इषुधिस्तवाऽऽरे अस्मन्निधेहि तम् ॥ १५ ॥

परीति ते धन्वनः हेतिः अस्मान् वृणक्तु विश्वतः । अथो इति यः इषुधिरितीषु-धिः तव आरे अस्मत् नीति धेहि तम् ॥ १५ ॥ हस्ते दिक्षिवर्षव उभाभ्यां द्वाविंशतिश्च ॥

॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

सा० भा० हे रुद्र ते त्वदीयस्य धन्वनो हेतिर्बाणशल्यरूपाऽस्मान्विश्वतः सर्वतः परिवृणक्तु वर्जितान्करोतु । अस्मान्मा बाधतामित्यर्थः । अथो अपि च यस्तवेषुधिस्तमस्मदारेऽस्मत्तो दूरे निधेहि स्थापय ॥ १५ ॥ इति सायणा- चार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके श्रीरुद्रभाष्ये प्रथमोऽनुवाकः ॥

भ० भा० भा० अथ तृतीया । परित इति । तवेति तृतीयपादान्तः । ते तव धन्वनो धनुषो हेतिर्हिंसा हननं भावसाधनोऽत्र हेतिशब्दः । धनुर्निमित्ता या हिंसा साऽस्मान्विश्वतो विश्वप्रकारं परिवृणक्तु परिवर्जयतु । यद्वाऽस्मान्

विश्वतो विश्वान्पुत्रपौत्रादिसहितान्सर्वप्रकारं परिवर्जयतु । अथो अन्यच्चाऽऽशास्महे । तत्र स्वभूतो य इषुधिर्यत्र भीष्मा इषवः । तमस्मदस्मत्त आरे दूरे निधेहि स्थापय । यद्वाऽऽरेऽरीणां समूहे निधेहि । अस्मत्त आच्छिद्याऽस्मदाभिमुख्यं निवर्तयेति ॥

अथैतासामृचां पुरश्चरणं पूर्वोक्तानां तिसृणामिव कुर्यात् । एताभिरपि सङ्ग्रामकाले तैलमेकादशप्रदीपसहस्रार्हं द्रोण्यां प्रक्षिप्य तत्र देवमावाह्य लोकपालैः सहाऽऽराध्य स्पृष्ट्वा तैलं सप्त दिनानि प्रतिदिनमष्टसहस्रं जपेत् । तेन सिद्धतैलेन प्रदीपानेकादशसहस्रमारोप्य शत्रुराज्ये प्रत्यासन्ने राजानं विना सेनानीः पुरो गच्छेत् । दृष्ट्वा दीपज्वालां शत्रुसेना नावतिष्ठते । एतत्प्रभावादेव शत्रवो विनश्यन्ति । अन्यदप्येताभिरेवारातिनगरे सिद्धवेषधारिणो ब्राह्मणाः शक्ता मन्त्रसिद्धाः शत्रोरभिचारं कुर्युः । राजा यदुपयुङ्क्ते वस्तु तदेताभिः स्पृष्ट्वा दृष्ट्वा च स्पर्शनदर्शनायोग्यं तन्मुखाच्छुत्वाऽभिचारोऽस्त्विति जपेयुः । मन्त्रान्तेऽन्यदपि शङ्कुं निधाय नगरचतुष्पथे देवालये देवारामे सालखातयोरन्यतरस्मिन्नपि नगराङ्गभूते सहस्राभिमन्त्रितं खनेयुः । तन्नगरं शंभुकोपात्संवत्सरत्रयान्नश्यति व्याधिना । एवं कारयितुराचार्यस्य राज्यसमं देयमिति । सर्वत्र मन्त्रप्रभावात्सिध्यति । प्रमाणबुद्ध्या कार्यमिति । ध्यानम्—

"प्रणमदमरलोकमौलिमालाकुसुमरजोऽरुणपादपद्मयुग्मम् ।
अनवरतमनुस्मरेद्भवान्या सह जगतां पितरं पिनाकपाणिम्" ॥ १९ ॥

इति श्रीभट्टभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये रुद्रप्रश्ने प्रथमोऽनुवाकः ॥

समाप्तोऽयं प्रथमोऽनुवाकः ॥

सा०भा० प्रथमानुवाके भगवतो रुद्रस्य या प्रधानभूता तनुरिषुधनुर्हस्ता तां बहुधा प्रसाद्य तस्य ये लीलाविग्रहा जगन्निर्वाहहेतवस्तेऽष्टभिरनुवाकैः प्रसाद्यन्ते । तेष्वनुवाकेषु सर्वाण्यपि यजूंषि । तान्यपि द्विविधानि । उभयतोनमस्काराण्यन्यतरतोनमस्काराणि च । तत्र त्रिष्वनुवाकेषु नमस्कारादिकं नमस्कारान्तमेकैकं यजुः । इतरेषु पञ्चस्वनुवाकेषु नमस्कारादिकमेवैकैकं यजुः । तत्र द्वितीयेऽनुवाके त्रयोदश यजूंषि ॥

तत्र प्रथमं यजुराह—

नमो॒ हिर॑ण्यबाहवे सेना॒न्ये॑

दि॒शां च॒ पत॑ये॒ नमः॑ ॥ १ ॥

नमः हिरण्यबाहव इति हिरण्य—बाहवे सेनान्य इति सेना—न्ये दिशां च पतये नमः ॥ १ ॥

सा० भा० हिरण्यनिर्मितान्याभरणानि बाह्वोर्यस्यासौ हिरण्यबाहुः स च सङ्ग्रामेषु सेनां नयतीति सेनानीस्तादृशमूर्तिधरो यो रुद्रस्तस्मै नमोऽस्तु। यश्च दिशां पालको रुद्रस्तस्मै नमोऽस्तु ॥ १ ॥

भ० सा० भा० नमो हिरण्यबाहव इत्यस्यानुवाकस्य ऋषिर्मण्डूकः। छन्दो महागायत्री। रुद्रो देवता। तत्र प्रथमेनानुवाकेन भगवन्तं रुद्रं प्रसाद्य तस्योपसंहारकारकाणि च प्रसाद्य तान्यप्युपसंहार्यात ऊर्ध्वमष्टाभिरनुवाकैस्तं वैश्वरूप्येण स्तुत्वा नमस्कर्तुं प्रारभते। तत्र "त्रिष्वनुवाकेषु नमस्कारादिनमस्कारान्तमेकं यजुः" इति शाकपूणिः। "नमस्काराद्येकं यजुर्नमस्कारान्तमेकं यजुः" इति यास्कः। "अष्टावनुवाकावष्टौ यजूंषि" इति काशकृत्स्नः। तत्र द्वयोर्द्वयो रुद्रयोः स्तुतिनमस्कारौ.। अथ "द्विद्विभ्यो जुहोति" इति शतपथब्राह्मणे दर्शनात्। नमस्कारप्रवृत्तिनिमित्तभेदेनैकस्मिन्नपि भेदमारोप्य द्वित्वमुपपाद्यते बहूनां तु संकीर्तन एकमितरस्य विशेषणं वेदितव्यम्। यथा हिरण्यबाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नम इति। तेषां च केचिदुभयतोनमस्काराः। केचिदन्यतरतोनमस्काराः। तत्र ब्राह्मणं च भवति "ते हैते घोरतरा रुद्रा उभयतोनमस्काराः। अथैते शान्ततरा येऽन्यतरतोनमस्काराः" इति। पूर्वं ब्रह्मणा सृष्ट्यर्थं प्रार्थितो देव आत्मसधर्मणो रुद्रानसृजत्। अन्यत्रेदमुक्तम्— "तुल्यसृष्टिप्रतिषेधाच्च" इति। तत्र बहुवचनान्तेषु तेभ्यो देवानुचरेभ्यो वा नमस्काराः। एकवचनान्तेषु देवाधिष्ठानशङ्कया सर्वेभ्यः सर्वत्र नमस्काराः क्रियन्ते। अथ पृथग्यजुषां छन्दांसि ब्रूमः—एकाक्षराणां दैवी गायत्री। द्व्यक्षराणां दैव्युष्णिक्। त्र्यक्षराणां दैव्यनुष्टुप्। चतुरक्षराणां दैवी बृहती। पञ्चाक्षराणां दैवी पङ्क्तिः। षडक्षराणां दैवी त्रिष्टुब्याजुषी वा गायत्री। सप्ताक्षराणां दैवी जगती। याजुषी वोष्णिक्। अष्टाक्षराणां प्राजापत्या गायत्री। याजुषी वाऽनुष्टुप्। नवाक्षराणां याजुषी बृहती। आसुरी वा जगती। दशाक्षराणां याजुषी पङ्क्तिः। आसुरी वा त्रिष्टुप्। एकादशाक्षराणां याजुषी त्रिष्टुप्। आसुरी वा पङ्क्तिः। द्वादशाक्षराणां याजुषी जगती। प्राजापत्या वोष्णिगासुरी वा बृहती। साम्नां वा गायत्री। इत्यादि यथाशास्त्रं बोद्धव्यम्। तत्राऽऽदौ तत्र स्वभूतमिदं विश्वं त्वमस्य स्वामीति न कश्चिदपि स्वामी स्वं हिनस्तीति प्रदर्शयितुं देवस्य विश्वपतित्वं प्रतिपादयति। प्राधान्याच्च प्रथमं द्रव्य-

विषयमाधिपत्यं प्रतिपाद्यते। नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यालंकृतबाहवे हिरण्यविकाराः कटकादयो बाह्वोर्यस्य। समुदायविकारषष्ठ्याश्च बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्चेति बहुव्रीहिः। गड्वादित्वात्सप्तम्याः परवचनमाहिताग्न्यादिर्वा द्रष्टव्यः। बाहुग्रहणं चोपलक्षणम्। विविधालंकारालंकृतसर्वप्रदेशत्वाद्देहस्य हिरण्यसदृशबाहवे वा। हिरण्यसदृशसर्वाङ्गायेत्यर्थः। श्रूयते हि—आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णस्तस्येति।

स्मर्यते च—

"रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तु पुरुषं परम्।" इति।

यद्वा—हितं च रमणीयं च तद्धिरण्यस्य हिरण्यत्वम्। पृषोदरादिः। हृदयरमणीयमिति वा। तादृशबाहवे नमोऽस्त्विति शेषः। सेनान्ये सेनाः संघाताः। यथा देवा मनुष्याः पितरोऽसुरा रक्षांसि पिशाचा यक्षाः किंनरा विद्याधरेश्वरप्रभृतयश्चेति भोक्तृसंघाताश्चेतनाः प्रकृत्यादिपृथिव्यन्तस्तत्त्वसंघातश्च भोग्योपबन्धनवर्गोऽचेतनः। तासां नेत्रे स्वस्वाधिकारानुरूपेण स्वामित्वेन नियन्त्रे। 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्यस्य 'नोङ्धात्वोः' इति प्रतिषेधे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति विभक्तिः स्वर्यते। पूर्वस्य चेदं विशेषणं विशेष्यं वा। दिशां च पतये नमः, दिशां प्राच्यादीनां पतये पत्ये लोकपालात्मने नमः। 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा' इति घिसंज्ञा। यद्वा दिशां पतिरादित्यः। दिशामुत्पादकत्वादिति। तथाहि—यत्रोदेति सविता सा प्राची। यत्र दृश्यमानो गच्छति सा दक्षिणा। यत्रास्तमेति सा प्रतीची। यत्र दृश्यमानो गच्छति सोदीची। आहुश्च—

"सर्वेषामुत्तरो मेरुर्लोकालोकश्च दक्षिणः" इति।

अथ "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते" इति। देवसंकीर्तनानन्तरं तदुपासनास्थानभूतस्य सवितुः संकीर्तनमिति। यद्वा—दिशो व्यवस्था द्रव्यगुणकर्मादिविषया धर्माधर्मादिविषया दिग्देशकालादिविषया च तासां पतये प्रवर्तयित्रे। सेनानां च नियन्त्रे[1]हिरण्यबाहवे नम इति। 'सावेकाचः' इति दिवशब्दस्य विभक्तेरुदात्तत्वम्॥ १॥

द्वितीयं यजुराह—

नमो॑ वृ॒क्षेभ्यो॒ हरि॑केशेभ्यः

प॒शू॒नां पत॑ये॒ नमः॑॥ २॥

---

१ °शां नियामक°।

नमः वृक्षेभ्यः हरिकेशेभ्य इति हरि–केशेभ्यः पशूनाम् पतये नमः ॥ २ ॥

सा० भा० हरितवर्णाः केशाः पर्णरूपा येषां वृक्षाणां ते हरिकेशास्तादृशेभ्यो वृक्षेभ्यो वृक्षाकाररुद्रमूर्तिभ्यो नमोऽस्तु । यो रुद्रः पशूनां पालकस्तस्मै नमोऽस्तु ॥ २ ॥

भ० भा० भा० नमो वृक्षेभ्य इति । वृक्षरूपेभ्यो रुद्रेभ्यो वृक्षेषु वा तिष्ठद्भ्यः । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम् । यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति । हरिकेशेभ्यो हरितवर्णानि केशस्थानीयानि पर्णानि येषां तेभ्यो हरितवर्णकेशेभ्यो वा । यद्वा—वृक्षवद्वृक्षा ब्रह्मादिपिपीलिकान्ता ब्रह्माण्डक्षितिप्ररूढाः सर्व एव वृक्षाः । वृश्चतेश्छेदनकर्मणः सक्प्रत्यये वृक्षाः । विनाशवन्त इति यावत् । तदात्मभ्यो नमः । हरिकेशेभ्यो हरितवर्णकेशेभ्यः । पशूनां पतये नमः । तेषां पशूनां स्वभूतानां द्विपदां चतुष्पदां च पतये । स्वामित्वे वर्तमानाय नमः । यथा "येषामीशे पशुपतिः पशूनां चतुष्पदामुत च द्विपदाम्" इति ।

"ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च पशवः परिकीर्तिताः ।
तेषां पतित्वाद्विश्वेशो भवः पशुपतिः स्मृतः" । इति च पुराणे ।
"सर्वदा यत्पशून्पाति तैश्च यद्रमते पुनः ।
तेषामधिपतित्वाच्च तस्मात्पशुपतिः स्मृतः ।"

इति महाभारते । 'नामन्यतरस्याम्' इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयं यजुराह—

नमः सस्पिञ्जराय त्विषीमते
पथीनां पतये नमः ॥ ३ ॥

नमः सस्पिञ्जराय त्विषीमत इति त्विषी–मते पथीनाम् पतये नमः ॥ ३ ॥

सा० भा० [1]सस्पिशब्दो बालतृणवाची । पीतरक्तः संकीर्णवर्णः पिञ्जरः । बालतृणवत्पिञ्जरः सस्पिञ्जरः । पृषोदरादित्वात्साधुः । स च त्विषीमान्दीप्ति-

---

१ ख. सस्पशब्दो बालतृणवाची पिञ्जरशब्दः पीतरक्तसंकीर्णवर्णे बालतृणवत्संकीर्णवर्णः सस्पिञ्जरः । ग. ङ. सस्पिशब्दो बालतृणवाची जरस्शब्दः पीतरक्ते बालतृणवत्संकीर्णवर्णः सस्पिञ्जरः ।

मांस्तथाविधरुद्रमूर्तये नमोऽस्तु । पथीनां शास्त्रोक्तदक्षिणोत्तरतृतीयमार्गाणां पतिः पालको यो रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु ॥ ३ ॥

भ०भा०भा० नमः सस्पिञ्जराय त्विषीमते। सस्पिं बालतृणं तद्वद्रक्तवर्णाय। सस्पिंपतिकाप्रभृतयो यज्ञद्रुहस्तेषां जरयिता नाशयिता सस्पिञ्जरः। यज्ञघातकरक्षोजरयित्रे। पिञ्जरं रक्तपीतं शष्पवत्पिञ्जराय । पृषोदरादित्वादिष्टस्वरूपलाभः । त्विषीमते त्विषिर्दीप्तिरतिशयेन तद्वते तेजिष्ठवपुषे स्वयंप्रकाशज्ञानरूपाय वा। त्विषेरिगुपधात्को मतुपि 'शरादीनां च' इति दीर्घत्वं पथीनां पतये नमः। सन्मार्गाणां लौकिकानां वैदिकानां च प्रवर्तयित्रे । यद्वा— अर्चिरादिमार्गाणां पतयेऽतिवाहयित्रे। टिलोपाभावश्छान्दसः। यद्वा पथिमन्तः पथयो द्रष्टारो ब्रह्मादयस्तेषां स्वामिने। पथिशब्दान्मत्वर्थीय ईकारः। पूर्ववत्षष्ठ्या उदात्तत्वम्। केचिदाहुः "प्सा भक्षणे"। 'आदृगमहन' इति किप्रत्ययः। सप्सीतिवक्तव्ये वर्णद्वयव्यत्ययेन सस्पीति विक्रियते। भक्षयितारो रक्षःप्रभृतयः सन्मार्गद्वेषिण उच्यन्ते। यथा "काण्डे काण्डे वै क्रियमाणे यज्ञꣳ रक्षाꣳसि जिघाꣳसन्ति" इति तेषां जरयिता नाशयिता सस्पिञ्जरः। गमश्चेति चकारात्खच्प्रत्ययः। दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । त्विषीमते महातेजसे नमः पथीनां पतये तेषां पथां प्रवर्तकाय च नम इति ॥ ३ ॥

चतुर्थं यजुराह—

नमो॑ बभ्लुशाय॑ वि॒व्याधिनेऽन्ना॑नां॒

पत॑ये॒ नमः॑ ॥ ४ ॥

नमः॑ ब॒भ्लु॒शाय॑ वि॒व्या॒धि॒न् इति॑—वि॒व्या॒धिने॑ अन्ना॑नाम् पत॑ये

नमः॑ ॥ ४ ॥

सा०भा० बिभर्ति रुद्रमिति बभ्रुर्वृषभः स एव बभ्लू रलयोर्भेदाभावः। तस्मिञ्शेते तिष्ठतीति बभ्लुशः स च विद्वेषिणां विशेषेण विध्यतीति विव्याधी तथाविधाय विव्याधिने नमोऽस्तु । यश्चान्नानां पालको रुद्रस्तस्मै नमोऽस्तु ॥ ३ ॥

भ०भा भा० नमो बभ्लुशाय । बभ्रुः कपिलपिङ्गलस्तद्वर्णवते । यद्वा बभ्रुर्वृषभो बिभर्तीति। कुर्भ्रश्चेति कुप्रत्ययः। तद्वते। लोमादित्वाच्छः। कपिलकादित्वाद्रेफस्य लत्वम्। यद्वा—बभ्लौ वृषभे शेत इति बभ्लुशस्तस्मै नमः। विविधं विध्यति बुभुक्षादिरूपेण पीडयतीति विव्याधी तस्मै। ग्रह्यादित्वा-

णिनिः । अन्नानां पतये नमः । अदनीयानामोषधीनां स्वामिने । तत्प्रदानेन जीवानां तर्पयित्रे नमः ॥ ४ ॥

पञ्चमं यजुराह—

नमो हरिकेशायोपवीतिने

पुष्टानां पतये नमः ॥ ५ ॥

नमः हरिकेशायेति हरि—केशाय उपवीतिन इत्युप—वीतिने पुष्टानाम् पतये नमः ॥ ५ ॥

सा० भा० हरिकेशाय नीलमूर्धजाय[1] पलितरहिताय । उपवीतिने मङ्गलार्थं यज्ञोपवीतधारिणे रुद्राय नमोऽस्तु । पुष्टानां परिपूर्णगुणानां पुरुषाणां पतये स्वामिने नमोऽस्तु ॥ ५ ॥

भ०भा०भा० नमो हरिकेशाय नीलमूर्धजाय नित्ययूने नमः । उपवीतिने यज्ञोपवीतिने । मङ्गलाचारायेत्यर्थः । पुष्टानां पतये नमः । परिपूर्णगुणानां स्वामिने । यद्वा—पुष्टयः पुष्टानि । दश पुष्टयः सन्ति । वाक्पुष्टिर्ज्ञानपुष्टिः शरीरेन्द्रियपुष्टिर्गृहक्षेत्रपुष्टिर्धनधान्यपुष्टिः प्रजापुष्टिः पशुपुष्टिर्ग्रामपुष्टिर्धर्मपुष्टिरणिमादिपुष्टिरिति । तेषां पालयित्रे नमः ॥ ५ ॥

षष्ठं यजुराह—

नमो भवस्य हेत्यै

जगतां पतये नमः ॥ ६ ॥

नमः भवस्य हेत्यै जगताम् पतये नमः ॥ ६ ॥

सा० भा० भवः संसारस्तस्य हेतिरायुधम् । संसारच्छेत्रे रुद्राय नमोऽस्तु । जगतां पालको यो रुद्रस्तस्मै नमोऽस्तु ॥ ६ ॥

भ० भा० भा० नमो भवस्य हेत्यै । भवः संसारो हेतिरायुधं संसारस्य च्छेत्रे । यद्वा—भवस्य या हेतिः संसारनिमित्ता हिंसा तस्यै तदात्मने नमः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । हेतिशब्दोऽन्तोदात्तो निपातितः । जगतां पतये नमः । जगतां पृथिव्यादिलोकानां स्वामिने । 'वर्तमाने पृषन्महद्' इति

---

[1] ख. ग. ङ. नीलालकमूर्धजाय ।

जगच्छन्दो निपात्यते। तत्र शतृवद्भावात् 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम्। संसारे प्राणिनः खेदयति खिन्नाश्च रक्षतीति समुदायार्थः। केचिदाहुः—नमो हिरण्यबाहव इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्च ब्रह्माणि पृथग्वर्णानि प्रतिपाद्य ततः षष्ठेनानेन संसारस्योच्छेत्ता पञ्चवक्त्रो देवः प्रतिपाद्यत इति ॥ ६ ॥

सप्तमं यजुराह—

नमो॑ रु॒द्राया॑ऽऽतता॒वि॒ने॒

क्षेत्रा॑णां॒ पत॑ये॒ नमः॑ ॥ ७ ॥

नमः॑ रु॒द्राय॑ आ॒त॒ता॒वि॒न् इत्या—त॒ता॒वि॑ने॑ क्षेत्रा॑णाम् पत॑ये नमः॑ ॥ ७ ॥

सा० भा० आततेन विस्तारितेन धनुषाऽवति रक्षतीत्याततावी तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु। क्षेत्राणां पालको यो रुद्रस्तस्मै नमोऽस्तु ॥ ७ ॥

भ०भा०भा० नमो रुद्राय व्याख्यातम्। आततावि न आततेनाऽऽरोपितज्येन धनुषा जगन्त्यवते तादृशं वा धनुरवते धारयते। अवतेः सुप्यजातौ णिनिः। तादृशेन वा धनुषा तद्वते। मत्वर्थीयो विनिः। 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम्। क्षेत्राणां पतये नमः क्षेत्राणां शरीराणां रक्षकाय स्वामिने वा। तथाहि—

"ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया" ॥ इति।

अविमुक्तादीनां पुण्यक्षेत्राणां वा स्वामिने। पुण्यक्षेत्रपालात्मने वा। संसारस्योच्छेत्रे प्रवर्तयित्रे च नम इति भावः ॥ ७ ॥

अष्टमं यजुराह—

नमः॑ सू॒ताया॑ह॑न्त्याय॒

वना॑नां॒ पत॑ये॒ नमः॑ ॥ ८ ॥

नमः॑ सू॒ताय॑ अह॑न्त्याय वना॑नाम् पत॑ये नमः॑ ॥ ८ ॥

सा० भा० सूतः सारथिस्तस्मै। अहन्त्याय वैरिभिर्हन्तुमशक्यस्तादृशाय रुद्राय नमोऽस्तु। यो वनानां पालकस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु ॥ ८ ॥

भ० भा० भा० नमः सूताय। सूतः सारथिर्नियन्ता। जगद्यन्त्रात्मनो रथस्य नियन्तृत्वेन। यद्वा सूतः पुराणानां वक्ता। तदधिष्ठाने युगादौ। यद्वा

सुतायाभिषुतसोमात्मने । छान्दसं दीर्घत्वम् । अहन्त्यायाहन्तव्यायाऽऽत्म-ज्योतिषे । महाशक्तित्वेन न हन्यत इति । तकारोपजनश्छान्दसः । अव्यय-पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । निर्ह्रसितोपसर्गः । आहन्ति विश्वम् । कर्तरि कृत्यः । यद्वाऽहमेव सर्वमिति भावोऽहन्ता तत्र भवोऽहन्त्यः । 'भवे छन्दसि' इति यत् । यद्वाऽहमिति निपातः । अव्ययात्त्यप् । अहंकारे निरूढः । सर्वत्र च्छान्दसमाद्युदात्तत्वम् । वनानां पतये नमः । विविक्तानामरण्यानां श्मशा-नानां वा स्वामिने नमः ॥ ८ ॥

नवमं यजुराह—

नमो रोहिताय स्थपतये
वृक्षाणां पतये नमः ॥ ९ ॥

नमः रोहिताय स्थपतये वृक्षाणाम् पतये नमः ॥ ९ ॥

सा० भा० रोहितो लोहितवर्णः स्थपतिः प्रभुस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । वृक्षाणां पालकस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु ॥ ९ ॥

भ० भा० भा० नमो रोहिताय लोहितवर्णाय । कश्चिदाह—रोशब्दो वाचकरूप-स्तस्मै हिताय तत्र वा निहिताय । रोहिते विच् ' स्थपतये खाण्डिकाय । यद्वा गृहादीनां कर्त्रे । अपर आह—स्थाता च सर्वत्र पाता च सर्वस्य । पृषोदरादिः । वृक्षाणां पतये नमः । वृक्षाः प्रसिद्धाः [*यान्स्थापयति वृश्चति] ॥ ९ ॥

दशमं यजुराह—

नमो मन्त्रिणे वाणिजाय
कक्षाणां पतये नमः ॥ १० ॥

नमः मन्त्रिणे वाणिजाय कक्षाणाम् पतये नमः ॥ १० ॥

सा० भा० राजसभायां मन्त्रालोचनकुशलो मन्त्री स च वणिजां स्वामित्वे-न वाणिजः । तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । वनगता गुल्मादयः कक्षास्तेषां पालकाय ॥ १० ॥

भ० भा० भा० नमो मन्त्रिणे मन्त्राः पश्च ब्रह्मादयस्तद्वते । यद्वा मन्त्रो गुप्तभाषणं

---

* अत्र द्वयोरप्यादर्शपुस्तकयोरयमेव पाठः । परं ' तेषां पतये नमः ' इति सुवचं भाति ।

गुप्तं भाषणीया उपनिषदः । तद्वते प्रतिपादकत्वेन । यद्वा मन्त्रात्मने । सप्तकोटिसंख्यास्तत्त्वेनास्य सन्तीति । वाणिजाय वणिगेव वाणिजः । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोऽण् । वणिग्रूपधारिण इत्यर्थः । स्वेच्छया कदाचित्तथासंभवात् । यद्वा—तत्सादृश्यात्ताच्छब्द्यम् । स यथा वणिक्सर्वजनपदव्यवहारविषयं परिच्छिनत्त्येवमयं सर्वजन्तुकर्मसाक्षीति । यद्वा वणिजि व्यवहर्तरि भवो वाणिजः । यद्वा—वाणी वाग्वाचकादिस्वरूपा तस्यां वाच्यादिस्वरूपेण जातो वाणिजः । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । कक्षाणां पतये नमो गिरिनदीनदगह्वरगुल्मादयश्च कक्षास्तेषां स्वामिने तत्र स्थितानां जन्तूनां वा रक्षकाय । यद्वा कक्षा गहना देशा भाषागहना धर्माधर्मादिगहनाश्च तेषां परिवृढाय ॥ १० ॥

एकादशं यजुराह—

नमो॑ भुव॒न्तये॑ वारिवस्कृ॒ताया॑ओष॑धीना॒ं

पत॑ये॒ नम॑ः ॥ ११ ॥

नम॑ः भु॒व॒न्तये॑ वा॒रि॒व॒स्कृ॒ताये॑ति॑ वारिवः—कृ॒ताय॑ ओष॑धीनाम्

पत॑ये नम॑ः ॥ ११ ॥

सा० भा० भुवं तनोतीति भुवन्तिस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । वरिवो धनं तस्य कर्ता वरिवस्कृत्स एव वारिवस्कृतस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । ओषधीनां ग्राम्यारण्यानां पालकस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु ॥ ११ ॥

भ० भा० भा० नमो भुवन्तये । भवति विश्वमस्मिन्नुपादानत्वेन सत्ताप्रधानतया वर्तत इति भुवन्तिः । सर्वदा सर्वत्र भवतीति वा भुवन्तिः । भुवो झिच् बहुलवचनाद्गुणाभावः । यद्वा भुवं तनोतीति भुवन्तिस्तृणगुल्मौषधिपादपादीनां भूम्याधारत्वेन विस्तारयितेति । वारिवस्कृताय । वरिवो धनं तस्य कर्ता वरिवस्कृत् । पूर्ववत्स्वार्थिकोऽण् । वारिवस्कृतः । यद्वा वरिवस्कृतां धनमर्जयतां सहायत्वेन संबन्धी वारिवस्कृतः । अन्य आह—वरिवः परिचर्या तस्य कर्तारो वरिवस्कृतो भक्तास्तेषामयं वारिवस्कृतः । भक्तवत्सल इति यावत् । वारिणि जले कृतो वासो येन तस्मै वारिवस्कृताय विष्णुरूपाय वरुणरूपाय वा । आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाः परनिपातः । ‘ अतः कृकमि ’ इत्यादिना सत्वम् । ओषधीनां पतये नमो ग्राम्याणामारण्यानां च पतये सोमात्मने भूतात्मनोत्पादितानां सोमात्मना रक्षकायेति । ओषान्तं पाकान्तं धीयन्त इत्योषधयः । दासीभारादिः ॥ ११ ॥

द्वादशं यजुराह—

नमं उच्चैर्घोषायाऽऽक्रन्दयंते

पत्तीनां पतये नमः ॥ १२ ॥

नमः उच्चैर्घोषायेत्युच्चैः—घोषाय आक्रन्दयंत इत्याक्रन्दयते पत्तीनाम् पतये नमः ॥ १२ ॥

सा० भा० युद्धकाल उच्छ्रितो घोषो ध्वनिर्यस्यासावुच्चैर्घोषस्तस्मै । आक्रन्दयन्वैरिणां रोदयिता तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । पत्तीनां पादचारिणो योधाः पत्तिशब्दवाच्यास्तेषां पालकाय नमोऽस्तु ॥ १२ ॥

भ० भा० मा० नम उच्चैर्घोषायोच्छ्रितशब्दायोच्छ्रितस्तोत्राय वा । उच्चैर्घोषा मेघादयस्तद्रूपाय । आक्रन्दयते । आक्रन्दनं युद्धे समाह्वानं तस्य कारयित्रे । शत्रूणां वा सर्वतो रोदयित्रे । युद्धेषु जयकारिण इति यावत् । पत्तीनां पतये नमः ॥

" एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।

त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते " इति ।

तासां स्वामिने । यद्वा—पदातीनां पतये पदातिरूपेण त्रीनपि लोकान्स्वयं जेतुं क्षमायेति ॥ १२ ॥

त्रयोदशं यजुराह—

नमः कृत्स्नवीताय धावंते

सत्त्वनां पतये नमः ॥ १३ ॥

नमः कृत्स्नवीतायेति कृत्स्न—वीताय धावते सत्त्वनाम् पतये नमः ॥ १३ ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

सा० भा० कृत्स्नं सैन्यं वीतं वेष्टितं येनासौ कृत्स्नवीतस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । धावते पलायमानानां परकीयसैन्यानां पृष्ठतो गच्छन्धावंस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । सत्त्वानः सात्त्विकाः शरणागतास्तेषां पालकाय नमोऽस्तु ॥ १३ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके श्रीरुद्रभाष्ये द्वितीयोऽनुवाकः ॥२ ॥

भ० भा० भा० नमः कृत्स्नवीताय । कृत्स्नं शरीरं वीतमाच्छादितं कञ्चुकादिना यस्य । कृत्स्नं वा जगद्वीतं भक्षितमन्तकाले येन तस्मै । अथर्वशिरश्च भवति 'तस्मै उपसंहर्त्रे महाग्रासाय वै नमो नमः' इति। कश्चिदाह—कृत्स्नस्य जगतो वीताय 'वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु' इति एतद्रूपाय। कृत्स्नेन वा जगता गतव्याप्तप्रजातकान्तासितखादितरूपाय। यद्वा वीते नष्टे जगति कृत्स्नात्मना स्वयमेवात्रातिष्ठतीति कृत्स्नवीतः। यथा 'न सन्न चासच्छिव एव केवलः' इति। पृषोदरादिः। धावते वेगितं गच्छते शीघ्रं वा प्रसीदते। कृत्स्नात्मना स्वयमेवावतिष्ठते । भक्तपातकानि शोधयते वा। सत्त्वानां पतये नमः। सत्त्वानो व्याख्याताः॥

अथैतस्यानुवाकस्य पुरश्चरणम्—अर्धकृच्छ्रं चरित्वाऽष्टसहस्रं चरुभोजी जपेत्तावच्छंभोरालयमेकादश प्रदक्षिणाः प्रतिसंध्यं कुर्यात् । जपसमाप्तौ देवमाराध्य तत्संनिधौ ब्राह्मणानेकादश भोजयित्वा कृतपुरश्चरणो भवति। तेन पूर्वं राज्ञां वक्ष्यते—शत्रूणां मारणकामो रक्तसर्षपांस्तैलाक्तानयुतं जुहुयाद्धुतावृत्तौ तेन कर्मणा शत्रवो नश्यन्ति। सर्षपपिष्टमादाय देवमनुलिप्य शत्रुनामग्रहणपूर्वकं जपेदष्टसहस्रम्। एकादशरात्रेण शत्रूणां राज्ञां महाज्वरो जायते तेनैव ते नश्यन्ति। युद्धे प्रत्यासन्ने देवस्योपरि माञ्जिष्ठं पटमारोप्य स्वयं शुद्धो भूत्वा दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठेनैतद्गच्छत्यनुवाकान्ते वदन्नष्टसहस्रं पञ्च दिनानि जपेत्। शत्रूणां राजा स्थानाद्गच्छति। अथ वशीकर्तुकामः पालाशाश्वत्थवैकङ्कतापामार्गाणां मधुघृताक्तानामयुतं जुहुयात्क्रमशो वर्णचतुष्टयं वशमानयति। राज्यकामो राजा कुमुदसौगन्धिकोत्पलानां मधुयुतमयुतं जुहुयाद्राज्यश्रियमुपतिष्ठते । श्रीकामश्चेत्पङ्कजानामयुतं जुहुयाच्छ्रीमान्भवति । मेधाकामः पलाशपुष्पं कपिलाज्येनाक्तमयुतं जुहुयान्मेधावी भवति। शत्रुं जेतुकामो जपमेकादशसहस्रं कुर्याच्छत्रवो विजिता भवन्ति । प्रतिदिनमष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिं वा प्रदक्षिणा नमस्कारांश्च यावज्जीवं कुर्यात्। इह लोके सुखी भूत्वाऽन्ते कैलासमाप्नोति। ध्यानम्—

'मुक्तालंकृतसर्वाङ्गमिन्दुगङ्गाधरं हरम्।
ध्यायेत्कल्पतरोर्मूले समासीनं सहोमया' ॥ १३ ॥

इति श्रीभट्टभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये रुद्रप्रश्ने द्वितीयोऽनुवाकः ॥

॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

सा० भा० द्वितीयानुवाक उभयतोनमस्काराणि कानिचिद्यजूंष्युक्तानि। अथापराणि तथाविधान्येव तृतीये द्वादश यजूंष्युच्यन्ते ॥

तत्र प्रथमं यजुराह—

नमः सहमानाय निव्याधिने

आव्याधिनीनां पतये नमः ॥ १ ॥

नमः सहमानाय निव्याधिन इति नि—व्याधिने आव्याधिनीनामित्या—व्याधिनीनाम् पतये नमः ॥ १ ॥

सा० भा० सहमानो विरोधिनोऽभिभवंस्तस्मै । नितरां विरोधिनो विध्यतीति निव्याधी तादृशाय । आ समन्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिन्यः शूरसेनास्तासां पालकाय नमः ॥ १ ॥

भ० भा० भा० नमः सहमानायेत्यस्यानुवाकस्य महादेव ऋषिः । बृहती छन्दः । देवताऽपि महादेव एव । पूर्वानुवाके द्रव्यविषयं देवस्याऽऽधिपत्यं प्रतिपादितम् । अत्र तु क्रियाविषयमाधिपत्यं प्रदर्शयितुमारभते—नमः सहमानाय । सहतिरभिभवकर्मा छन्दसि । स्वव्यतिरिक्तं सर्वमभिभवति । अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अपरआह—सहमानाय क्षममाणाय । कृतानप्यपराधान्भक्तानामिति । निव्याधिने नितरां ताडनशीलाय । ग्रह्यादित्वाण्णिनिः । अनपराधानप्यभक्तान्नितरां विध्यत इति भावः । आव्याधिनीनां पतये नमः । आभिमुख्येन सर्वतो वा ताडयन्तीनां सेनानां पतये स्वामिने नमः । पूर्ववण्णिनिः ।

द्वितीयं यजुराह—

नमः ककुभाय निषङ्गिणे स्तेनानां

पतये नमः ॥ २ ॥

नमः ककुभाय निषङ्गिण इति नि—सङ्गिने स्तेनानाम् पतये नमः ॥ २ ॥

सा० भा० ककुभाय ककुभसदृशाय प्रधानभूतायेत्यर्थः । निषङ्गी खड्गहस्तस्तस्मै नमः । स्तेना गुप्तचोरास्तेषां पालकाय नमः । रुद्रो हि लीलया नट इव तत्तद्वेषं धत्ते । यद्वा—तस्य सर्वजगदात्मकत्वाद्ये यत्र यथा वर्तन्ते तत्र तथारूपेण

रुद्रो वर्तत इति रुद्रस्य सार्वात्म्यमनुसंधातुं मन्त्रैरेवमुच्यते । स्तेनादिशरीरेषु रुद्रो द्वेधा वर्तते जीवरूपेणेश्वररूपेण च । तत्र च यज्जीवरूपं तत्स्तेनादिशब्दानां वाच्योऽर्थः । स एव शास्त्रेषु निन्द्यः । यत्त्वीश्वररूपं तत्स्तेनादिशब्दैरुपलक्ष्यते । तदनुसंधानं तु पापक्षयहेतुत्वेन परमपुरुषार्थ इति लक्ष्यार्थविवक्षया मन्त्रेषु लौकिकाः शब्दाः प्रयुज्यन्त इति द्रष्टव्यम् । उपलक्षकवाच्यार्थद्वारेण लक्ष्योऽर्थो मुग्धैरपि सहसा सम्यग्बोद्धुं शक्यते । यथा शाखाग्रे चन्द्र इत्यत्र । तस्माल्लक्ष्यार्थस्यैव विवक्षायामपि सुखावबोधद्वारत्वेन मुख्यार्थवाचकाः शब्दाः प्रयोक्तव्याः ॥ २ ॥

भ०भा०भा० नमः ककुभाय प्रधानायोच्छ्रिताय वा वृषभस्य वा ककुदि भातीति । पृषोदरादिः । निषङ्गिणे खड्गप्रहारकुशलाय । स्तेनानां पतये नमः । स्तेनाश्चोराः प्रच्छन्नवपुषो येऽपहर्तारो धनस्य । स्तेन चौर्ये पचाद्यच् । स्तेनानामप्याश्रितानामाश्रितवत्सलतया तत्पापनोदनेन स्वामी भूत्वा रक्षणं करोतीति । यद्वा स्तेयकारिणां परिवृढाय स्तेयकरणे तत्सदृशो नास्तीति ॥ २ ॥

तृतीयं यजुराह—

नमो॑ नि॒षङ्गि॑णं इषु॒धि॒मते॒

तस्क॑राणां॒ पत॑ये॒ नमः॑ ॥ ३ ॥

नमः॑ नि॒ष॒ङ्गि॒ण इति॑ नि—स॒ङ्गि॑ने॑ इ॒षु॒धि॒म॒त॒ इती॑षुधि—मते तस्क॑राणाम् पत॑ये नमः॑ ॥ ३ ॥

सा०भा० धनुषि संधातुं हस्ते धृतो बाणो निषङ्गः पृष्ठे बद्धो बाणाधार इषुधिस्तदुभययुक्ताय नमः । तस्कराः प्रकटचोरास्तेषां पालकाय नमः ॥ ३ ॥

भ०भा०भा० नमो निषङ्गिणे भक्तेषु निरन्तरं सक्तिमते । इषुधिमते । निषङ्गेषुधी व्याख्यातौ तद्वते नमः । उभयस्वविधानार्थं पुनर्निषङ्गिग्रहणम् । नितरां वा सङ्गो निषङ्गस्तद्वते । चौर्यरुचय इषुधिं च वहते । तस्कराणां पतये नमः । वनादिषु तिष्ठन्तो ये प्रत्यक्षं हरन्ति ते सार्थापहारकादयस्तस्कराः । 'दिवाविभानिशा' इति करोतेष्टः । 'तद्बृहतोः करपत्योः' इति सकारस्तलोपश्च । 'लघावन्ते द्वयोश्च' इति प्रथमस्योदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

---

१ ख. ग. ङ. रुद्र एव वर्तते ।

चतुर्थं यजुराह—

नमो वञ्चते परिवञ्चते स्तायूनां
पतये नमः ॥ ४ ॥

नमः वञ्चते परिवञ्चत इति परि—वञ्चते स्तायूनाम् पतये नमः ॥ ४ ॥

सा०भा० स्वामिन आप्तो भूत्वा तदीयक्रयविक्रयादिव्यवहारेषु यत्र क्वापि यत्किंचित्तद्द्रव्यापहारो वञ्चनं सर्वेष्वपि व्यवहारेष्वपह्नवः परिवञ्चनं तदुभयरूपाय नमः। गुप्तचोरा द्विविधाः। दूरादागत्य रात्रावज्ञाताः सन्तः कपाटोद्घाटनेन ये द्रव्यापहर्तारस्ते स्तेनाः स्वकीया एव भूत्वा रात्रावह्नि वाऽन्यैरज्ञाताः सन्तोऽपहर्तारो ये ते स्तायवस्तेषां स्तायूनां पालकाय नमः ॥ ४ ॥

भ०भा०भा० नमो वञ्चते। वञ्चतिर्गत्यर्थो विप्रलम्भार्थो वा। विप्रलम्भकारिणे नमः। परिवञ्चते । परितः सर्वत्र गच्छते विप्रलम्भं कुर्वन्क्वचिदपि न प्रतिहन्यते तस्मै। स्तायूनां पतये नमश्छद्मचारिणो ये वस्त्रादीनपहरन्ति कपटसाधुवेषास्ते स्तायवः। "उतस्मैनं वस्त्रमथिं न तायुम्" इत्यादौ दर्शनात्। तत्र वा सकारलोपोऽत्र वा सकारोपजनः। 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम्। ' ष्टै वेष्टने '। तस्माद्बहुलवचनात्कृवापाजित्रदुण्प्रत्ययः । तायतेर्वा उणि सकारोपजनः ॥४॥

पञ्चमं यजुराह—

नमो निचेरवे परिचरायारण्यानां पतये
नमः ॥ ५ ॥

नमः निचेरव इति नि—चेरवे परिचरायेति परि—चराय अरण्यानाम् पतये नमः ॥ ५ ॥

सा०भा० स्वामिगृह एव कदाऽपहरिष्यामीत्यनया बुद्ध्या सावधानो निरन्तरं चरणशीलो निचेरुः। परित आपणवीथिप्रत्राटिकादावपहारबुद्ध्या चरणशीलः परिचरः। तदुभयरूपाय नमः । मार्गे गन्तॄन्द्रव्यापहारेण बाधितुं निरन्तरमरण्ये वर्तमानाश्चोरा अरण्यास्तेषां पालकाय नमोऽस्तु ॥ ५ ॥

भ०भा०भा० नमो निचेरवे निभृतं नितरां वा चरणशीलाय। उपत्यये छान्द-

समेत्वम्। परिचराय परितः सर्वतश्चरतीति परिचरः प्रकाशचरः। पचाद्यच्। अरण्यानां पतये नमस्तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। अरण्यवासिनां दस्यूनां पतयेऽरण्याश्रितां वा स्वामिने॥ ५॥

षष्ठं यजुराह—

नमः सृकाविभ्यो जिघांसद्भ्यो

मुष्णतां पतये नमः॥ ६॥

नमः सृकाविभ्य इति सृकावि—भ्यः जिघांसद्भ्य इति जिघांसत्—भ्यः मुष्णताम् पतये नमः॥ ६॥

सा० भा० सृकशब्दो वज्रवाची तेन स्वशरीरमवन्ति रक्षन्तीति सृकाविनः प्राणिनो हन्तुमिच्छन्तश्चोरा जिघांसन्तः। तदुभयरूपाय नमः। कृषिकाः सन्तः स्वामिधान्यानामपहर्तारो मुष्णन्तस्तेषां पालकाय नमः॥ ६॥

भ० भा० भा० नमः सृकाविभ्यः सृकमिति वज्रनाम। तेन चाऽऽयुधमात्रं लक्ष्यते तद्वद्भ्यो रुद्रानुचरेभ्यो वा। मत्वर्थीयो विनिः। 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम्। यद्वा—सृकादीनामायुधानामवितृभ्यः। 'सुप्यजातौ' इति णिनिः। अन्य आह—आयुधविशेषकुशला अस्त्रजीविनो मनुष्यजातिविशेषा एत इति। जिघांसद्भ्यो हन्तुमिच्छद्भ्यो मनुष्यविशेषा इत्यन्ये। मुष्णतां पतये नमः। धनादीनामपहारो मोषः। मुष स्तेये 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्॥ ६॥

सप्तमं यजुराह—

नमोऽसिमद्भ्यो नक्तं चरद्भ्यः

प्रकृन्तानां पतये नमः॥ ७॥

नमः असिमद्भ्य इत्यसिमत्—भ्यः नक्तम् चरद्भ्य इति चरत्—भ्यः प्रकृन्तानामिति प्र—कृन्तानाम् पतये नमः॥ ७॥

सा० भा० असिमन्तः खड्गधारिणश्चोराः। ये रात्रौ चरन्तो वीथ्यां निर्गतान्प्राणिनो बाधमानाश्चोरा नक्तं चरन्तस्तदुभयरूपाय नमः। हत्वैवापहरन्तः प्रकृन्तास्तेषां पालकाय नमः॥ ७॥

भ० भा० भा० नमोऽसिमद्भ्यः । असिः खड्गस्तद्वद्भ्यो रुद्रानुचरेभ्यः । 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । नक्तंचरद्भ्यो रात्रौ चरद्भ्यो रुद्रानुचरेभ्यः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । प्रकृन्तानां पतये नमः । प्रकर्षेण च्छिन्दतां पतये । रात्रौ चरन्तो हत्वैव प्राणिनो धनादिकमपहरन्ति । 'कृती छेदने' पचाद्यच् । 'छन्दस्युभयथा' इति तस्य सार्वधातुकत्वाच्छः ॥ ७ ॥

अष्टमं यजुराह—

नम॑ उष्णी॒षिणे॑ गिरिच॒राय॑

कुलु॒ञ्चानां॒ पत॑ये॒ नमः॑ ॥ ८ ॥

नमः॑ उ॒ष्णी॒षिणे॑ गि॒रि॒च॒रायेति॑ गिरि—च॒राय॑ कु॒लु॒ञ्चाना॑म् पत॑ये नमः॑ ॥ ८ ॥

सा० भा० शिरोवेष्टनवानुष्णीषी यो ग्रामजनवदुष्णीषेण शिरो वेष्टयित्वा तन्मध्ये प्रविश्य वर्तमानश्चोर उष्णीषी । गिरौ काष्ठादिसंपादकानां वस्त्रादिकमपहर्तुं चरतीति गिरिचरस्तदुभयरूपाय नमः । कुं भूमिं गृहक्षेत्रादिकं लुञ्चन्त्यपहरन्तीति कुलुञ्चास्तेषां पालकाय नमः ॥ ८ ॥

भ० भा० भा० नम उष्णीषिणे शिरोवेष्टनवते शिरस्त्राणवते वा । गिरिचराय पर्वतचारिणे । कुलुञ्चानां पतये नमः । कोः पृथिव्या हर्तारः कुलुञ्चा राज्ञां भुवोऽपहारिणः । यद्वा कुत्सितं लुञ्चन्तीति कुलुञ्चा विचित्रव्यसनोत्पादनेन ये धनान्यपहरन्ति । यद्वा कुलानां लुञ्चकाः कुलुञ्चाः । द्वितीयवर्णलोपः । 'लुञ्च अपनयने' । पचाद्यच् ॥ ८ ॥

नवमं यजुराह—

नम॒ इषु॑मद्भ्यो धन्वा॒विभ्य॑श्च

वो॒ नमः॑ ॥ ९ ॥

नमः॑ इषु॑मद्भ्य॒ इती॒षुमत्—भ्यः॒ ध॒न्वा॒वि॒भ्य॒ इति॑ धन्वावि—भ्यः॒ च॒ व॒ः नमः॑ ॥ ९ ॥

सा० भा० भीषयितुं हस्ते वाणधारिण इषुमन्तस्तथा भीषयितुं हस्ते धनुर्धारिणो धन्वाविनस्तदुभयरूपा हे रुद्रा वो युष्मभ्यं नम इति । विशेषणद्वयेन मन्त्रवाक्यं भेत्तुं द्विर्नमस्कारः ॥ ९ ॥

भ०भा०भा० नम इषुमद्भ्यः। अतः परं युष्मच्छब्दप्रयोगात्प्रत्यक्षकृता मन्त्राः संघाताश्च नमस्क्रियन्ते। पूर्वत्र हि प्रायेण तत्पतिरेव नमस्कृतः। इषुमद्भ्य इषुं हस्ते बिभ्रद्भ्यो धन्वाविभ्यश्च वो नमो धनुर्हस्त आददानेभ्यो मत्वर्थीयो विनिः। 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम्। ईदृशेभ्यो युष्मभ्यं नमः॥ ९॥

दशमं यजुराह—

नम॑ आतन्वा॒नेभ्यः॑ प्रति॒दधा॑नेभ्यश्च

वो॒ नमः॑॥ २०॥

नमः॑ आ॒त॒न्वा॒नेभ्य॒ इत्या॑—त॒न्वा॒नेभ्यः॑ प्र॒ति॒दधा॑नेभ्य॒ इति॑ प्रति—दधा॑नेभ्यः च॒ व॒ः नमः॑॥ १०॥

सा०भा० धनुषि ज्यामारोपयन्त आतन्वानास्तद्रूपेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः॥ १०॥

भ०भा०भा० नम आतन्वानेभ्यः। धनूंष्याततज्यानि कुर्वद्भ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वो नम आततज्ये धनुषि शरान्संदधानेभ्यश्च। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम्॥ १०॥

एकादशं यजुराह—

नम॑ आ॒यच्छ॑द्भ्यो वि॒सृज॑द्भ्यश्च

वो॒ नमः॑॥ ११॥

नमः॑ आ॒यच्छ॑द्भ्य॒ इत्या॒यच्छ॑त्—भ्यः॒ वि॒सृज॑द्भ्य॒ इति॑ वि॒सृ॒जत्—भ्य॒ः च॒ व॒ः नमः॑॥ ११॥

सा०भा० ज्याविकर्षणं कुर्वन्त आयच्छन्तः। बाणं मुञ्चन्तो विसृजन्तः। शेषं सर्वत्र पूर्ववद्व्याख्येयम्॥ ११॥

भ०भा० भा० नम आयच्छद्भ्यः। धनुषि शरान्संधायाऽऽकर्षद्भ्यः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम्। विसृजद्भ्यश्च वो नम आरोप्य शरान्मुञ्चद्भ्यः शत्रुदेहं प्रति॥ ११॥

द्वादशं यजुराह—

नमोऽस्यंद्भ्यो विध्यंद्भ्यश्च

वो नमः ॥ १२ ॥

नमः अस्यंद्भ्य इत्यस्यंत्–भ्यः विध्यंद्भ्य इति विध्यंत्–भ्यः च वः नमः ॥ १२ ॥

सा० भा० मुक्तस्य बाणस्य लक्ष्यपर्यन्तं गमनमसनं तस्य कर्तारोऽस्यन्तः। लक्ष्यसमीपगतस्य बाणस्य लक्ष्ये प्रवेशो वेधस्तस्य कर्तारो विध्यन्तः॥ १२ ॥

भ०भा०भा० नमोऽस्यद्भ्यः। 'असु क्षेपणे'। विसृज्य शरान्विक्षिपद्भ्यो रिपुदेहं प्रापयद्भ्यः। विध्यद्भ्यश्च वो नमः शत्रुशरीरं ताडयद्भ्यः ॥ १२ ॥

सा०भा० त्रयोदशं यजुरारभ्य सप्तदशयजुष्पर्यन्तानि स्पष्टार्थानि यजूंष्याह—

नम आसीनेभ्यः शयानेभ्यश्च

वो नमः ॥ १३ ॥

नमः आसीनेभ्यः शयानेभ्यः च वः नमः ॥ १३ ॥

भ०भा०भा० नम आसीनेभ्यः शयानेभ्यश्च वो नमः। उभये प्रसिद्धाः। अनुदात्तेत्त्वान्ङित्त्वाच्च लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् ॥ १३ ॥

नमः स्वपद्भ्यो जाग्रंद्भ्यश्च

वो नमः ॥ १४ ॥

नमः स्वपद्भ्य इति स्वपत्–भ्यः जाग्रंद्भ्य इति जाग्रत्–भ्यः च वः नमः ॥ १४ ॥

भ०भा०भा० नमः स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमः। प्रसिद्धा एव। उक्त एव स्वरः ॥ १४ ॥

नमस्तिष्ठंद्भ्यो धावंद्भ्यश्च

वो नमः ॥ १५ ॥

नमः तिष्ठद्भ्य इति तिष्ठत्—भ्यः धावद्भ्य इति धावत्—भ्यः च वः नमः ॥ १५ ॥

भ० भा० भा० नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च वो नमः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च
वो नमः ॥ १६ ॥

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यः इति सभापति—भ्यः च वः नमः ॥ १६ ॥

भ० भा० भा० नमः सभाभ्यः संघीभूयाऽऽसीनेभ्यः। सभापतिभ्यश्च वो नमः। संघातानां स्वामिभ्यः । स्थानपतिभ्यो वा। 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १६ ॥

नमो अश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च
वो नमः ॥ १७ ॥

नमः अश्वेभ्यः अश्वपतिभ्य इत्यश्वपति—भ्यः च वः नमः ॥ १७ ॥

॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

भ० भा० भा० नमो अश्वेभ्योऽश्वविग्रहेभ्यः । केचिदाहुः—न विद्यते स्वं धनं येषां तेऽस्वा * अश्वाः, तेभ्यः । निष्परिग्रहेभ्य इति यावत् । अश्वपतिभ्यश्च वो नमः। अश्वाध्यक्षात्मभ्यः। महाश्रीमद्भ्यो वा । पूर्ववत्स्वरः। सर्वे वै ते देवस्यानुचरा देवस्यैव वा लीलाविग्रहविशेषाः ॥ १७ ॥

अथैतस्यानुवाकस्य पुरश्चरणम्—कृच्छ्रं चरित्वा पञ्चसहस्रजपात्कृतपुरश्चरणो भवति। जनपदव्याधिषु सत्सु राजा शान्तिं कारयेत्। सिद्धैर्ब्राह्मणैरेकादशभिरीश्वरालये जपः कार्यः। पञ्चभिर्जपः। पञ्चभिर्होमः। एको ब्राह्मणस्तिलौदनं प्रतिनमस्कारं जुहुयात्। शतसहस्रं जपः। एवं कृते जनपदव्याधिर्नश्यति। वाहनानां रोगे तिलपिष्टमिश्रापूपैराहुतिमात्रैरेकादशसहस्रहोमाद्वाहनानां सामान्यव्याधिर्नश्यति। अन्यव्याधौ वाहनावासेऽपामार्गतण्डुलैराज्य-

* सशयोरभेदं पठन्ति केचित्। न विद्यते श्वस्तनं धनं येषां त इत्यपि भाष्यपाठः।

मिश्रैरष्टसहस्रं जुहुयात् । तेषां व्याधिर्नश्यति। प्रधानव्याधौ शुद्धतण्डुलैराज्यसिक्तैः शंभोरालये शतसहस्रं जुहुयात् । अमात्यानां रोगेऽपि दूर्वापामार्गैः प्रत्येकमष्टसहस्रं जुहुयात्तेषां व्याधिर्नश्यति । राजव्याधावुच्यते—सिद्धैर्ब्राह्मणैरेकविंशत्या कार्यम् । तेषामेको ब्रह्मा । राजप्रमाणं सर्वतोऽग्निकुण्डं कृत्वा तत्र मथिताग्निमाधाय द्वंद्वं भूत्वा जुहुयुः । तण्डुलतिलश्यामाकनीवारापामार्गदूर्वाकमलकिञ्जल्कशुद्धौदनाज्यानि होमद्रव्याणि सर्वं च गव्याज्यमिश्रं च भवति । तस्मादग्निकुण्डाद्दक्षिणपश्चिमतः कलशं जलपूर्णं स्पृष्ट्वा ब्रह्मा जपेत् । आहुतिरपि सप्तनाडिकान्ता निरन्तरम् । एवममावास्याप्रभृत्यमावास्यान्तं होमः। अथ राजरोग उदीर्णश्चेदुदयात्प्रभृत्यास्तमयाद्धोमः । नाडिकाहोमस्य दक्षिणा प्रतिदिनं प्रतिपुरुषमर्धनिष्कः । दिवा होमे तद्द्विगुणम् । आचार्यस्य तद्द्विगुणम् । कलशजलेन प्रोक्षणं राजोपभोग्यद्रव्येषु कर्तव्यम् । एवं कृते राजरोगो विनश्यति । अन्यदप्युच्यते—राजरोगविनाशार्थं नित्यवदनेनानुवाकेन शुक्लतण्डुलैराज्यतिलमिश्रितैरष्टसहस्रमाहुतयो होतव्याः । अनेन राजा नित्यं नीरोगो भवति दीर्घायुश्च भवति । अन्येषामपि रोगे सति अनेनानुवाकेन प्रतिनमस्कारं तिलव्रीहियवैराज्याक्तैर्मधुसिक्तैरष्टसहस्रं जुहुयात्तेषां व्याधिर्नश्यति । अनेनानुवाकेनाभिचारा उच्यन्ते—राजा चान्यतरस्य राष्ट्रस्य रोगबाहुल्यमिच्छन्नाम्नैव वाराहादिभिर्मांसैर्लक्षं होमः कार्यः (मं कुर्यात्) । रिपुराष्ट्रं समुद्दिश्याभिचारं करोमि फट्स्वाहेति । एवं मांसहोमेन रिपुराष्ट्रं प्रजाश्च शुष्यन्ति । अथ वैकङ्कतसमिद्भी रक्तसूत्रवेष्टिताभिः शतसहस्रं होमः । अनेन शत्रोर्महाज्वरो भवति । परराष्ट्रजनैरुपभोग्यं जलादिकं वस्तु स्पृष्ट्वा वीक्ष्य वा शतसहस्रं जपं कुर्यात् । यस्तद्वस्तूपयुङ्क्ते स संवत्सरान्नश्यति । श्मशानाग्नावर्कसमिद्भिः शतसंवत्सरं जुहुयात् । तेन शत्रुराजनगरं व्याधिना नश्यति । अर्कारण्यं भवति। अनेनैव चामुण्डालये दक्षिणाभिमुखो भूत्वा माषतिलैस्तैलाक्तैरेकादशसहस्रं जुहुयात् । परराष्ट्रप्रजा च मसूरिकाभिर्बाध्यते। अनेनैवापरमुच्यते—पश्चिमद्वारे शंभोरालये देवस्य पादपीठेऽग्निमपस्मारिणं स्पृष्ट्वा सप्तसहस्रं जपेत् । शत्रुराज्यं स्मृत्वा मन्त्रान्ते 'प्रज्वल ज्वालापस्मारिन्' इति वदेत् । एतेन राजशत्रुरपस्मारी भवति । अनेनैव सर्वपदगं राजानं स्मृत्वा शुद्धतण्डुलकृतपिष्टैराहुतिमात्रैः शतसहस्रहोमेन राजयक्ष्मोत्पद्यते । तेनैव नश्यति ।

अथ ध्यानम्—

"रूपयौवनसंपन्ना मूर्तेव वनदेवता ।
पुष्पिताशोकपुन्नागसहकारशिशूपमः ॥

पञ्चविंशतिनक्षत्रो मायूरकृतशेखरः।
अकलङ्कशरच्चन्द्रपूर्णबिम्बसमाननः॥
प्रान्ते बद्धकपर्दान्तो वसानश्चर्म कोमलम्।
सव्यापसव्यविधृतकृतमालाविभूषितः॥
धाराकदम्बपुञ्जेन नाभिदेशप्रलम्बिना।
आजङ्घप्रेक्षणीयेन प्रेक्षणीयोऽपि शत्रुभिः॥
भार्याऽस्य चारुसर्वाङ्गी वन्यालंकारभूषिता।
आदर्शमूर्तिः शोभानां वन्यानामिव निर्मला॥
तस्या हस्ते धनुर्दत्त्वा शरमेकं च निर्मलम्।
द्वितीयमंसमालम्ब्य शिष्टं वामेन बाहुना॥
सुगन्धिपुष्पस्तवकमाघ्रायाऽऽघ्राय पाणिना।
वीज्यमानो मन्दमन्दं नवपल्लवशाखया॥
समावृतो बालकैश्च श्वभिश्चापि मनोहरैः।
गच्छद्भिरग्रतो दृप्तैर्ध्यातव्यो जगतां गुरुः॥
एवं भूतो महातेजाः किरातवपुरीश्वरः"।

इति श्रीभट्टभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये श्रीरुद्रप्रश्ने नमके तृतीयोऽनुवाकः॥ ३॥

इति तृतीयोऽनुवाकः।

सा॰ भा॰ तृतीयानुवाके यान्युभयतोनमस्काराणि यजूंषि उक्तानि तेभ्योऽन्यानि कानिचिदुभयतोनमस्काराणि यजूंषि चतुर्थेऽभिधीयन्ते।

तत्र प्रथमं यजुराह—

नम॑ आ॒व्या॒धिनी॑भ्यो वि॒विध्य॑न्तीभ्यश्च वो॒ नमः॑॥ १॥

नमः॑ आ॒व्या॒धिनी॑भ्य॒ इत्या॑—व्या॒धिनी॑भ्यः वि॒विध्य॑न्तीभ्य॒ इति॑ वि—विध्य॑न्तीभ्यः च॒ वः॒ नमः॑॥ १॥

सा॰ भा॰ आ समन्ताद्वेद्धुं शक्ताः स्त्रीमूर्तय आव्याधिन्यो विशेषेण[1] वेद्धुं शक्ता विविध्यन्त्यस्ताभ्यो नमः॥ १॥

---

१ भिक्षुभिश्चेति।

भ० भा० भा० नम आव्याधिनीभ्य इत्यस्यानुवाकस्य दुर्वासा ऋषिः। उष्णिक्छन्दः। शंभुर्देवता। अतः परं क्रियागुणद्रव्यविषयमाधिपत्यं द्रष्टव्यम्। अस्मिन्ननुवाके सर्वे मन्त्राः प्रत्यक्षकृताः। संघाता एव च नमस्क्रियन्ते। नम आव्याधिनीभ्यः। आविध्यन्ति सर्वतस्ताडयन्तीत्याव्याधिन्यो रुद्रसेना जातिविशेषाश्च। पूर्ववण्णिनिः स्वरश्च। विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमः। विविधं बहुप्रकारं ताडयन्तीभ्यः ॥ १ ॥

द्वितीयं यजुराह—

नम उगणाभ्यस्तृꣳहतीभ्यश्च वो
नमः ॥ २ ॥

नमः उगणाभ्यः तृꣳहतीभ्यः च वः नमः ॥ २ ॥

सा० भा० उत्कृष्टगणरूपाः सप्तमातृकाद्याः स्त्रिय उगणाः। हिंसितुं समर्था दुर्गाद्या उग्रदेवतास्तृंहत्यस्ताभ्यो नमः ॥ २ ॥

भ० भा० भा० उगणाभ्यः। उत्कृष्टगणाभ्य उद्गीर्णगणाभ्यो वा। उदोऽन्त्यलोपश्छान्दसः।

"पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम्।
सेनामुखं गुल्मगणौ" इति गणलक्षणम्।

पत्तिरुक्ता। तृꣳहतीभ्यश्च वो नमः। हिंसाविशेषानुत्पादयन्तीभ्यः। 'तृहू हिंसायाम्' रौधादिकः। 'शतुरनुमः' इति नद्या उदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयं यजुराह—

नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो
नमः ॥ ३ ॥

नमः गृत्सेभ्यः गृत्सपतिभ्य इति गृत्सपति-भ्यः च वः नमः ॥ ३ ॥

सा० भा० गर्धनशीला गृत्साः। विषयलम्पटा इत्यर्थः। तेषां पालका गृत्सपतयस्तेभ्यो नमः ॥ ३ ॥

भ० भा० भा० नमो गृत्सेभ्यो मेधाविभ्यः। ये बुद्धिमत्तया जीवन्ति ते गृत्साः। गृत्सपतिभ्यश्च वो नमः। ये बुद्धिमत्तया गृत्सन्ति जीवन्ति तेषां पतिभ्यः स्वामिभ्यः। पत्युत्तरलक्षणं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थं यजुराह—

नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च
वो नमः ॥ ४ ॥

नमः व्रातेभ्यः व्रातपतिभ्य इति व्रातपति—भ्यः च वः नमः ॥ ४ ॥

सा० भा० नानाजातीनां संघा व्रातास्तेषां पालका व्रातपतयस्तेभ्यो नमः ॥४॥

भ० भा० भा० नमो व्रातेभ्यः। नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनां संघा व्रातास्तेभ्यः। व्रातपतिभ्यश्च वो नमस्तेषां व्रातानां पालयितृभ्यश्च ॥४॥

पञ्चमं यजुराह—

नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च
वो नमः ॥ ५ ॥

नमः गणेभ्यः गणपतिभ्य इति गणपति—भ्यः च वः नमः ॥ ५ ॥

सा० भा० देवस्यानुचरा भूतविशेषा गणास्तेषां पालका गणपतयस्तेभ्यो नमः ॥ ५ ॥

भ० भा० भा० नमो गणेभ्यः। प्रमथादिदेवानुचरेभ्यो भूतगणेभ्यः। गणपतिभ्यश्च वो नमः। तेषां गणानां पालयितृभ्यश्च ॥ ५ ॥

षष्ठं यजुराह—

नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च
वो नमः ॥ ६ ॥

नमः विरूपेभ्य इति वि—रूपेभ्यः विश्वरूपेभ्य इति विश्व—रूपेभ्यः च वः नमः ॥ ६ ॥

सा० भा० विरूपा विकृतरूपा नग्नमुण्डादयः । विश्वरूपास्तुरङ्गगजवक्त्रादि-नानाविधरूपधारिणो भृत्यास्तेभ्यो नमः ॥ ६ ॥

भ० भा० भा० नमो विरूपेभ्यो विकृतरूपेभ्यः । नग्नमुण्डादिभ्यः । हीनातिरिक्ताङ्गेभ्यो वा । विश्वरूपेभ्यश्च वो नमः । स्वेच्छया गजसिंहव्याघ्रादिनाना-रूपधारिभ्यः । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति विश्वशब्दोऽन्तोदात्तः ॥६॥

सप्तमं यजुराह—

नमो महद्भ्यः क्षुल्लकेभ्यश्च

वो नमः ॥ ७ ॥

नमः महद्भ्य इति महत्—भ्यः क्षुल्लकेभ्यः च वः नमः ॥ ७ ॥

सा० भा० अणिमाद्यैश्वर्योपेता महान्तः । तद्रहिताः क्षुल्लकाः ॥ ७ ॥

भ० भा० भा० नमो महद्भ्यः । ज्ञानाकारप्रभावैर्बृहद्भ्यः । यानधिकृत्येदं भवति ।

"सार्केन्दुग्रहनक्षत्रां द्यां कुर्युर्ये महीतले ।
प्राप्याष्टगुणमैश्वर्यं ये न यान्ति सुविस्मयम् ।
येषां विस्मयते नित्यं कर्मभिर्भगवाञ्छिवः" इति ।

क्षुल्लकेभ्यश्च वो नमः क्षुद्रज्ञानाकारप्रभावेभ्यः । यद्वा क्षोदयित्वा लोल-यित्वा कदनं कृत्वा वर्तमानेभ्यः । अन्येऽप्याहुः—क्षुधं क्षोदं वा लान्तीति क्षुल्लाः । ततः प्रागिवीयः क इति ॥ ७ ॥

अष्टमं यजुराह—

नमो रथिभ्योऽरथेभ्य-

श्च वो नमः ॥ ८ ॥

नमः रथिभ्य इति रथि—भ्यः अरथेभ्यः च वः नमः ॥ ८ ॥

सा० भा० रथमारूढा रथिनस्तद्रहिता अरथास्तेभ्यो नमः ॥ ८ ॥

भ० भा० भा० नमो रथिभ्यो रथवद्भ्यो रथारूढेभ्यः । अरथेभ्यश्च वो नम-स्तद्विपरीतेभ्यः पदातिभ्यः । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

सा० भा० नवममारभ्य सप्तदशपर्यन्तानि स्पष्टार्थानि यजूंष्याह।

नवमं यजुराह—

नमो रथेभ्यो रथपतिभ्यश्च

वो नमः ॥ ९ ॥

नमः रथेभ्यः रथपतिभ्य इति रथपति-भ्यः च वः नमः ॥ ९ ॥

भ०भा०भा० नमो रथेभ्यो रथरूपेभ्यो रथावयवभूतेभ्यो वा।
यथाऽऽह महाभारते—

"हयांश्च चतुरो वेदान्सर्वदेवमयं रथम्" इति।

भविष्यत्पुराणे च—

"अर्काब्जनेमिर्वेदाश्वस्त्रयस्त्रिंशन्मरुन्मयः।
पुरारेः कल्पितो देवैः स रथो ब्रह्मसारथिः" ॥ इति।

रथपतिभ्यश्च वो नमः। रथस्वामिभ्यः ॥ ९ ॥

दशमं यजुराह—

नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च

वो नमः ॥ १० ॥

नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्य इति सेनानि-भ्यः च वः नमः ॥ १० ॥

भ० भा० भा० सेनाभ्यः सेना भूत्वा क्रीडद्भ्यः। सेनानिभ्यश्च वो नमः। सेनानेतृभ्यः। छान्दसो ह्रस्वः ॥ १० ॥

एकादशं यजुराह—

नमः क्षत्तृभ्यः संगृहीतृभ्यश्च

वो नमः ॥ ११ ॥

नमः क्षत्तृभ्य इति क्षत्तृ-भ्यः संगृहीतृभ्य इति संगृहीतृ-भ्यः च वः नमः ॥ ११ ॥

भ० भा० भा० नमः क्षत्तृभ्यो रथानां शिक्षयितृभ्यः। संगृहीतृभ्यश्च वो नमः सारथिभ्यः। ये रश्मीन्संगृह्णन्ति ॥ ११ ॥

७

द्वादशं यजुराह—

नमस्तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च
वो नमः ॥ १२ ॥

नमः तक्षभ्य इति तक्ष—भ्यः रथकारेभ्य इति रथ—कारेभ्यः च वः नमः ॥ १२ ॥

भ० भा० भा० नमस्तक्षभ्यो वर्धकिभ्यः सर्वे चैते शिल्पिनो जातिविशेषा देवाधिष्ठानशङ्कया नमस्क्रियन्ते । रथकारेभ्यश्च वो नमः । साधुरथकर्तृभ्यः ॥ १२ ॥

त्रयोदशं यजुराह—

नमः कुलालेभ्यः कर्मारेभ्यश्च
वो नमः ॥ १३ ॥

नमः कुलालेभ्यः कर्मारेभ्यः च वः नमः ॥ १३ ॥

भ० भा०भा० नमः कुलालेभ्यः कुम्भकारेभ्यः । ते हि कुं मृदं लालयन्ते । 'लल ईप्सायाम्' । कर्मारेभ्यश्च वो नमः । लोहकारेभ्यः । तेषां हि अरमलं पर्याप्तं कर्म भवतीति कर्माराः ॥ १३ ॥

चतुर्दशं यजुराह—

नमः पुञ्जिष्टेभ्यो निषादेभ्यश्च
वो नमः ॥ १४ ॥

नमः पुञ्जिष्टेभ्यः निषादेभ्यः च वः नमः ॥ १४ ॥

सा०भा० पक्षिपुञ्जानां घातकाः पुञ्जिष्टाः । मत्स्यघातिनो निषादास्तेभ्यो नमः ॥ १४ ॥

भ० भा० सा० नमः पुञ्जिष्टेभ्यः । पक्षिणां बन्धकेभ्यः । ते हि पुञ्जिनां संघवतां वयसां वेष्टयितारः । 'ष्टि वेष्टने' । निषादेभ्यश्च वो नमः । मत्स्यघातिनो निषादास्ते हि नितरां सादयितारः । संघशो जन्तून्मारयितुकामत्वात् ॥ १४ ॥

पञ्चदशं यजुराह—

नम इषुकृद्भ्यो धन्वकृद्भ्यश्च

वो नमः ॥ १५ ॥

नमः इषुकृद्भ्य इतीषुकृत्—भ्यः धन्वकृद्भ्य इति धन्वकृत्—भ्यः च वः नमः ॥ १५ ॥

भ० भा० भा० नम इषुकृद्भ्यः। साधुशरकृद्भ्यः। धन्वकृद्भ्यश्च वो नमः। साधुचापकर्तृभ्यः ॥ १५ ॥

षोडशं यजुराह—

नमो मृगयुभ्यः श्वनिभ्यश्च

वो नमः ॥ १६ ॥

नमः मृगयुभ्य इति मृगयु—भ्यः श्वनिभ्य इति श्वनि—भ्यः च वः नमः ॥ १६ ॥

सा०भा० शुनां गलेषु बद्धानां पाशानां धारकाः श्वनयः ॥ १६ ॥

भ०भा० भा० नमो मृगयुभ्यः। मृगव्याधेभ्यः। ते हि मृगान्यान्ति सातत्येन जिघांसया। 'मृगय्वादयश्च' इति यातेः कुप्रत्ययः। यद्वा मृगमात्मन इच्छन्तीति सुप आत्मनः क्यच्। 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः। 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इतीत्वाभावः। श्वनिभ्यश्च वो नमः। शुनां नेतृभ्यः पालयन्ति ये शुनः श्वागणिकाः। छान्दसं ह्रस्वत्वम् ॥ १६ ॥

सप्तदशं यजुराह—

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च

वो नमः ॥ १७ ॥

नमः श्वभ्य इति श्व—भ्यः श्वपतिभ्य इति श्वपति—भ्यः च वः नमः ॥ १७ ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः।

सा०भा० अत्र द्वितीयानुवाको लीलार्थदेवतामूर्तिप्राधान्येन स्तोतुं प्रवृत्तः। तृतीयानुवाकश्चोरमूर्तिप्राधान्येन स्तोतुं प्रवृत्तः। चतुर्थो नानाजातिमूर्तिप्राधान्येनेति विभागो द्रष्टव्यः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके श्रीरुद्रभाष्ये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

भ०भा०भा० नमः श्वभ्यः श्वरूपधारिभ्यः । 'सावेकाचः' इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य ' न गोश्वन् ' इति प्रतिषेधः । श्वपतिभ्यश्च वो नमः । शुनां स्वामिभ्यः । क्षेत्रपालरूपेभ्यो वा । पत्युत्तरपदलक्षणं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एवंरूपेभ्यो युष्मभ्यं नमः । केचिदाहुः—सर्वेऽपि चैते विविधाराधनसंप्रणीतपरमेश्वरप्रसादभाजो जातिविशेषा एव नमस्क्रियन्त इति ॥ १७ ॥

अथास्यानुवाकस्य पुरश्चरणम्—कृच्छ्रं द्वादशरात्रं तदर्धं च कृत्वा नवसहस्रं जपेत् । ततः शिवालयेऽष्टसहस्रं प्रदक्षिणं कुर्याद्यावत्प्रदक्षिणासमाप्तिस्तावन्निरन्तरं जपेत् । तदा कृतपुरश्चरणो भवति । अत्र दिनादयो न प्रेक्षितव्याः । यदा रुचिस्तदा कर्तव्यम् । राजयक्ष्माद्युतो मर्त्यः सिद्धं द्विजं वृत्वा शान्तिं कुर्यात् । ततो वृतो विप्रः कारयितुरग्नौ तद्गृहैकदेशे कुण्डं बाहुमात्रं विधाय तस्य पुरो वेदिं कृत्वा तत्र नवं घटं जलपूर्णं तन्तुवेष्टितं निधाय देवमनेनानुवाकेनाऽऽवाह्य गन्धादिभिरभ्यर्च्य गन्धं कर्पूरं पुष्पं तामरसं धूपमुशीरादिदशाङ्गं दीपं सर्पिषा समर्प्यैवमाराध्याऽऽत्मानमपि तत्त्वमाराध्यैकादश दिनानि दीक्षित्वा कुर्यात् । प्रारम्भदिने मन्त्रपुष्पान्तं कृत्वाऽनुवाकेनैकादशकृत्वः प्रतिनमस्कारमाज्येन हुत्वा तत्संनिधावेकविंशतिसहस्रं जपेत् । तदा तत्प्रभृति यावदन्तमग्निः संरक्ष्यः । ततोऽपि परश्वो नित्यकार्यं कृत्वा तिललाजदूर्वाव्रीहियवैराज्यमधुसिक्तैरेकादशकृत्वोऽनुवाकेन होमः । एवं त्रीणि दिनानि प्रतिदिनं मधुसर्पिषा जुहुयात् । ततो द्वे दिने सप्तमाष्टमे अश्वत्थापामार्गहोमः पूर्ववत् । तत एकदिनमुदयात्प्रभृति आस्तमयमावश्यकनित्याविरोधेन निरन्तरमनुवाकं जपेत् । ततो नवमे मधुसर्पिषा होमः । दशम उदयास्तमयं जपेत् । ततः समाप्तिदिनेऽनेनानुवाकेनाष्टसहस्रकमलपुष्पैः प्रतिनमस्कारं देवमाराधयेत् । ततो गौरीमाराध्य ब्राह्मणैर्व्याधिनिर्मोचनमस्त्विति वाच्यम् । दानकालेऽष्टसहस्रं तदर्धमष्टशतं वा राज्ञः । इतरेषामष्टशतं तदर्धं पञ्चविंशतिनिष्कं वा । एवमेकस्य पृथग्दानम् । ततः कर्मदक्षिणा दातव्या । प्रतिदिनमेकनिष्कम् । ततोऽपि सर्वदक्षिणेति धेनुर्देया । एवं समाप्य देवं विसर्जयेत् । देवालयादिकर्तुरेवम् । ततो घटजलेन तं स्नापयेत्प्रोक्षयेद्वा । एतेन राजयक्ष्मा नश्यति । शंभुप्रसादादेव दीर्घायुर्भवति । अनेनैवानुवाकेन मेहशान्तिरुच्यते । मेहवान्स्वाग्नौ मधुसर्पिषा-

प्रतिनमस्कारं नवसहस्रमाहुतीर्जुहुयान्मेहो नश्यति । अन्येषामपि कुष्ठादीनां शतसहस्रमनुवाकं जपेत्। व्याधयो नश्यन्ति। ज्वरादिसंनिपाते शक्तो ब्राह्मणो नाभिमात्रे जले स्रोतसि स्थित्वा रक्तकमलमष्टसहस्रं प्रतिनमस्कारं क्षिपेत् । शेषेण भृङ्गिरिटिपूजा कर्तव्या । एवं कृते महाज्वरो नश्यति । पूर्वमनेन राजयक्ष्मणो निर्हरणमुक्तम्। घोरत्वाद्ब्राह्मणो विद्वानेव गुरुर्भवेदन्यथा कलहक्रिया भवति । तस्मादलोपः कार्यः । ततो ध्यानम्—

" भस्मोद्भासितसर्वाङ्गजटामण्डलमण्डितम् ।
ध्यायेत्त्र्यक्षं वृषारूढं गणेश्वरयुतं हरम् ॥ "

इति श्रीभट्टभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये श्रीरुद्रप्रश्ने चतुर्थोऽनुवाकः ॥४॥

॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

सा० भा० चतुर्थेऽनुवाक उभयतोनमस्काराणि यजूंषि समापितानि । अथ पञ्चममारभ्य नवमान्तेष्वनुवाकेषु नमस्कारोपक्रमाण्येव यजूंष्याम्नायन्ते ॥

तत्र पञ्चमानुवाके प्रथमं यजुरारभ्य पञ्चदश यजूंष्याह—

नमो भवाय च रुद्राय च ॥ १ ॥

नमः भवाय च रुद्राय च ॥ १ ॥

सा० भा० भवन्ति प्राणिनोऽस्मादिति भवः । रुत् रोदनहेतुभूतं दुःखं द्रावयतीति रुद्रः ॥ १ ॥

भ० भा० भा० नमो भवाय च नमो ज्येष्ठाय चेत्यनुवाकयोर्ऋषिर्देवता च भगवाञ्शंभुरेव । छन्दो महाविराट् । एवं त्रिभिरनुवाकैर्देवस्य विश्वाधिपत्यं प्रतिपादितम् । अतः परमष्टमूर्त्यधिष्ठानभेदेन च देवः स्तूयते । गता उभयतोनमस्काराः । अतः परमन्यतरतोनमस्काराः । तत्रापि पुरस्तान्नमस्काराः—नमो भवाय च रुद्राय च । भवत्यसौ सर्वत्र सर्वदेति भवः । पचाद्यच् । भवत्येव न कदाचिदपि न भवतीति । भावयति सर्वं भाव्यते सर्वैरिति वा । 'बहुलं संज्ञाछन्दसोः' इति णिलुक् । भवत्यस्मिन्सर्वमिति वा । व्यत्ययेन 'ऋदोरप्' । उञ्छादिर्द्रष्टव्यः । अयं चाष्टमूर्तिष्वपामधिष्ठाता । रुद्राय व्याख्यातम् । अयं सूर्यस्याधिष्ठाता । अत एवाधिष्ठातृप्रकरणे पुनराम्नायते ॥ १ ॥

नमः शर्वाय च पशुपतये च ॥ २ ॥

नमः शर्वाय च पशुपतय इति पशु—पतये च ॥ २ ॥

सा॰ भा॰ शृणाति हिनस्ति पापमिति शर्वः। पशुसमानानज्ञानिनः पुरुषान्पालयतीति पशुपतिः ॥ २ ॥

भ भा॰ भा॰ नमः शर्वाय च। शृणाति हिनस्ति सर्वमन्तकाल इति शर्वः। 'शॄ हिंसायाम्'। 'कॄगॄशॄदॄभ्यो वः'। अयमग्नेरधिष्ठाता। पशुपतये च पशूनां पालयित्रे। पुनराम्नातं पूर्ववत्। अयं हि भूमेरधिष्ठाता। पातेर्डतिः। परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ २ ॥

नमो नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय च ॥ ३ ॥

नमः नीलग्रीवायेति नील-ग्रीवाय च शितिकण्ठायेति शिति-कण्ठाय च ॥ ३ ॥

सा॰ भा॰ कालकूटधारणेन नीलवर्णो ग्रीवैकदेशो यस्यासौ नीलग्रीवः शितिः श्वेतवर्णोऽवशिष्टः कण्ठप्रदेशो यस्यासौ शितिकण्ठः ॥ ३ ॥

भ॰ भा॰ भा॰ नमो नीलग्रीवाय च। व्याख्यातम्। शितिकण्ठाय च। "शिती धवलमेचकौ" इति निघण्टुदर्शनात्। सहस्रतमो हि भागो भगवतः कण्ठस्य कालकूटविषानलेन नीलिमानमगात्। यद्वाऽऽदरार्थं पुनर्वचनम्। यथाऽम्बिकापतय उमापतये पशुपतये नमो नम इति। शितेर्नित्याबह्वजिति उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् 'स्वाङ्गशिटामदन्तानाम्' इति कण्ठशब्द आद्युदात्तः ॥ ३ ॥

नमः कपर्दिने च व्युप्तकेशाय च ॥ ४ ॥

नमः कपर्दिने च व्युप्तकेशायेति व्युप्त-केशाय च ॥ ४ ॥

सा॰ भा॰ कपर्दो जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी। मुण्डितकेशो व्युप्तकेशः। पाशुपतादिवेषेण कपर्दित्वम्। यत्यादिवेषेण मुण्डितकेशत्वम् ॥ ४ ॥

भ॰ भा॰ भा॰ नमः कपर्दिने च। स्पष्टम्। व्युप्तकेशाय च। मुण्डितकेशाय च यजमानमूर्तये। अर्धमुण्डितकेशो व्युप्तकेश इत्यन्ये। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। तत्रापि 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इत्युकारः स्वर्यते ॥ ४ ॥

नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च ॥ ५ ॥

नमः सहस्राक्षायेति सहस्र-अक्षाय च शतधन्वन इति शत-धन्वने च ॥ ५ ॥

सा० भा० इन्द्रवेषेण सहस्राक्षत्वम्। सहस्रभुजावतारित्वेन शतसंख्याकैर्धनुर्भिरुपेतत्वम् ॥ ५ ॥

भ० भा० भा० नमः सहस्राक्षाय च। बहुचक्षुष इन्द्ररूपिणे वा। शतधन्वने च। बहुधन्वने बह्वायुधाय वा ॥ ५ ॥

नमो॑ गिरि॒शाय॑ च शिपिवि॒ष्टाय॑ च ॥ ६ ॥

नम॑: गिरि॒शाय॑ च शिपिविष्टायेति॑ शिपि-वि॒ष्टाय॑ च ॥ ६ ॥

सा० भा० गिरौ कैलासे शेते तिष्ठतीति गिरिशः। विष्णुमूर्तिधारी शिपिविष्टः। "विष्णुः शिपिविष्टः" इति श्रुतेः ॥ ६ ॥

भ० भा० भा० नमो गिरिशाय च। व्याख्यातमेव। शिपिविष्टाय च। निर्वेष्टितशेपाय सर्वदा देवदारुवनप्रदेशादौ वा। यद्वाऽऽदित्यात्मने। यथा स्कन्दपुराणे—

"शैत्याच्छयनयोगाद्वा शीति वारि प्रचक्षते।
तत्पानाद्रक्षणाद्वाऽपि शिपयो रश्मयो मताः॥
तेषु प्रविष्टः सविता शिपिविष्टस्तदोच्यते"।

यद्वा पशवः शिपयः। "यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिः" इतिश्रुतेः। सर्वप्राणिष्वन्तर्यामिरूपेण प्रविष्टायेत्यर्थः ॥ ६ ॥

नमो॑ मी॒ढुष्ट॑मा॒य चेषु॑मते च ॥ ७ ॥

नम॑: मी॒ढुष्ट॑मा॒येति॑ मी॒ढुः-तमाय च इषु॑मत इतीषु॑-मते च ॥ ७ ॥

सा० भा० मेघरूपेणात्यन्तं वर्षयिता मीढुष्टमः। बाणधारक इषुमान् ॥ ७ ॥

भ० भा० भा० नमो मीढुष्टमाय च। सेक्तृतमाय। अयस्मयादित्वेन भसंज्ञत्वाद्वसोः संप्रसारणम्। इषुमते च बाहिषव इषुहस्ताय वा। महाशूरायेति यावत् ॥ ७ ॥

नमो॑ ह्र॒स्वाय॑ च वाम॒नाय॑ च ॥ ८ ॥

नम॑: ह्र॒स्वाय॑ च वामनाय॑ च ॥ ८ ॥

सा० भा० शरीरेऽल्पप्रमाणत्वं ह्रस्वत्वम्। अङ्गुल्याद्यवयवसंकोचाद्वामनत्वम् ॥ ८ ॥

भ० भा० भा० नमो ह्रस्वाय च । अल्पप्रमाणाय । वामनाय च । संकुचिताङ्गाय ॥ ८ ॥

नमो बृहते च वर्षीयसे च ॥ ९ ॥

नमः बृहते च वर्षीयसे च ॥ ९ ॥

सा० भा० आकारेण प्रौढो बृहन् । गुणैः समृद्धो वर्षीयान् ॥ ९ ॥

भ० भा० भा० नमो बृहते च । आकारेण महते । 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वर्षीयसे च वृद्धतमायाऽऽकारेण ज्ञानादिना वा । प्रियस्थिरादिना वृद्धस्य वर्षादेशः ॥ ९ ॥

नमो वृद्धाय च संवृध्वने च ॥ १० ॥

नमः वृद्धाय च संवृध्वन इति सं–वृध्वने च ॥ १० ॥

सा० भा० वयसाऽधिको वृद्धः । सम्यक्श्रुतिभिर्वर्धितः संवृध्वा ॥ १० ॥

भ० भा० भा० नमो वृद्धाय च वयसा महते । संवृध्वने च सम्यग्वृद्धाय । स्तुतिभिर्नित्यं वर्धमानायेत्यर्थः । यथा " वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः " इति । यद्वा सम्यग्वर्धयित्रे भक्तानाम् । पूर्ववण्णिलुक् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्वनिप् ॥ १० ॥

नमो अग्रियाय च प्रथमाय च ॥ ११ ॥

नमः अग्रियाय च प्रथमाय च ॥ ११ ॥

सा० भा० जगदुत्पत्तेः पूर्वमवस्थितोऽग्रियः । सभायां मुख्यः प्रथमः ॥ ११ ॥

भ० भा० भा० नमो अग्रियाय चाग्रे भवाय । ' अग्राद्यत् ' इति यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । छान्दस इकारोपजनः । यद्वा 'घच्छौ च' इति घः । छान्दसमाद्युदात्तत्वम् । प्रथमाय च प्रधानाय च ॥ ११ ॥

नम आशवे चाजिराय च ॥ १२ ॥

नमः आशवे च अजिराय च ॥ १२ ॥

सा० भा० आशुर्व्यापी । अजिरो गमनकुशलः ॥ १२ ॥

भ० भा० भा० नम आशवे च शीघ्रव्यापिने । अश्नोतेः ' कृवापाजिमि ' इत्युण्प्रत्ययः । अजिराय च । गमनकुशलाय । ' अज गतिक्षेपणयोः ' । अजिरशिशिरादौ किरच्प्रत्ययो वीभावाभावश्च निपात्यते ॥ १२ ॥

नमः शीघ्रियाय च शीभ्याय च ॥ १३ ॥

नमः शीघ्रियाय च शीभ्याय च ॥ १३ ॥

सा० भा० शीघ्रियः शीघ्रगामी। शीभशब्द उदकप्रवाहवाची तत्रावस्थितः शीभ्यः ॥ १३ ॥

भ०भा०भा० नमः शीघ्रियाय च शीघ्रं वहन्तीष्वप्सु भवाय। पूर्ववदिकारोपजनः। शीभ्याय च शीघ्रं वहन्तीष्वप्सु भवाय। शीघ्रस्यैवावान्तरभेदः शीभ्भावः। उभयत्र 'भवे छन्दसि' इति यत्। 'यतोऽनावः' इत्युदात्तत्वम्। उत्तरत्रापि द्व्यचामनेनाद्युदात्तत्वं वेदितव्यम् ॥ १३ ॥

नम ऊर्म्याय चावस्वन्याय च ॥ १४ ॥

नमः ऊर्म्याय च अवस्वन्यायेत्यव—स्वन्याय च ॥ १४ ॥

सा०भा० ऊर्मैस्तरङ्गैरन्वित ऊर्म्यः[1]। अवस्वने ध्वनिरहिते स्थिरजलेऽवस्थितोऽवस्वन्यः ॥ १४ ॥

भ०भा० भा० नम ऊर्म्याय च। ऊर्मिषु तरङ्गेषु भवाय। छान्दस आद्युदात्तत्वाभावः। यस्येतिलोपात्प्रागेव स्वरः कर्तव्यः। तत्र द्व्यच्त्वाभावात्स्वरितत्वमेव प्रवर्तते। अवस्वन्याय च। स्थिरमुदकमवस्वनम्। अवाचीनः स्वनोऽत्रेति अपगतः स्वनोऽस्मादिति वा। अपार्थोऽवशब्दस्तेन स्तिमितमुच्यते। तत्र भवाय ॥ १४ ॥

नमः स्रोतस्याय च द्वीप्याय च ॥ १५ ॥

नमः स्रोतस्याय च द्वीप्याय च ॥ १५ ॥

॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥

सा०भा० स्रोतसि प्रवाहे स्थितः स्रोतस्यः। द्वीपे जलमध्यवर्तिभूमौ स्थितो द्वीप्यः। अत्रैकस्मिन्यजुषि चतुर्थ्यन्ताभ्यां पदाभ्यां नमःशब्दं पृथगन्वेतुं समुच्चयार्थौ चकारौ पठितौ ॥ १५ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके श्रीरुद्रभाष्ये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

---

१ घ. ऊर्मौ तरङ्गे स्थित ऊर्म्यः।

भ०भा०भा० नमः स्रोतस्याय च । स्रोतसि भवाय । द्वीप्याय च । जलत उन्नता भूमिर्द्वीपो द्वयोः पार्श्वयोरापो यस्मिन्देशे सन्तीति द्वीपः । 'ऋक्पूरब्धूः' इति समासान्तः । 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' इतीत्वम् । पूर्ववत्प्रत्ययः । एतेषामधिष्ठातृवृत्तिभेदाः ॥ १५ ॥

इति श्रीभट्टभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये श्रीरुद्रप्रश्ने पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥

सा०भा० पञ्चमेऽनुवाके कानिचिदन्यतरतोनमस्काराणि यजूंष्युक्तानि । अथ षष्ठे तथाविधान्येवान्यानि कानिचिद्यजूंष्युच्यन्ते ॥

तत्र विद्यमानानि पञ्चदश यजूंष्याह—

नमो॑ ज्ये॒ष्ठाय॑ च कनि॒ष्ठाय॑ च ॥ १ ॥

नम॑ः ज्ये॒ष्ठाय॑ च॒ क॒नि॒ष्ठाय॑ च॒ ॥ १ ॥

सा०भा० विद्यैश्वर्यादिभिरधिको ज्येष्ठः । तद्रहितोऽल्पः कनिष्ठः ॥ १ ॥

भ०भा०भा० नमो ज्येष्ठाय च । वृद्धतमाय प्रशस्यतमाय । 'वृद्धस्य च' इति ज्यादेशः । कनिष्ठाय च । युवतमाय बालतमाय स्वल्पतमाय वा । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' इति कनादेशः । 'ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि' इत्यन्तोदात्तत्वम् । प्रशस्यतमो वा ज्येष्ठः । ज्य चेति ज्यादेशः । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ॥ १ ॥

नम॑ः पू॒र्वजाय॑ चापर॒जाय॑ च ॥ २ ॥

नम॑ः पू॒र्वजायेति॑ पूर्व—जाय॑ च॒ अ॒प॒र॒जायेत्य॑पर—जाय॑ च॒ ॥ २ ॥

सा०भा० पूर्वं जगदादौ हिरण्यगर्भरूपेणोत्पन्नः पूर्वजः । अपरस्मिञ्जगदवसानकाले कालाग्न्यादिरूपेणोत्पन्नोऽपरजः ॥ २ ॥

भ०भा०भा० नमः पूर्वजाय च । पूर्वस्मिन्काले जाताय । अजातायेति यावत् । 'सप्तम्यां जनेर्डः' । या सर्वप्राणिभ्यः पूर्वभाविनी सत्ता सेह जननेन लक्ष्यते । मुख्यस्य जन्मनोऽभावात् । श्रूयते हि "अजात इत्येवं कश्चिद्भीरुः प्रपद्यते" इति । अपरजाय च । अपरस्मिन्काले जाताय सर्वप्राणिभ्य ऊर्ध्वमपि विद्यमानाय ॥ २ ॥

नमो॑ मध्य॒माय॑ चापग॒ल्भाय॑ च ॥ ३ ॥

---

१ ख. ग. घ. काले संहर्तुम् ।

नमः मध्यमाय च अपगल्भायेत्यप—गल्भाय च ॥ ३ ॥

सा० भा० मध्यकाले देवतिर्यगादिरूपेणोत्पन्नो मध्यमः । अपगल्भोऽप्ररूढेन्द्रियो बालः ॥ ३ ॥

भ० भा० भा० नमो मध्यमाय च । मध्यमकाले भवाय विद्यमानाय । अपगल्भाय च । अत्यन्तशिशवे । 'गल्भ धार्ष्ट्ये' पचाद्यच् ॥ ३ ॥

नमो जघन्याय च बुध्नियाय च ॥ ४ ॥

नमः जघन्याय च बुध्नियाय च ॥ ४ ॥

सा० भा० जघने गवादीनां पश्चाद्भागे वत्सादिरूपेण भवो जघन्यः । बुध्ने वृक्षादीनां मूले शाखादिरूपेणोत्पन्नो बुध्नियः ॥ ४ ॥

भ० भा० भा० नमो जघन्याय च जघनं कटिपश्चाद्भागस्तत्र भवाय । पूर्ववत् 'भवे छन्दसि' इति यत् । बुध्नियाय च । बुध्नं मूलं तत्र भवाय । पूर्ववदिकारोपजनः ॥ ४ ॥

नमः सोभ्याय च प्रतिसर्याय च ॥ ५ ॥

नमः सोभ्याय च प्रतिसर्यायेति प्रति—सर्याय च ॥ ५ ॥

सा० भा० उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सह वर्तत इति सोभो मनुष्यलोकः । अत एवाऽऽथर्वणिका आमनन्ति—"पुण्येन पुण्यलोकं जयति[1] पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम्" इति । तत्र भवः सोभ्यः । प्रतिसरो विवाहादौ हस्ते धार्यमाणो रक्षाबन्धस्तमर्हतीति प्रतिसर्यः ॥ ५ ॥

भ० भा० भा० नमः सोभ्याय च । सोभं नाम गन्धर्वनगरम् । "शाल्वः सोभमधिष्ठाय" इति महाभारते दर्शनात् । इदं च सर्वनगरोपलक्षणम् । तत्र भवाय । पूर्ववदाद्युदात्तत्वाभावः । केचिदाहुः—उभाभ्यां शीतोष्णाभ्यां द्वंद्वरूपाभ्यां सहितं सोभं तत्र भवाय । अकृतसंधेरेव स्वरः प्रवर्तते । प्रतिसर्याय च । प्रतिकूलं सरणं प्रतिसरो रक्षाबन्धो वा तत्र भवाय । पूर्ववद्यत् ॥ ५ ॥

नमो याम्याय च क्षेम्याय च ॥ ६ ॥

नमः याम्याय च क्षेम्याय च ॥ ६ ॥

---

१ ख. ग. नयति ।

सा० भा० यमलोके पापिशिक्षकरूपेणोत्पन्नो[1] याम्यः । क्षेमो मोक्षस्तमर्हतीति क्षेम्यः ॥ ६ ॥

भ० भा० भा० नमो याम्याय च । यम उपरमोऽन्तकालः प्राणसंयमनं वा तत्र भवाय । यद्वा यमस्य पुरं याम्यम् । 'यमाच्चेति वक्तव्यम्' इति ण्यः । तत्र भवाय । क्षेम्याय च । क्षेमो रक्षा मोक्षो वा गुप्तिस्थानं वा तत्र भवाय । पूर्ववद्यत् ॥ ६ ॥

नम उर्वर्याय च खल्याय च ॥ ७ ॥

नमः उर्वर्याय च खल्याय च ॥ ७ ॥

सा० भा० उर्वरा सर्वसस्याढ्या भूमिस्तामर्हति धान्यविशेषरूपेणेत्युर्वर्यः । खलो धान्यविवेचनदेशस्तमर्हति मेढ्यादिरूपेणेति खल्यः ॥ ७ ॥

भ० भा० भा० नम उर्वर्याय च । उर्वरा सर्वसस्याढ्या भूमिस्तत्र भवाय । खल्याय च । सस्यानां शोधनस्थानं खलं तत्र भवाय ॥ ७ ॥

नमः श्लोक्याय चावसान्याय च ॥ ८ ॥

नमः श्लोक्याय च अवसान्यायेत्यव–सान्याय च ॥ ८ ॥

सा० भा० श्लोका वैदिकमन्त्रास्तत्प्रतिपाद्यत्वेन तत्र भवः श्लोक्यः । अवसानं वेदान्तस्तत्प्रतिपाद्यत्वेन तत्र भवोऽवसान्यः ॥ ८ ॥

भ० भा० भा० नमः श्लोक्याय च । 'श्लोकृ संघाते' । पादबद्धोऽक्षरसंघातः श्लोकस्तत्र भवाय । अवसान्याय च । अवसानं सर्वार्थोपसंहारो जीवितावसानं वा तत्र भवाय । अपर आह—श्लोक्याय वेदेषु भवाय । अवसान्याय च वेदानामवसान उपनिषदि भवाय ॥ ८ ॥

नमो वन्याय च कक्ष्याय च ॥ ९ ॥

नमः वन्याय च कक्ष्याय च ॥ ९ ॥

सा० भा० वने वृक्षादिरूपेण भवो वन्यः । कक्षे लतादिरूपेण भवः कक्ष्यः ॥ ९ ॥

भ० भा० भा० नमो वन्याय च । वृक्षादिरूपेण वने भवस्तस्मै । कक्ष्याय च । वनकक्षावुक्तौ । तत्र भवाय । कक्ष्यो लतादिरूपः । एते भूमेरधिष्ठातृभेदाः ॥ ९ ॥

---

1 ङ. °पेण भवो या° ।

नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च ॥ १० ॥

नमः श्रवाय च प्रतिश्रवायेति प्रति—श्रवाय च ॥ १० ॥

सा०भा० श्रूयत इति श्रवः शब्दः। प्रतिश्रवः प्रतिध्वनिः ॥ १० ॥

भ०भा०भा० नमः श्रवाय च। शब्दात्मने। श्रूयत इति श्रवः शब्दः। यद्वा सर्वत्र श्रूयमाणाय सुप्रसिद्धाय। पुंसि संज्ञायां घः। प्रतिश्रवाय च। प्रतिशब्दरूपाय प्रतिवचनरूपाय वा ॥ १० ॥

नम आशुषेणाय चाऽऽशुरथाय च ॥ ११ ॥

नमः आशुषेणायेत्याशु—सेनाय च आशुरथायेत्याशु—रथाय च ॥ ११ ॥

सा०भा० आशुः शीघ्रगामिनी सेना यस्यासावाशुषेणः। आशुः शीघ्रगामी रथो यस्यासावाशुरथः ॥ ११ ॥

भ०भा०भा० नम आशुषेणाय च। शीघ्रव्यापिसेनाय। 'सुषामादिषु च' इति षत्वम्। आशुरथाय च। शीघ्रगामिरथाय ॥ ११ ॥

नमः शूराय चावभिन्दते च ॥ १२ ॥

नमः शूराय च अवभिन्दत इत्यव—भिन्दते च ॥ १२ ॥

सा०भा० शूरो युद्धे धैर्यवान्। अवभिन्दन्वैरिणां प्रहर्ता ॥ १२ ॥

भ०भा०भा० नमः शूराय च। महावीरायाभीरवे। अवभिन्दते च। स्वभक्तविद्विषामयत्नेन भेत्रे। धर्मद्विषो मूर्ध्नो भिनत्तीति। 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

नमो वर्मिणे च वरूथिने च ॥ १३ ॥

नमः वर्मिणे च वरूथिने च ॥ १३ ॥

सा०भा० वर्मी कञ्चुकोपेतः। वरूथी गृहोपेतः ॥ १३ ॥

भ०भा०भा० नमो वर्मिणे च। कञ्चुकधारिणे। व्रीह्यादित्वादिनिः। वरूथिने च। वरूथं सारथेर्गुप्तिस्थानं तद्वते। विशिष्टगृहाय वा ॥ १३ ॥

नमो बिल्मिने च कवचिने च ॥ १४ ॥

नमः बिल्मिने च कवचिने च ॥ १४ ॥

सा०भा० बिल्मं बिलोपेतं युद्धे शिरोरक्षकं तदस्यास्तीति बिल्मी । कवचः शरीररक्षकः सोऽस्यास्तीति कवची ॥ १४ ॥

भ०भा०भा० नमो बिल्मिने च । बिल्मं बिलं बिलवत्सच्छिद्रं शिरस्त्राणादि । भस्मभाजनमित्यन्ये । " बिल्मं भाजनम् " इति नैरुक्ताः । तद्वते । कवचिने । अङ्गरक्षावते । यद्वा—कवचमागुल्फावलम्बि कञ्चुकम् ॥ १४ ॥

नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय च ॥ १५ ॥

नमः श्रुताय च श्रुतसेनायेति श्रुत-सेनाय च ॥ १५ ॥

॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥

सा०भा० श्रुतो वेदेषु प्रसिद्धः । श्रुता वन्दिषु प्रसिद्धा सेना यस्यासौ श्रुतसेनः ॥ १५ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके श्रीरुद्रभाष्ये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

भ०भा०भा० नमः श्रुताय च विख्याताय श्रुतिप्रसिद्धाय वा । यदुक्तम्— " विश्वस्याधिपतिर्विश्वस्याधिष्ठाता विश्वाकारस्त्वम् " इति । तत्र श्रुतिरेव प्रमाणमिति भावः । श्रुतसेनाय च । विख्यातसेनाय श्रुतिप्रसिद्धसेनाय वा । यानि तवोक्तान्यायुधानि शरादीनि तान्यपि श्रुतिप्रसिद्धान्येवेति । व्यत्ययेन समासान्तोदात्तत्वम् ॥

एतयोरनुवाकयोः पुरश्चरणम्—त्रिरात्रं चरुभोजी स्याज्जपेदथ निरन्तरम् । एकादश दिनानि कृतपुरश्चरणो भवति । ततः कर्मोच्यते—एताभ्यां श्वेतकमलैः प्रतिनमस्कारं मासं लिङ्गस्योपरि क्षिपेदेकादशकृत्वः । राज्यश्रीर्वर्धते । ब्राह्मणानेकादश भोजयेद्देवस्य दक्षिणामूर्तेः सकाशे । राज्ञो जन्मदिने राजाग्नौ मथितेऽग्नौ वाऽश्वत्थसमिधां घृताक्तानामेकविंशतिसहस्रं जुहुयात् । दूर्वाणामेकादशसहस्रम् । एवं कृते राज्ञो जयायुषी वर्धेते । एतौ विजयार्थं मासि मासि शतसहस्रं जपेत् । एताभ्यां सङ्ग्रामे प्रत्यासन्ने राज्ञो महानसपक्वान्नेन सोपदंशेन भक्तेन दधिमधुघृताक्तेन प्रतिनमस्कारमेकादशकृत्वो हुत्वा शेषं बलिं भूमौ निधायाऽऽदाय जलमिश्रं प्रतिसेनामभिप्रक्षिपेत् । सा सेनाऽचिरान्नष्टा भवति । एताभ्यामेव शुद्धतण्डुलैराज्यासिक्तैरग्नौ हुत्वा शेषं शत्रुमभिप्रक्षिपेत् । स नष्टो भवति । एताभ्यामेव राज्ञः सर्वायुधानि स्पृष्ट्वा सहस्रमभिमन्त्रयेत् । तेषां तेजो वर्धते । एताभ्यामेव परसेनां प्रतिक्षिपेत्सा सेना चिरं नष्टा भवति । एताभ्या-

मेव परसेनास्तम्भ उच्यते—अर्कसमिद्भिरादित्यं प्रतिनमस्कारं शतसहस्रं जुहुयात्। परसेनास्तम्भं करोमि स्वाहा। एवं कृते शत्रुसेना स्तम्भिता भवति। एताभ्यामेव राज्ञः सर्वाणि भोज्यवस्तून्यभिमन्त्रयेत्तान्यमृतानि भवन्ति। एताभ्यामेव परसेनाशोषणमिच्छन्वक्ष्यमाणं कुर्यात्। हरिणवराहशशकपिञ्जलकलविङ्कमृगाणां मांसैनद्यन्तराले शूद्रानीताग्नौ प्रतिद्रव्यं शतसहस्रं जुहुयात्। अपूपैरप्याहुतिमात्रं लक्षं जुहुयात्। प्रतिनमस्कारं परराष्ट्रप्रजाशोषणं करोमि स्वाहेति। एवं कृते परराष्ट्रप्रजाः शुष्यन्ति। तेषां दक्षिणाः सुवर्णरजतगोभूमिवस्त्रादय इति राज्ञामेवमुक्तम्। अन्येषामुच्यते—वन्ध्यानामनपत्यानामेताभ्यां स्वाग्नौ प्रतिनमस्कारमुदुम्बरसमिधां दधिमधुघृताक्तानामेकविंशतिसहस्रं जुहुयात्। नमस्कारगणितकलशैस्तन्तुभिर्वेष्टितैर्नवपटावृतैर्जलपूर्णैः प्रतिनमस्कारमभिषेकः। जपेदष्टसहस्रमेताभ्यामेव महादेवमभिषिञ्चेत्सप्तनाडिकामात्रमेतौ जपेत्प्रदक्षिणमष्टसहस्रं कुर्यात्। एताभ्यां पिष्टपिण्डमभिमन्त्र्य प्राशयेत्। एताभ्यां शमीपत्रैर्नद्याः स्रोतसि प्रतिनमस्कारमेकादशकृत्वो जपेत्। एतैः प्रयोगैः शद्धानां रुद्रसमानः पुत्रो भवति। स्त्रीपुंसोरष्टात्रिंशदष्टचत्वारिंशद्वर्षादूर्ध्वमपि प्रयुञ्जानयोः पुत्रो जायते। यस्तु स्ववंशकरो भवति शिवभक्तो जायते तस्य हस्तयोः शूलाङ्को भवति। एताभ्यां घृतपायसं श्रपयित्वाऽष्टसहस्रं जुहुयात्। तदाऽन्यजन्मनि ब्राह्मणो जायते। एताभ्यां सूत्रमभिमन्त्र्य गर्भिणीहस्ते वध्नीयात्तदा गर्भनाशो न स्यात्। एताभ्यां कुमारग्रहादिग्रस्तानां भस्मधूपरक्षां कारयेद्रात्रौ च शिखां वध्नीयात्। कुमारग्रहभयं न भवति।

ध्यानम्—"गौरीकराम्बुजन्यस्तस्वर्णशैलशरासनम्।
इषुहस्तं रथारूढ नरनारीतनुं स्मरेत्"॥

इति श्रीभट्टभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये श्रीरुद्रप्रश्ने षष्ठोऽनुवाकः॥६॥

॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥

सा० भा० षष्ठेऽनुवाके यान्यन्यतरतोनमस्काराणि यजूंष्युक्तानि तेभ्योऽन्यानि कानिचिद्यजूंषि सप्तमेऽभिधीयन्ते ॥

भ० भा० भा० विश्वाधिपत्यं देवस्य प्रतिपाद्य तस्य घोषणमेव कुर्वन्नाह।

तत्र विद्यमानानि षोडश यजूंष्याह—

नमो दुन्दुभ्याय चाऽऽहनन्याय च ॥ १

नमः दुन्दुभ्याय च आहनन्यायेत्या—हनन्याय च ॥ १ ॥

सा० भा० दुन्दुभ्यां भेर्यां भवः शब्दो दुन्दुभ्यः । आहन्यते ताड्यतेऽनेनेत्याहननो दुन्दुभ्याघातार्थो दण्डस्तत्र ताडनरूपेणोत्पन्न आहनन्यः ॥ १ ॥

भ० भा० भा० नमो दुन्दुभ्याय चेत्यनुवाकस्य हेमकोश ऋषिः । श्रीरुद्रो देवता । महापङ्क्तिश्छन्दः । नमो दुन्दुभ्याय च । दुन्दुभौ भवाय दुन्दुभिशब्दात्मने । प्रसिद्धविभवायेति यावत् । यद्वा दुन्दुभ्यादिवादित्ररूपाय यथा " सैषा वाग्वनस्पतिषु वदति या दुन्दुभौ या तूणवे या वीणायाम् " इति । पूर्ववद्भवे छन्दसीति यत् । आहनन्याय च दुन्दुभिराहन्यतेऽनेनेत्याहननो वंशदण्डस्तत्र भवाय ॥ १ ॥

नमो॑ धृ॒ष्णवे॑ च प्रमृ॒शाय॑ च ॥ २ ॥

नम॑ः धृ॒ष्णवे॑ च प्रमृ॒शायेति॑ प्र—मृ॒शाय॑ च ॥ २ ॥

सा० भा० धृष्णुर्युद्धे पलायनरहितः । प्रमृशः परसैन्यवृत्तान्तपरामर्शकः॥२॥

भ० भा० भा० नमो धृष्णवे च धर्षणशीलाय । समस्तजगद्रक्षणकुशलाय वा । 'त्रसिगृधि' इत्यादिना क्नुः । शक्तोऽप्यविशेषश्चेत्किमनेनेत्याह—प्रमृशाय च सर्वपरामर्शकुशलाय पण्डिताय । इगुपधलक्षणः कः । अपर आह—प्रकृष्टशीलः प्रमृश इति । सर्वे ह्यात्मनः कामाय देवं भजन्ते । श्रेयसे निःश्रेयसाय वा तं स्वार्थमिव स्वयं मन्यमानो देवस्तान्रक्षतीति ॥ २ ॥

नमो॑ दू॒ताय॑ च॒ प्रहि॑ताय च ॥ ३ ॥

नम॑ः दू॒ताय॑ च॒ प्रहि॑ता॒येति॒ प्र—हि॒ताय॒ च॒ ॥ ३ ॥

सा० भा० दूतस्तु वृत्तान्तज्ञापनकुशलः । प्रहितः स्वामिना प्रेषितः पुरुषः ॥ ३ ॥

भ० भा० भा० किं बहुना दौत्यादिकमपि कृत्वा भक्तान्रक्षतीत्याह—नमो दूताय च । दूतः संदेशहरस्तदात्मनाऽपि कदाचिद्वर्तमानायेति भक्तवत्सलतयाऽग्निरूपेण वा देवानां दूत्यं कुर्वते वा । यथा " अग्निं दूतं वृणीमहे " "अग्निर्देवानां दूत आसीत् " "त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः" इति । प्रहिताय च । प्रैषकराय भक्तवत्सलतयैव हि कदाचित्तदपि करोति । अग्न्यभिप्रायं वा । स हि देवान्प्रति यजमानः प्रहितो भवति । गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—प्रकर्षेण हितः प्रहितः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

नमो॑ नि॒षङ्गिणे॑ चेषु॒धिमते॑ च ॥ ४ ॥

नमः॑ निषङ्गिण इति॑ नि–सङ्गिने॑ च इषुधिमत इती॑षुधि–मते॑ च ॥ ४ ॥

सा०भा० निषङ्गी खड्गयुक्तः। इषुधिमान्बाणाधारयुक्तः ॥ ४ ॥

भ० भा० भा० नमो निषङ्गिणे चेषुधिमते च। व्याख्यातौ। पूर्वं स्तेयकरण-विषयतया विशेषणद्वयमाम्नातम्। इदानीं तु रक्षणविषयमिति विवेकः। भूत-रक्षणार्थमायुधग्रहणमपि देवः करोतीति ॥ ४ ॥

नमः॑स्तीक्ष्णेष॑वे चाऽऽयुधिने॑ च ॥ ५ ॥

नमः॑ तीक्ष्णेष॑व इति॑ तीक्ष्ण–इषवे च आयुधिने॑ च ॥ ५ ॥

सा०भा० तीक्ष्णा इषवो यस्यासौ तीक्ष्णेषुः। बहून्यायुधान्यस्य सन्तीत्या-युधी ॥ ५ ॥

भ०भा०भा० नमस्तीक्ष्णेषवे च। निशितशराय। आयुधिने च बहुभिः प्रशस्तैर्वाऽऽयुधैर्युक्ताय। भूम्नि प्रशंसायां वा मत्वर्थीय इनिः ॥ ५ ॥

नमः॑ स्वायुधाय॑ च सुधन्व॑ने च ॥ ६ ॥

नमः॑ स्वायुधायेति॑ सु–आयुधाय॑ च सुधन्व॑न इति॑ सु–धन्व-ने च ॥ ६ ॥

सा० भ० शोभनमायुधं त्रिशूलरूपं यस्यासौ स्वायुधः। शोभनं धनुः पिना-करूपं यस्यासौ सुधन्वा ॥ ६ ॥

भ०भा०भा० नमः स्वायुधाय च। शोभनायुधाय। अमोघायुधाय वा। 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। यद्वा शोभनाकारायुधः स्वायुध-स्तस्मै। आयुधानि गृह्णातीति। किंच त्वमेव तदर्हत्वात्तच्छोभन इति। यथा "अर्हन्बिभर्षि सायकानि धन्व" इति च। सुधन्वने। शोभनकोदण्डाय। प्राधान्यादस्य पृथगुपादानमतिशयप्रदर्शनार्थं वा शोभनतरधन्वने सौवर्ण-त्वात्। 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

नमः स्रुत्या॑य च पथ्या॑य च ॥ ७ ॥

नमः॑ स्रुत्या॑य च पथ्या॑य च ॥ ७ ॥

सा० भा० स्रुतिः पादसंचारमात्रयोग्यः क्षुद्रमार्गस्तमर्हतीति स्रुत्यः । पन्था रथाश्वादिसंचारक्षमः प्रौढो मार्गस्तमर्हतीति पथ्यः ॥ ७ ॥

भ०भा०भा० अधुना भृत्यरक्षणविषतया सर्वत्रापि सन्नियन्तेति प्रतिपादयति । नमः स्रुत्याय च । स्रुतयः क्षुद्रमार्गास्तत्र भवाय । पूर्ववत् 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । पथ्याय च पन्थानो महामार्गास्तत्र भवाय ॥ ७ ॥

नमः काट्याय च नीप्याय च ॥ ८ ॥

नमः काट्याय च नीप्याय च ॥ ८ ॥

सा० भा० कुत्सितमटति जलमत्रेति काटोऽल्पप्रवाहयोग्यः कुल्याप्रदेशस्तत्र जलरूपेण भवः काट्यः । यस्मिन्प्रदेशे पर्वताग्राज्जलं न्यग्भावेन पतति स प्रदेशो नीपस्तमर्हतीति । तत्र जलरूपेणावस्थितो नीप्यः ॥ ८ ॥

भ० भा० भा० नमः काट्याय च । काटः कूपः । "इन्द्रं कुत्सो वृत्रहणं शचीपतिं काटे निबाळ्ह" इति दर्शनात् । यद्वा कट्यां भवं काटं लिङ्गम् । "नता अर्वा रेणुककाटो अश्नुते" इति च दृश्यते । तत्र भवः काट्यो लिङ्गे नित्यं संनिहितायेति यावत् । नीप्याय च । निर्गता नीता आपो यस्मिन्स नीपः प्रदेशः । 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' तत्र भूताय । काट्यनीप्ययोराद्युदात्तत्वाभावश्छान्दसः । यस्येतिलोपात्तु प्रागेव स्वरप्रवृत्तेर्ह्यचत्वाभावः ॥ ८ ॥

नमः सूद्याय च सरस्याय च ॥ ९ ॥

नमः सूद्याय च सरस्याय च ॥ ९ ॥

सा०भा० सूदः कर्दमप्रदेशस्तत्रत्यजलरूपः सूद्यः । सरः प्रसिद्धं तत्रत्यजलरूपः सरस्यः ॥ ९ ॥

भ०भा भा० नमः सूद्याय च । यत्र कदाचिदपि जलाभावो न दृश्यते स सूदः कर्दमस्तत्र भवाय । सरस्याय च । सरः कृत्रिमजलाशयस्तत्रत्यजलरूपः सरस्यस्तत्र भवाय ॥ ९ ॥

नमो नाद्याय च वैशन्ताय च ॥ १० ॥

नमः नाद्याय च वैशन्ताय च ॥ १० ॥

सा०भा० नदीगतजलरूपो नाद्यः। अल्पसरो वेशन्तस्तत्रत्यजलरूपो वैशन्तः ॥ १० ॥

भ०भा०भा० नमो नाद्याय च। नदीगतजलरूपो नाद्यस्तत्र भवाय। 'पाथोनदीभ्यां ड्यण्'। यद्वा नादे भवो नाद्यस्तस्मै। पूर्ववदाद्युदात्तत्वाभावः। वैशन्ताय च। अल्पसरो वेशन्तस्तत्रत्यजलरूपो वैशन्तः। देवतर्पणाद्यर्थं यत्राऽऽपो वेश्यन्ते ते वैशन्ता देवखाताः। 'जॄविशिभ्यां झच्' तत्र भवाय। 'वेशन्तहिमवद्भ्यामण्' ॥ १० ॥

नमः कूप्याय चावट्याय च ॥ ११ ॥

नमः कूप्याय च अवट्याय च ॥ ११ ॥

सा०भा० कूपस्थजलरूपः कूप्यः। अवटस्थजलरूपोऽवट्यः ॥ ११ ॥

भ०भा०भा० नमः कूप्याय च। कूपे भवाय। कूपस्थजलरूपः कूप्यस्तस्मै। अवट्याय चावटो गर्तोऽवटस्थजलरूपोऽवट्यः। तत्र भवाय ॥ ११ ॥

नमो वर्ष्याय चावर्ष्याय च ॥ १२ ॥

नमः वर्ष्याय च अवर्ष्याय च ॥ १२ ॥

सा०भा० वर्षजलरूपो वर्ष्यः। वर्षनिरपेक्षः समुद्रादिजलरूपोऽवर्ष्यः ॥१२॥

भ०भा०भा० नमो वर्ष्याय च। वर्षजले भवाय। अवर्ष्याय च। न वर्ष्योऽवर्ष्यः समुद्रजले भवाय। 'ययतोश्चातदर्थे' इति गुणप्रतिषेधवृत्तेर्नञः परस्यान्तोदात्तत्वम्। केचिदाहुः—अवर्षजले समुद्रादौ भवायेति। तदा व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

नमो मेध्याय च विद्युत्याय च ॥ १३ ॥

नमः मेध्याय च विद्युत्यायेति वि—द्युत्याय च ॥ १३ ॥

सा०भा० मेघेषु स्थितो मेघ्यः। विद्युता सह चरतीति विद्युत्यः ॥ १३ ॥

भ०भा०भा० नमो मेघ्याय च। मेघे भवाय पूर्ववदाद्युदात्तत्वाभावः। विद्युत्याय च। विद्युता सह चरतीति विद्युत्यस्तत्र भवाय ॥ १३ ॥

नम ईध्रियाय चाऽऽतप्याय च ॥ १४ ॥

नमः ईध्रियाय च आतप्यायेत्या—तप्याय च ॥ १४ ॥

सा०भा० ईध्रं निर्मलत्वेन दीप्यमानं शरदभ्रं तत्र भव ईध्रियः। आतपेन सह वृष्ट आतप्यः ॥ १४ ॥

भ०भा०भा० नम ईध्रियाय च। ईध्रं दीप्तं शरदभ्रम्। नैर्जल्यात्। 'वाविन्धेः' इति विधीयमानो बहुलवचनात्केवलादपि कन्प्रत्ययः। तत्र भवाय। इकारोपजनश्छान्दसः। यद्वा—अग्न्यादिसंप्रयोगात्तप्तजले भवाय। आतप्याय च। आतपे भवाय ॥ १४ ॥

नमो वात्याय च रेष्मियाय च ॥ १५ ॥

नमः वात्याय च रेष्मियाय च ॥ १५ ॥

सा०भा० वातेन सह वृष्टो वात्यः। रिष्यन्ति विनश्यन्ति भूतान्यत्रेति रेष्मः प्रलयकालस्तत्र भवः शर्करापाषाणादिसहितो वृष्टिजलविशेषो रेष्मियः॥१५॥

भ०भा०भा० नमो वात्याय च। वातेन कृता वृष्टयो वात्यास्तत्र भवाय। रेष्मियाय च। रिष्यन्ति विनश्यन्ति भृशं भूतानि यत्रेति रेष्मा युगान्तकाले पाषाणशर्करावर्षी संवर्तो नाम वातो वाति स रेष्मा। ग्रीष्मर्तुरिति केचित्। वातोद्धूताः पांसवो रेष्माण इत्यपरे। तत्र भवाय। इकारोपजनात्प्रागेवाऽऽद्युदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च ॥ १६ ॥

नमः वास्तव्याय च वास्तुपायेति वास्तु—पाय च ॥ १६ ॥

॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

सा०भा० वस्तु धनं गवाश्वादिपदार्थरूपं तत्र तत्तत्कार्यरूपेणावस्थितो वास्तव्यः। गृहनिर्माणार्था भूमिर्वास्तु तत्पालको वास्तुपः ॥ १६ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके श्रीरुद्रभाष्ये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

भ०भा०भा० नमो वास्तव्याय च। वस्तु धनगवाश्वादिरूपं तत्र तत्कार्यरूपतया स्थिताय। यद्वा वास्तुनि भवाय। वास्तुपाय च। वास्तु पातीति पातेः कः। वास्तुस्वामिने वा। यथा "नमो रुद्राय वास्तोष्पतये" इति ॥ १६॥

अस्यानुवाकस्य पुरश्चरणम्—एकोपवासं कृत्वाऽष्टशतं जपेत्कृतपुरश्चरणो भवति। अनेन चातुर्वर्ण्यवश्यकामोऽश्वत्थोदुम्बरवटप्लक्षसमिधो दधिमधुघृताक्ता जुहुयादयुतं तदा वश्याः स्युः। मेधाकामः कपिलाज्यं पञ्चसहस्रं जुहुयान्मेधावी जायते। पुष्टिकामोऽपूपैर्नवसहस्रं जुहुयात्। आरोग्यकामः खादि-

रीणां समिधां दधिमधुघृताक्तानां पञ्चसहस्रं जुहुयात् । रूपकामोऽयुतं चूतपल्लवान्दधिमधुघृताक्ताञ्जुहुयात् । श्रीकामः कान्तारे स्वाकारप्रमाणमग्निकुण्डं खनित्वा तत्र मथिताग्नौ श्वेतकमलानां दध्याद्यक्तानां पञ्चसहस्रं जुहुयात्साक्षाच्छ्रीरुपतिष्ठते । तस्याः प्रसादेन तदन्वयो यावद्भूस्तावद्वर्धते । कार्पासपटकामस्तु कार्पासबीजैर्मध्वक्तैरयुतं जुहुयात् । अनेन कार्पासपटा उपलभ्यन्ते। धेनुकामो गवां व्रजे ह्येतमनुवाकं जपन्प्रदक्षिणमयुतं कुर्याद्धेनुमाप्नोति । पुत्रकामः पलाशसमिधां दधिमधुघृताक्तानामयुतं जुहुयात् । वंशकरं पुत्रं लभते । आयुष्कामो दूर्वाणां घृताक्तानामयुतं प्रतिवर्षं जुहुयात् । शतायुर्भवति । विद्याकामोऽश्वत्थसमिधामाज्याक्तानां शतसहस्रं जुहुयात्सर्वविद्यापारगो भवति। राज्यकामः सौगन्धिकानां मध्वक्तानां पञ्चलक्षं जुहुयात्सम्राडभिजायते। अथ मुक्त्युपाय उच्यते । तत्राऽऽदौ चान्द्रायणं चरित्वैतमनुवाकमेकविंशतिसहस्रं जपित्वा ततः परं पञ्चसहस्रान्तप्रदक्षिणं प्राणायामं कृत्वा ततः पश्चात्स्वाग्नौ शंभुसंनिधौ पालाशाश्वत्थसमिधां मधुघृताक्तानां लक्षत्रयं जुहुयात् । ततः शंभुप्रसादान्मुक्तो भवति। अन्ये च तत्कुलजाता रौरवेऽपि पच्यमानाः शिवपुरे रमन्ते । यावदिन्द्रपञ्चकमतीतं भवति तत्कुलजाता यावदियं पृथिवी तावद्वर्धन्ते ।

ध्यानम्—“ जटाभिर्लम्बमानाभिर्नृत्यन्तमभयप्रदम् ।
देवं शुचिस्मितं ध्यायेद्व्याघ्रचर्मपरिष्कृतम् ” ॥

इति श्रीभट्टभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये श्रीरुद्रप्रश्ने सप्तमोऽनुवाक ॥ ७ ॥

॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

सा० भा० सप्तमेऽनुवाके यान्यन्यतरतोनमस्काराणि यजूंष्युक्तानि तेभ्योऽन्यानि कानिचिदन्यतरतोनमस्काराण्यष्टमेऽनुवाके कथ्यन्ते ॥

तत्र विद्यमानानि सप्तदश यजूंष्याह—

नमः सोमाय च रुद्राय च ॥ १ ॥

नमः सोमाय च रुद्राय च ॥ १ ॥

सा० भा० उमया सह वर्तत इति सोमः । रुत् रोदनहेतुः दुःखं तद्द्रावयति विनाशयतीति रुद्रः ॥ १ ॥

---

१ सोमायेत्यत्र पदपाठेऽवग्रहादर्शनात्समासासंभवेनेदृशाविग्रहानुपपत्तिः । अतः सूतेऽसौ सोम इति विग्रहो युक्त इति भाति ।

भ० भा० भा० नमः सोमायेत्यारभ्य यावन्नमो वः किरिकेभ्य इत्येको मन्त्रः। अस्य ऋषिर्भगवानेव। छन्दो महानुष्टुप्। देवताऽपि भगवानेव। अत्र देवस्यानुग्रहरूपाणि प्रदर्श्यन्ते। रुद्रपशुपत्यादिशब्दानां पुनरभिधानं देवस्यानुग्राहकरूपतामपि प्रख्यापयितुम्। नमः सोमाय च। उमया सहितः सोमस्तस्मै। प्रसादकाले हि देवः सोमः संनिधत्ते। चन्द्रात्मने वा। तदात्मा हि देवः पितृवेदमनुष्यांस्तर्पयति। सोमयागात्मने वा। तेन हि रूपेण पुरुषानभ्युदये योजयति। एवमनवधारणात्समासपक्षेऽप्यनवग्रहोऽदोषः। यथाहुः— "व्युत्पत्त्यनवधारणान्नावगृह्यते" इति। रुद्राय च प्राणिनामन्तकाले रोदयित्रे। कृपया हि देवो महासंहारं करोति संसारखेदनव्यपगमार्थम्। रुत्संसारदुःखं द्रावयतीति रुद्र इत्यादयोऽप्यर्थविशेषाः प्रागेवोक्ताः॥ १॥

नमस्ताम्राय॑ चारुणाय॑ च॥ २॥

नम॑ः ताम्राय॑ च अरुणाय॑ च॥ २॥

सा० भा० आदित्यरूपेणोदयकालेऽत्यन्तरक्तस्ताम्रः। उदयादूर्ध्वमीषद्रक्तोऽरुणः॥ २॥

भ० भा० भा० नमस्ताम्राय चारुणाय च। आदित्यविषयौ व्याख्यातौ। आदित्यात्मना हि देवः प्रबोधदानादिना जगदनुगृह्णाति। कर्माणि च जन्तूनां साक्षात्करोति॥ २॥

नम॑ः शङ्गाय॑ च पशुपत॑ये च॥ ३॥

नम॑ः शङ्गाय॑ च पशुपत॑य इति॑ पशु—पत॑ये च॥ ३॥

सा० भा० शं सुखं गमयति प्रापयतीति शङ्गः। पशूनां पालयिता पशुपतिः॥ ३॥

भ० भा० भा० नमः शङ्गाय च। शं सुखं गमयतीति शङ्गः सुखायमानानां सुखयिता सुखस्यैवोत्पादयिता तस्मै नमः। 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति गमेर्डः। पशुपतये च। पशूनां स्वामिने। भयहेतुभ्यः पापरोगचोरादिभ्यो रक्षित्रे। परादिश्छन्दासि वहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥ ३॥

नम॑ उग्राय॑ च भीमाय॑ च॥ ४॥

नम॑ः उग्राय॑ च भीमाय॑ च॥ ४॥

सा० भा० विरोधिनो नाशयितुं क्रोधयुक्त उग्रः। दर्शनमात्रेण विरोधिनो भयहेतुर्भीमः॥ ४॥

भ० भा० भा० नम उग्राय च । पापरोगादिभिर्नरकाद्यैश्च स्वयमनभिभवनीयाय येभ्यः पशून्याति प्रसह्य वा तेषामभिभवित्रे । यजमानमूर्तेरधिष्ठाता चायम् । भीमाय च । तेषां पापरोगादीनामेव भयहेतवे । बिभेत्यस्मादिति भीमः । भियः षुग्वेति मक्प्रत्ययः । 'भीमादयोऽपादाने' । येभ्यो जगद्बिभेति तेऽपि पापरोगादयस्त्वत्तो बिभ्यतीति भावः । अयं चाऽऽकाशमूर्तेरधिष्ठाता ॥ ४ ॥

नमो॑ अग्रेव॒धाय॑ च दूरेव॒धाय॑ च ॥ ५ ॥

नमः॑ अ॒ग्रे॒व॒धायेत्य॑ग्रे—व॒धाय॑ च॒ दू॒रे॒व॒धायेति॑ दूरे—व॒धाय॑ च॒ ॥ ५ ॥

सा० भा० अग्रे पुरतो वधोऽस्येत्यग्रेवधः । एवं दूरेवधः ॥ ५ ॥

भ० भा० भा० नमो अग्रेवधाय च । अग्रेऽभिमुखे स्थित्वा हन्तीति । पचाद्यच् । छान्दसो वधभावः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—अग्रे पूर्वं जिघांसायामेव जिघांसूनां घातकाय । दूरेवधाय च । दूरेऽपि स्थितानां हन्त्रे दूरेऽपि काले दुरात्मनां हन्त्रे ॥ ५ ॥

नमो॑ ह॒न्त्रे च॒ हनी॑यसे च ॥ ६ ॥

नमः॑ ह॒न्त्रे च॒ हनी॑यसे च॒ ॥ ६ ॥

सा० भा० पुरतो दूरे वा वर्तमानं विरोधिनमनायासेनैव हन्तीत्यर्थः । लोकेऽपि यो यत्र विरोधिनं हन्ति तत्र तद्रूपेणायमेव हन्ता । अत एवेश्वरेणार्जुनं प्रत्युक्तम्—

"मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्" इति । संहारकालेऽतिशयेन सर्वेषां हन्ता हनीयान् ॥ ६ ॥

भ० भा० भा० नमो हन्त्रे च । यो नाम कश्चिद्धन्ति तदात्मने किं बहुना सर्वोऽपि हन्ता त्वया बलेन हन्तीति भावः । हनीयसे च । अतिशयेन हन्त्रे यो नाम कश्चिद्धन्ति सोऽतिशय्यते । 'तुश्छन्दसि' इति हन्तृशब्दादीयसुन् । 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृलोपः । एवं विश्वातिशयितबलो येन भवानेव पशूनां पतिर्भवितुमर्हति ॥ ६ ॥

नमो॑ वृ॒क्षेभ्यो॒ हरि॑केशेभ्यः ॥ ७ ॥

नमः॑ वृ॒क्षेभ्यः॑ हरि॑केशेभ्य॒ इ॒ति॒ हरि॑—के॒शे॒भ्य॒ः ॥ ७ ॥

सा० भा० हरितवर्णानि केशसदृशानि पर्णानि येषां ते हरिकेशास्तथाविधा ये वृक्षाः कल्पतरुप्रभृतयः । तद्रूपोऽयं रुद्र इत्यर्थः ॥ ७ ॥

भ० भा० भा० नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः । उभयतोनमस्कारेषु व्याख्यातौ । देवो हि स्वाभिमतेन येन केनाचिदाकारेण वृक्षादिरूपेणाप्याविर्भूय जगदनुगृह्णातीति ॥ ७ ॥

नम॑स्ताराय॑ ॥ ८ ॥

नमः॑ ताराय॑ ॥ ८ ॥

सा० भा० तारः प्रणवप्रतिपाद्यः ॥ ८ ॥

भ० भा० भा० नमस्ताराय । तारयति संसारसागराज्जन्तूनिति तारः । पचाद्यच् । यथा जाबालोपनिषदि "अत्र हि जन्तोः प्राणैरुत्क्रममाणस्य रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे" इति । तस्मै नमः । प्रणवरूपाय वा ॥ ८ ॥

नमः॑ शंभवे॑ च मयोभवे॑ च ॥ ९ ॥

नमः॑ शंभव इति॑ शम्—भवे॑ च मयोभव इति॑ मयः—भवे॑ च ॥ ९ ॥

सा० भा० शं सुखं भावयत्युत्पादयतीति वा शंभुः । मयः सुखं भावयतीति मयोभूः ॥ ९ ॥

भ० भा० भा० नमः शंभवे च । शं सुखमस्माद्भवतीति शंभुः सुखहेतुः । सुख एव वा सर्वदा भवतीति शंभुः । सुखैकरूपं सुखं भावयतीति वा शंभुः । सुखप्रकाराणां द्रष्टा । डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानमिति डुप्रत्ययः । मयोभवे च । मयोऽपि सुखमेव । ऐहिकामुष्मिकरूपेण वाऽभ्युदयनिःश्रेयसरूपेण वा भेदो यद्वा दुःखशमनरूपं सुखं शमित्युच्यते । इतरत्तु मय इति ॥ ९ ॥

नमः॑ शंकराय॑ च मयस्कराय॑ च ॥ १० ॥

नमः॑ शंकरायेति॑ शम्—कराय॑ च मयस्करायेति॑ मयः—कराय॑ च ॥ १० ॥

सा० भा० एकं विषयसुखमपरं मोक्षसुखमिति तयोर्विवेकः । पित्रादिरूपेण शं लौकिकसुखं करोतीति शंकरः । आचार्यशास्त्रादिरूपेण मोक्षसुखं करोतीति

मयस्करः। साक्षात्सुखकारित्वमेताभ्यां पदाभ्यामुक्तमेतन्मुखेन कारयितृत्वं पूर्वाभ्यां पदाभ्यामिति विवेकः॥ १०॥

भ० भा० भा० नमः शंकराय च। सर्वप्राणिभ्यः शं सुखं ताच्छील्येन करोतीति शंकरः। 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' इति टः। यद्वा 'शमि धातोः संज्ञायाम्' इत्यच्। शंकरदेवो हि तच्छीलस्तत्संज्ञश्च। यथोक्तम्—शमि धातोः संज्ञायामिति धातुग्रहणं कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थमिति। शमेव करोतीति वा शंकरः। मयस्कराय च। मय उक्तम्। ताच्छील्येन तत्करोतीति मयस्करः। कृञो हेत्विति टः। अतः कृकमीत्यादिना सत्वम्॥ १०॥

नमः शिवाय च शिवतराय च॥ ११

नमः शिवाय च शिवतरायेति शिव—तराय च॥ ११॥

सा० भा० शिवः कल्याणरूपः। स्वयं निष्कल्मष इत्यर्थः। अतिशयेन शिवः शिवतरः॥ ११॥

भ० भा० भा० नमः शिवाय च। शिवोऽकल्मषो निस्त्रैगुण्यः। सर्वात्मना कल्याणः शिवः सुप्रसिद्धस्तस्मै नमः। शिवतराय च। अभ्युदयनिःश्रेयसाख्यकल्याणकारिण्यपि शिवशब्दो गुणवृत्त्या वर्तते। यथा "शिवः पन्थाः शिवोऽभ्युपायः" इति तथा देवः शिवंकरत्वाच्च शिव इति। यथाऽथर्वशिखायां "शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत्परित्यज्य"। इति महाभारते च—

"समेधयति यन्नित्यं सर्वार्थान्सर्वकर्मसु।
शिवमिच्छन्मनुष्याणां तस्माद्देवः शिवः स्मृतः" इति।

अतिशयेन शिवः शिवंकरः शिवतरः अविपर्ययेण वा शिवं करोति स शिवंकरः। शिवतरस्तस्मै नमः॥ ११॥

नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय च॥ १२॥

नमः तीर्थ्याय च कूल्याय च॥ १२॥

सा० भा० स्वभक्तानपि निष्कल्मषान्करोतीत्यर्थः। तीर्थे प्रयागादौ संनिहितस्तीर्थ्यः। कूले नदीतीरे प्रतिष्ठापितलिङ्गरूपेणावतिष्ठत इति कूल्यः॥ १२॥

भ० भा० भा० इदानीमाधारविशेषवशेन देवो जगदनुगृह्णातीत्याह—नमस्तीर्थ्याय च। तीर्थं प्रयागादि तत्र भवाय। पूर्ववद्यत्प्रत्ययः स्वरश्च। कूल्याय च। कूलं कावेर्यादीनां तीरं तत्र भवाय ॥ १२ ॥

नमः॑ पा॒र्या॑य चावा॒र्या॑य च ॥ १३ ॥

नमः॑ पा॒र्या॑य च॒ अ॒वा॒र्या॑य च॒ ॥ १३ ॥

सा०भा० पारे संसारसमुद्रस्य परतीरे मुमुक्षुभिर्ध्येयत्वेनावतिष्ठत इति पार्यः। अवारेऽर्वाकृतीरे संसारमध्ये काम्यफलप्रदत्वेनावातिष्ठत इत्यवार्यः ॥ १३ ॥

भ०भा०भा० नमः पार्याय च। नद्यादीनां पारं परतीरं तत्र भवाय। पूर्ववदाद्युदात्तत्वाभावः। अवार्याय च। अवारमर्वाक्तीरं तत्र भवाय। कश्चिदाह—"संसारविषयं तीर्थादिकम्" तीर्थस्थानीयाः समवायाः शैवादयस्तीर्थानि तत्र भवाय। तत्र स्थित्वा जगदनुगृह्णातीति। कूलं कालादि तत्र भवाय। परतीरं विशुद्धं पारं तीरमविशुद्धमवारतीरमिति ॥ १३ ॥

नमः॑ प्र॒तर॑णाय चो॒त्तर॑णाय च ॥ १४ ॥

नमः॑ प्र॒तर॑णा॒येति॑ प्र—तर॑णाय च॒ उ॒त्तर॑णा॒येत्यु॑त्—तर॑णाय च॒ ॥ १४ ॥

सा०भा० प्रकृष्टेन मन्त्रजपादिरूपेण पापतरणहेतुः प्रतरणः। तत्त्वज्ञानरूपेण कृत्स्नसंसारोत्तरणहेतुरुत्तरणः ॥ १४ ॥

भ०भा०भा० नमः प्रतरणाय च। तरणं प्लवनम्। उत्तमासु योनिषु जन्म प्रकर्षः। करणे ल्युट्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। 'लि'इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। संसारप्रतरणे प्लवरूपत्वम्। अस्मिन्संसारे प्रकर्षेण तरणहेतवे। उत्तरणाय च। अस्मात्संसारादुत्तरणहेतवे निर्गमनहेतवे। प्रत्ययादि पूर्ववत् ॥ १४ ॥

नम॑ आ॒तार्या॑य चाऽऽला॒द्या॑य च ॥ १५ ॥

नमः॑ आ॒ता॒र्या॑येत्या॑—ता॒र्या॑य च॒ आ॒ला॒द्या॑येत्या॑—ला॒द्या॑य च॒ ॥ १५ ॥

सा०भा० संभवत्यपि संसारोत्तरणहेतौ तत्त्वज्ञाने तदुपेक्ष्य काम्यकर्मानुष्ठाने[1]

[1] ह॰ °नेन सं।

संसारे पुनरागमनमातारस्तमर्हतीत्यातार्यः । अलं संपूर्णं यथा भवति तथा कर्मफलमत्तीत्यलादो जीवः । " तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति " इति श्रुतेः । तस्य प्रेरकत्वेन तत्संबन्धित्वादालाद्यः ॥ १९ ॥

भ०भा० भा० नम आतार्याय च । संसारतीरं प्राप्यापि कर्मशेषेण पुनरावर्तनमातारः । 'अत्रे तृस्त्रोर्यत्र्' । सर्वत्र बहुलवचनादाङ्यपि भवति । तत्र भवायानुग्राहकतया तत्र स्थिताय । आलाद्याय च । आलादः सर्गः । भूयोभूयः संसारसागर आवर्तरूपेण परिभ्रमणमालादः । 'लज लजि भर्त्सने' । वर्णव्यत्ययेन जकारस्य दकारः । लदिरेव वा प्रकृत्यन्तरं तत्र भवाय । केचिदाहुः-आलादः स्वर्ग इति । स हि सुखान्तरं भर्त्सयतीति ॥ १९ ॥

नमः शष्प्याय च फेन्याय च ॥ १६ ॥

नमः शष्प्याय च फेन्याय च ॥ १६ ॥

सा० भा० शष्पं बालतृणं गङ्गातीरादावुत्पन्नं कुशाङ्कुरादि तदर्हतीति शष्प्यः । नदीमध्यगतं फेनमर्हतीति फेन्यः ॥ १६ ॥

भ० भा० भा० नमः शष्प्याय च । शष्पं कुशदर्भादि पवित्रभूतं तत्र भवाय । फेन्याय च । फेने भवाय ॥ १६ ॥

नमः सिकत्याय च प्रवाह्याय च ॥ १७ ॥

नमः सिकत्याय च प्रवाह्यायेति प्र—वाह्याय च ॥ १७ ॥

॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥

सा० भा० सिकतामर्हतीति सिकत्यः । प्रवाहमर्हतीति प्रवाह्यः । यः पुरुषः श्रद्धालुः सन्स्नानादितत्परो निरन्तरं गङ्गादितीरे वर्तते तद्रूप इति शष्प्यादिशब्दानां चतुर्णां तात्पर्यार्थः ॥ १७ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके श्रीरुद्रभाष्येऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

भ० भा०भा० नमः सिकत्याय च । सिकतासु भवाय । प्रवाह्याय च । प्रवाहे नदीस्रोतसि भवाय ॥ १७ ॥

इति श्रीभट्टभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये श्रीरुद्रप्रश्नेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥

सा० भा० अष्टमेऽनुवाके यान्यन्यतरतोनमस्काराणि यजूंष्युक्तानि तेभ्योऽप्यन्यानि कानिचिन्नवमेऽनुवाक उच्यन्ते ॥

तत्र विद्यमानान्येकोनविंशतिसंख्याकानि यजूंष्याह—

नम इरिण्याय च प्रपथ्याय च ॥ १ ॥

नमः इरिण्याय च प्रपथ्यायेति प्र—पथ्याय च ॥ १ ॥

सा० भा० इरिणमूषरं तत्र भव इरिण्यः । प्रपथो बहुभिः सेवितो मार्गस्तत्र भवः प्रपथ्यः ॥ १ ॥

भ० भा० भा० नम इरिण्याय च । इरिणमूपरं[1] तत्र भवाय । प्रपथ्याय च । प्रहतः पन्थाः प्रपथो बहुभिः सेवितो मार्गस्तत्र भवाय ॥ १ ॥

नमः किꣳशिलाय च क्षयणाय च ॥ २ ॥

नमः किꣳशिलाय च क्षयणाय च ॥ २ ॥

सा० भा० कुत्सिताः क्षुद्राः शिला यत्र प्रदेशे तादृशः शार्करिलः प्रदेशः किंशिलः । क्षयणो निवासयोग्यो देशः ॥ २ ॥

भ० भा० भा० नमः किꣳशिलाय च । कुत्सिताः क्षुद्राः शिला यत्र किंशिलः शार्करिलः प्रदेशस्तत्स्थाय । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम् । यद्वा किंशिला उत स्फटिकादिकमिति यत्र संदेहः स प्रदेशविशेषः किंशिलस्तत्स्थाय । क्षयणाय च । ‘ क्षि निवासगत्योः ’ । अधिकरणे ल्युट् । क्षयणो निवासयोग्यो देशस्तत्स्थाय । पूर्ववदुपचारः । अन्य आह—संसारिविशेषाः सर्व एते शष्पादय इति । शष्पाः शष्पकल्पाः स्वल्पप्राणाः । फेनाः फेनकल्पाः स्वल्पायुषः । सिकताः सिकताकल्पा अतिक्षुद्राः । प्रवाहाः प्रकृष्टवाहा महाविभूतयः । इरिणाः । इरिणकल्पाः शून्यशक्तयः । प्रपथाः प्रकृष्टमार्गवर्तिनः । किंशिलाः । कुत्सितशीलाः । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । क्षयणाः क्षयशीलाः । तेषु सर्वेष्वविशेषेणानुग्राहकतया वर्तते । सर्वानुग्राहकत्वादिति भावः ॥ २ ॥

नमः कपर्दिने च पुलस्तये च ॥ ३ ॥

नमः कपर्दिने च पुलस्तये च ॥ ३ ॥

---

१ ग. मूषरं ।

सा०भा० कपर्दी जटाबन्धवान्[1]। भक्तानां पुरतस्तिष्ठतीति पुलस्तिः ॥ ३ ॥

भ०भा०भा० नमः कपर्दिने च। गतम्। पुलस्तये च पुलस्तयः कुन्तलास्तद्वते। मत्वर्थीयो लुप्यते। प्रसादकाले कदाचित्कपर्दी कदाचित्कुन्तलवान्देव आगच्छतीति। केचिदाहुः—सर्वदा सर्वेषां पुरस्तिष्ठतीति पुलस्तिः। पुलस्तिरिति पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः। एवं महानुभावोऽपि सर्वदा सुलभ एवेति दर्शितम् ॥ ३ ॥

नमो गोष्ठ्याय च गृह्याय च ॥ ४ ॥

नमः गोष्ठ्यायेति गो–स्थ्याय च गृह्याय च ॥ ४ ॥

सा० भा० गवां स्थानं गोष्ठं तत्र भवो गोष्ठ्यः। गृहे भवो गृह्यः ॥ ४ ॥

भ०भा०भा० भगवति तामेव सुलभतां प्रपञ्चयितुमाह—नमो गोष्ठ्याय च। गवां स्थानं गोष्ठम्। गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति। 'सुपि स्थः' इति कः। 'अम्बाम्बगो' इति मूर्धन्यः। तत्र भवाय। गृह्याय च गृहे भवाय ॥ ४ ॥

नमस्तल्प्याय च गेह्याय च ॥ ५ ॥

नमः तल्प्याय च गेह्याय च ॥ ५ ॥

सा०भा० तल्पे खट्वायां शयानस्तल्प्यो गेहे प्रासादे भवो गेह्यः ॥ ५ ॥

भ०भा०भा० नमस्तल्प्याय च। तल्पं खट्वादि तत्र भवाय। गेह्याय च। गेहं प्रासादादि तत्र भवाय ॥ ५ ॥

नमः काट्याय च गह्वरेष्ठाय च ॥ ६ ॥

नमः काट्याय च गह्वरेष्ठायेति गह्वरे–स्थाय च ॥ ६ ॥

सा०भा० कुत्सितमटतीति[2] कटं कण्टकितलतादि तत्पूर्णतया दुष्प्रवेशत्वं प्राप्नोतीति वा दुर्गमरण्यविशेषः काटस्तत्र भवः काट्यः। गह्वरे विषमे गिरिगुहादौ तिष्ठतीति गह्वरेष्ठः ॥ ६ ॥

भ०भा०भा० नमः काट्याय च। व्याख्यातमेतत्। कूपस्थजलरूपेण वा जगदनुगृह्णाति। गह्वरेष्ठाय च। गिरिगह्वरादिषु स्थिताय। पूर्ववत्कः। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक्। सुषामादित्वात्षत्वम्। ॥ ६ ॥

---

१ ख. ग. जटाजूटवान्। २ ख. गः घ. ङ. अटति कण्टकितलतादिपूर्णतया दुष्प्रवेशत्वं प्राप्नोतीति दुर्गमा।

नमो ह्रद्य्याय च निवेष्प्याय च ॥ ७ ॥

नमः ह्रद्य्याय च निवेष्प्यायेति नि-वेष्प्याय च ॥ ७ ॥

सा०भा० ह्रदेषु अगाधजलेषु भवो ह्रद्य्यः । निवेष्पं नीहारजलं तत्र भवो निवेष्प्यः ॥ ७ ॥

भ०भा०भा० नमो ह्रदय्याय च । ह्रदे भवाय । पूर्ववद्यत् । ह्रदय्या उपसंख्यानमिति वचनादयादेशः । निवेष्प्याय च । निवेष्पमवश्यायोदकम् । 'विष्लृ व्याप्तौ' औणादिकः पप्रत्ययः । तत्र भवाय ॥ ७ ॥

नमः पाꣳसव्याय च रजस्याय च ॥ ८ ॥

नमः पाꣳसव्याय च रजस्याय च ॥ ८ ॥

सा०भा० पांसुषु परमाणुष्ववस्थितः पांसव्यः । रजसि विस्पष्टायां धूल्यामवस्थितो रजस्यः ॥ ८ ॥

भ०भा०भा० नमः पासꣳसव्याय च । पांसुषु सूक्ष्मरेणुषु भवाय । रजस्याय च । विपरीतेषु स्थूलरेणुषु भवाय । गुणवचनो वा रजःशब्दो लोकवचनो वा । "यदस्य पारे रजसः" इति ॥ ८ ॥

नमः शुष्क्याय च हरित्याय च ॥ ९ ॥

नमः शुष्क्याय च हरित्याय च ॥ ९ ॥

सा०भा० शुष्केषु काष्ठेषु भवः शुष्क्यः । हरितमार्द्रं तत्र भवो हरित्यः ॥ ९ ॥

भ०भा०भा० नमः शुष्क्याय च । शुष्कं नीरसं तत्र भवाय । हरित्याय । हरितमार्द्रं तत्र भवाय ॥ ९ ॥

नमो लोप्याय चोलप्याय च ॥ १० ॥

नमः लोप्याय च उलप्याय च ॥ १० ॥

सा०भा० लुप्यते तृणादिकं यस्मिन्निति लोपः कठिनप्रदेशस्तत्र भवो लोप्यः । उलपा बल्वजास्तृणादयस्तत्र भव उलप्यः ॥ १० ॥

भ०भा०भा० नमो लोप्याय च । लुप्यते तृणादिकमस्मिन्निति लोपः कठिनप्रदेशः । तत्र भवाय । उलप्याय च । उलपा बल्वजास्तृणादयः । तत्र भवाय । तद्वति वा देशे भवाय ॥ १० ॥

नम॑ ऊर्व्या॑य च सूर्म्या॑य च ॥ ११ ॥

नम॑ः ऊर्व्या॑य च सूर्म्या॑य च ॥ ११ ॥

सा० भा० उर्व्यां पृथिव्यां भव ऊर्व्यः। शोभना ऊर्मयो यस्यां नद्यां सेयं सूर्मिस्तत्र भवः सूर्म्यः ॥ ११ ॥

भ० भा० भा० नम ऊर्व्याय च। उर्व्यां पृथिव्यां भवाय। छान्दसं दीर्घत्वम्। भूतलमात्रं गृह्यते। सूर्म्याय च। सूर्मिरन्तःसुषिरा प्रतिकृतिः। सूर्म्यं सुषिरामिवेति दर्शनात्। तत्र भवाय। 'सूर्मिं ज्वलन्तीं वा श्लिष्येत्' इति वचनात् ॥ ११ ॥

नम॑ः पर्ण्या॑य च पर्णशद्या॑य च ॥ १२ ॥

नम॑ः पर्ण्या॑य च पर्णशद्या॑येति॑ पर्ण-शद्या॑य च ॥ १२ ॥

सा०भा० पर्णेषु पत्रेषु भवः पर्ण्यः। शुष्काणां पर्णानां संघातः पर्णशदस्तत्र भवः पर्णशद्यः ॥ १२ ॥

भ०भा०भा० नमः पर्ण्याय च। पर्णेषु पत्रेषु भवाय। एतेषूर्व्यादिषु त्रिष्वपि पूर्ववदाद्युदात्तत्वाभावः। पर्णशद्याय च। शुष्काणां पर्णानां संघातः पर्णशदस्तत्र भवाय। एवं नाम सुलभोऽसीति। एवमनुग्रहप्रकारा देवस्योक्ताः ॥ १२ ॥

नमो॑ऽपगुरमा॑णाय चाभिघ्नते च॑ ॥ १३ ॥

नम॑ः अपगुरमा॑णायेत्य॑प-गुरमा॑णाय च अभिघ्नत इत्य॑भि-घ्नते च ॥ १३ ॥

सा० भा० अपगुरमाण उद्यतायुधः। अभिघ्नन्प्रहरन् ॥ १३ ॥

भ० भा० भा० अथ निग्राह्येषु दुरात्मसु कथं देव आचरतीत्याह—नमोऽपगुरमाणाय च। आयुधमुद्यच्छमानाय निग्राह्यान्हन्तुम्। 'गुरी उद्यमने' कृदुत्तरप्रकृतिस्वरत्वम्। लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्योदात्तत्वम्। अभिघ्नते चापसूर्य हन्तव्यानाभिमुख्येन हिंसते। 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १३ ॥

नम॑ आक्खिदते च॑ प्रक्खिदते च॑ ॥ १४ ॥

नमः आक्खिदत इत्या-खिदते च प्रक्खिदत इति प्र-खिदते च ॥ १४ ॥

सा० भा० आक्खिदन्नीषत्खेदयन्। प्रक्खिदन्नत्यन्तं खेदयन् ॥ १४ ॥

भ० भा० भा० नम आक्खिदते च । अभिपीडनेन कांश्चिदीषत्खेदयते । प्रक्खिदते च। कांश्चित्प्रकर्षेण खेदयते यथापराधम्। 'खिद परिघाते' उदात्तस्तौदादिकः। परिघातः परितोदः। उभयत्रापि च्छान्दसो वर्णोपजनः। प्रातिशाख्ये चोक्तम् "उपसर्गपाथ एषः" इत्यादि। 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। एवं निग्राह्यान्निगृह्णातीति ॥ १४ ॥

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणादिकं ब्रूमः—कृच्छ्रद्वयं चरित्वाऽऽदौ पञ्चशतं जपेत्कृतपुरश्चरणो भवति। पूर्वं राज्ञामुच्यते राजा यदा साम्राज्यमिच्छति तदा वक्ष्यमाणं कुर्यात्। कालो वसन्तो देशो गिरिः शर्वालयः कान्तारं वा तत्रालये वा देवस्य संनिधौ ब्राह्मणैः कार्यसिद्धिं वाचयित्वा तान्संपूज्य प्रारम्भः। आर्द्रायाममावास्यायां वा तयोरन्यतरस्यां प्रारम्भः। ब्राह्मणान्मन्त्रसिद्धान्गृह्णीयात्। यद्वा—आचार्यः सद्यः कर्मसिद्धिं कुर्यात्। आचार्य इति कल्पवित्सिद्ध उच्यते। स यथा वदेत्तथा सिद्धिर्भवति । तत्र सद्यः सिद्धिरुच्यते ब्राह्मणास्तस्मादाचार्यात्संशुद्धान्मन्त्रमादाय पञ्चदश दिनानि निरन्तरं जपेयुः। ततः कर्मयोग्या भवन्ति। एवं सिद्धैर्होमः कार्यः। प्रतिनमस्कारमाहुतिप्रक्षेपः। होमद्रव्याणि तिलव्रीहियवादयः साज्याः। होमकाला उच्यन्ते उदयात्प्रभृत्यास्तमयमनवरतमेकादशद्विजैस्त्रिंशद्दिनानि कारयेदेवम्। होमकर्तृभ्य उत्तरीयादयः पात्रेण दातव्याः। आचार्यस्यापि कुण्डलादयः। होमाग्नेरुपरि सर्पिष्पात्रं सदास्रोतो भवेदणुधारमेवं कर्म यावत्समाप्यते तावद्देवस्यापि प्रतिदिनमष्टसहस्रं भोजनं कार्यम् । ब्राह्मणानपि तावतः प्रतिदिनं भोजयेदन्त्यदिने नित्याद्द्विगुणम्। आचार्यो भगवानेवेति मन्तव्यम् । आचार्यस्य सारभूता भूमिर्दातव्या। ऋत्विजां शतं शतं निष्कास्तदर्धार्धं वा दक्षिणा दातव्या। तद्द्विगुणमाचार्यायेति। तत्र शिवपूजायां गन्धः कर्पूरमिश्रितः। कमलानि पुष्पाणि। धूपः कर्पूरमिश्रितो गुग्गुलुः। दीपो गव्याज्य इति। नैवेद्यं तूक्तम्। एवं रुद्राराधनं प्रतिसंवत्सरं कार्यम्। एवमाराधनाद्राजा सम्राड्भवेत्। राजानो ये सागरमध्यस्थास्ते रुद्ररूपैर्हन्यमाना भवन्ति। इह सर्वां भुवं भुक्त्वाऽन्ते रुद्ररूपैरनुगृह्यमाणः शिवपुरं व्रजेत्। तत्र रुद्ररूपी भूत्वा कल्पायुतं शिवपुरे भोगान्भुक्त्वा सप्तद्वीपाधिपती राजा शिवभक्तो जायते। तस्य करयोः पिनाकाङ्को भवति।

तेनाङ्केन रुद्राराधनकारीत्यवगन्तव्यम् । अन्यस्यापि यस्य राज्ञो हस्तयोरङ्को भवति सोऽपि रुद्राराधनकारीति मन्तव्यः । एवमेकादशब्राह्मणैः प्रतिसंवत्सरं रुद्राराधनं कर्तव्यम् । अत्रैवापरमुच्यते—राजा शत्रुनाशकामोऽतिशक्तेन ब्राह्मणेन कारयेत् । शत्रुं राजानं महाखदिररूपिणं कृत्वा कस्मिंश्चिद्विविक्ते देशे जलपूर्णकुम्भे देवतामावाह्य तत्संनिधावग्निमाधाय शमीसमिद्भिः सकण्टकाभी रुधिराक्ताभिः शतसहस्रं जुहुयात् । रुधिरं च बैडालं प्रशस्तं भवति । ततस्तद्रूपं प्रत्यङ्गं लोहशङ्कुभिः प्रतिनमस्कारं खानयित्वा तदुपरि राजा स्वपादं विन्यसेत् । विन्यासकाले गुरुर्जपेत् । ततो राजा ब्राह्मणानां शतं भोजयेत् । ततो देवं विसर्जयेत् । एवं कृते परराजा संवत्सरत्रयान्नष्टो भवति । अन्यच्च तदेव रूपं सशृङ्खलं कृत्वा पूर्ववद्धोमः । ततो राजाऽचिराच्छृङ्खली राजवश्यत्वं व्रजेत् । अन्यदपि वक्ष्यते—शत्रुराजनगरे कृत्रिमवेषधारिणो राजपुरुषाः सब्राह्मणाः सिद्धाः प्रविश्य चतुष्पथेषु चैत्येषु देवालयेषु राजसभासु राजद्वारे च लोहशङ्कूनपि ताञ्शतसहस्राभिमन्त्रितान्कृत्वा गुप्ता न्यसेयुः । ततो भस्माभिमन्त्रितं सर्वतो विकिरेयुः । जलमपि विकिरेयुः । एवं कृते तत्पुरमासंवत्सरत्रयान्नष्टं भवति । तत्र खदिरबदर्यादयो वनस्पतयो रोहन्ति । ततो विकृतवेषाः परराजपुरजलाशयेषु कण्ठप्रमाणे जले तपः कुर्वन्तः सूर्याभिमुखा अष्टशतदिनानि प्रतिदिनमष्टशतगुणं जपेयुः । जपकाले भगवतो हालाहलमेव कराभ्यामभिमन्त्रयेयुः । एवं कृते तज्जलपायिनो वाहनादयो विषदष्टा इव नश्यन्ति । एवं कुर्वन्तो विद्वांसो गुप्तमेव कुर्युः । प्रत्यक्षेण राजभयं सद्यो जायते । अत एव गुप्तमेव कार्यमिति । एषां कर्तॄणां राज्यार्धसमा दक्षिणा स्यादिति । ततो ध्यानम्—

> "पिनाकपाणिं भूतेशमुद्यत्सूर्यायुतद्युतिम् ।
> भूषितं भुजगैर्ध्यायेत्कण्ठेकालं कपर्दिनम् " ॥

नमो॑ वः किरि॒केभ्यो॑ दे॒वाना॒ᳪ हृद॑येभ्यः ॥ १५ ॥

नम॑ः व॒ः कि॒रि॒के॒भ्य॑ः दे॒वाना॑म् हृद॑येभ्यः ॥ १५ ॥

सा० भा० किरन्ति भक्तेभ्यो धनानीति किरिका उदारा रुद्रावताराः । ते च देवानां हृदयभूताः । सर्वदेवप्रियत्वात् । तादृशेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः॥१५॥

भ० भा० भा० अथ नमो वः किरिकेभ्य इत्यारभ्यानुवाकान्तमेको मन्त्रः । अस्य मन्त्रस्य ऋषिर्देवता च भगवाञ्शंभुरेव । जगती षट्पदा छन्दः । अयं च मन्त्रः प्रत्यक्षकृतः । युष्मच्छब्दप्रयोगात् । एवं देवस्य लीलाविग्रहमूर्त्याधा-

रगुणक्रियाजात्याकृतिभेदभिन्नाः प्रत्येकं प्रतिनमस्कृताः। इदानीं तु समूहरूपेण नमस्क्रियन्ते । देवं नमस्कृत्येदानीं तदनुचरा नमस्क्रियन्त इति केचित्। प्रसिद्धवेषाकारा देवस्य नमस्कृताः। अज्ञातस्वभावा अन्ये जगतां शासितारो गुप्ता वर्तन्ते। त इदानीं नमस्क्रियन्त इत्यपरे। इयांस्तु पक्षः साधिष्ठः। अज्ञातविषयः प्रागेवैक उपपन्नतरो भवति । उक्तम्—देवानां हृदयेभ्य इति देवानामेव हृदयवर्तनं वयं जानीम इति नमस्कारयोगाद्धि सर्वेषामेतद्विशेषणम्। अन्य उक्तव्यतिरिक्ता जगतां शासितारः किरिकादिस्वभावा यान् देवादय एव जानन्ति न मनुष्यादयः । तेभ्यो युष्मभ्यमपि नमोऽस्तु। यूयं च प्रसीदत। आयुधानि चोपसंहरतेत्यर्थः ॥

नमो वः किरिकेभ्यः। किरतिर्हिंसाकर्मा किरन्ति स्वेच्छया लोकानिति किरयः। 'कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च' इति इप्रत्ययः। किदिति हि तत्रानुवर्तते। अज्ञातार्थे 'प्रागिवात्कः' करोतेर्वा 'अच इः' इति इप्रत्ययो गुणे कृते छान्दसमुपधाया इत्वम् । कुर्वन्त्युत्पादयन्ति स्वेच्छया लोकानिति किरयः। त एव किरिकाः। देवानाᳬ हृदयेभ्यः। देवानामेव हृदये परिवर्तमानेभ्यः। तत्तत्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम् । देवा एव युष्माञ्जानन्ति। यद्वा देवानां हृदयेऽनुग्रहायाऽऽविर्भवद्भ्यः। स्वाभिमतसिद्धये तैः सदा स्मर्यमाणेभ्य इति यावत्। यद्वा देवानां हृदयभूतेभ्यस्तेषां विशेषेणाऽऽप्ततमेभ्यः। देवाश्च पृथिव्यन्तरिक्षद्योस्था अग्निवायुसूर्याः सविभूतय एकादश। एकादश यथा "ये देवासो दिव्येकादश स्थ" इत्यादि। ततस्त्रिषु लोकेषु त्रयस्त्रिंशद्भवन्ति। तेषामेकस्य विभूतिभूताः शतं देवास्तेषां च त्रयस्त्रिंशत्संख्यास्त्रयो गणा अग्निवायुसूर्यप्रधानास्ते संभूयैकोनशतं भवन्ति । एकशततमो गणस्य प्रधानभूत एवं पृथिव्यामेकादश प्रधानभूतास्ते च त्रयस्त्रयः क्रियमाणास्त्रयस्त्रिंशद्भवन्ति। ते च त्रयस्त्रिंशत्संख्यास्त्रयस्त्रिंशद्भवन्ति गणा गणाधिपश्चैकादशः । उक्तं च 'त्रयो देवा एकादश त्रयस्त्रिंशाः सुराधसः' इत्यादि। एता एव ता देवता अग्नेर्विभूतयो वायुसूर्यविशेषौ चाग्न्यनुविधायिनौ द्वौ । एवं सर्वे संभूयैकोनचत्वारिंशत्सहितं शताधिकं सहस्रम् । तावन्तोऽन्तरिक्षस्था वायुविभूतयो देवास्तत्र त्वग्निसूर्यविशेषौ द्वौ सूर्यानुविधायिनौ द्वौ । एवं सर्वे संभूयैकोनचत्वारिंशत्सहितं शतत्रयाधिकं सहस्रत्रयं देवा भवन्ति। श्रूयते च—"त्रीणि शता त्रीसहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवानव चासपर्यन्" इति। सर्वेऽपि चैते नानावेषाधिकारा इष्टापूर्तभागधेया महतो भूतस्य विस्फुलिङ्गाः। इयमेकस्मिन्ब्रह्माण्डे प्रक्रिया । अनन्ताश्चैवंविधा ब्रह्माण्डपिण्डिका इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ १९ ॥

नमो॑ विक्षी॒णके॑भ्यः ॥ १६ ॥

नमः॑ विक्षीणकेभ्य इति॑ वि—क्षीणके॑भ्यः ॥ १६ ॥

सा० भा० क्षीणेभ्यो विपरीता विक्षीणकाः। कदाचिदपि क्षयरहिता इत्यर्थः ॥ १६ ॥

भ० भा०भा० नमो विक्षीणकेभ्यः। अभक्तनां व्याधिचोरनरकादिभिर्विचित्रां हिंसां प्राणिनां कुर्वद्भ्यः। क्षिणु हिंसायाम्, उदात्तस्वरितेत्तानादिकः। विविधं क्षिण्वन्तीति विक्षीणकाः 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः'। तदन्तात्पूर्ववत्प्रागिवीयः कः। धातोरिकारस्य च्छान्दसं दीर्घत्वम्। अपर आह—'क्षीप् हिंसायां' क्र्यादिकस्ततः शत्रन्तात्पूर्ववत्प्रागिवीयः कः। विविधं क्षीणन्त्यज्ञाता इति ते विक्षीणकाः। छान्दसी रूपसिद्धिः। विक्षीणकेभ्य इति यावत्। तथैव वाजसनेयिनः पठन्ति ॥ १६ ॥

नमो॑ विचि॒न्वत्के॑भ्यः ॥ १७ ॥

नमः॑ विचिन्वत्केभ्य इति॑ वि—चिन्वत्के॑भ्यः ॥ १७ ॥

सा०भा० विचिन्वन्ति अपेक्षितमर्थं संपादयन्तीति विचिन्वत्काः ॥ १७ ॥

भ० भा०भा० नमो विचिन्वत्केभ्यः। इमे सुकृतिन इमे दुष्कृतिन इति निग्रहीतुमनुग्रहीतुं च ये जन्तून्विचिन्वन्ति ते विचिन्वत्कास्तेभ्यः। पूर्ववत्कः ॥ १७ ॥

नम॑ आनिर्ह॒तेभ्यः ॥ १८ ॥

नमः॑ आनिर्हतेभ्य इत्या॑निः—हते॑भ्यः ॥ १८ ॥

सा० भा० आ समन्तान्निःशेषेण हतं पापं यैस्त आनिर्हताः ॥ १८ ॥

भ० भा० भा० नम आनिर्हतेभ्यः। हननं हतं हिंसा। आकारो मर्यादायाम्। निरिति निश्चये। यन्मर्यादया क्रियते यच्च निश्चितमेव क्रियते तदानिर्हतं तद्वद्भ्यः। अर्शादित्वादच्। न वाऽन्यायेन कुर्वन्ति न चापराधिषूदासत इति। यद्वा व्यत्ययेन कर्तरि निष्ठा। मर्यादया निश्चयेन हन्तृभ्य इत्यर्थः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अपरे तु ब्रुवते—हन्तेर्गतिवृत्तेरियं कर्मणि निष्ठा। मर्यादया निर्गमिता आनिर्हता इति। सहयजनसंकीर्तनाद्यनौचित्यभयाद्देवतान्तरेभ्यः पृथक्कृता इत्यर्थः। मन्त्रान्तरं च भवति "मा त्वा रुद्र चुक्रुधा मा नमोभिर्मा दुष्टुती वृषभ मा सहूती" इति। ब्राह्मणं च भवति— "स्वायामेव दिशि रुद्रं

निरवद्यते" इति । यद्येवं 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्नोति । प्रवृद्धादीनां चेत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं भविष्यतीत्यदोषः ॥ १८ ॥

नम॑ आमीव॒त्केभ्य॑ः ॥ १९ ॥

नमः॑ आमीवत्केभ्य॒ इत्या॑—मीवत्केभ्य॑ः ॥ १९ ॥

॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥

सा० भा० आ समन्तान्मीवन्ति स्थूलीभावं प्राप्नुवन्तीत्यामीवत्काः । अत्र विक्षीणकविचिन्वत्कानिर्हतामीवत्केषु देवानां हृदयेभ्य इत्यनुषज्यते ॥ १९ ॥

पञ्चमानुवाकमारभ्य नवमान्तेष्वनुवाकेष्वन्यतरतोनमस्काराणि बहूनि यजूंष्यभिहितानि । तैः सर्वैः परमेश्वरस्य सार्वात्म्यं प्रतिपादयितुमेकैकेन यजुषा स्थावरं जङ्गमं चैकैकं रूपमभिहितम् । अनुवाकभेदस्तु क्रतोर्बहिष्प्रयोगे मन्त्रभेदाभिप्रायेण द्रष्टव्यः । एकैकोऽनुवाक एकैको मन्त्रः । तत्र तस्य पुरश्चरणादिप्रकारस्तु रुद्रकल्पेऽभिधास्यते ।

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके श्रीरुद्रभाष्ये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

भ० भा० भा०नम आमीवत्केभ्यः । समन्ताद्विजृम्भमाणेभ्यः । 'मीव स्थौल्ये' उदात्तेद्भौवादिकः । ततः शत्रन्तात्पूर्ववत्कः । अन्ये ब्रुवते समन्ताद्धिंसका इति । इतरेतरव्यावृत्तौ न कश्चिदवकाशो यतो दुरात्मानोऽपसर्पेयुरिति भावः । 'मीञ्हिंसायां' उदात्तेत्क्र्यादिकः । ततः शत्रन्तात्पूर्वव कः । वर्णव्यत्ययेन नकारस्य वकारः 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वत्वं व्यत्ययेन न क्रियते । एवंविधेभ्यो युष्मभ्यं नमोऽस्तु इति ॥ १९ ॥

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणम्—पराकं चरित्वा चत्वारिंशत्सहस्रं जपेत्कृतपुरश्चरणो भवति । मन्त्रशोधनार्थं गुरुसंनिधावष्टसहस्रं जपेत् ' ततः कर्मयोग्यो भवति । अनेन मन्त्रेण दुःसाध्यं किंचिन्न विद्यते ' मन्त्रप्रभावात्सर्वं संपद्यते । अनेन काम्यं कर्मोच्यते—देवस्य दक्षिणामूर्तेः संनिधावात्माग्नौ मथिताग्नौ वा लाजतिलानां लक्षं जुहुयात्सुवर्णमुत्पद्यते । अपामार्गवेणुबीजयवानां दधिमधुघृताक्तानामयुतं जुहुयात् । स्वर्णसहस्रमुत्पद्यते । कन्याकामो गुग्गुलेन स्वेष्टकन्यासमाकृतिं कृत्वा तामुपलभ्य पञ्चसहस्रं जप्त्वा ततस्तां छित्त्वा षट्सहस्रं जुहुयात् । सर्वाभरणभूषितामिष्टां कन्यां लभते । पद्मोत्पलकुमुदानां लक्षं जुहुयात् ' तस्य राजलक्ष्मीः प्रत्यक्षा भवति ' पालाशाङ्कुराणां पयोक्तानां लक्षं जुहुयात् । यक्षराक्षसभूतप्रेतपिशाचादयो दश्यानुवश्याश्च भवन्ति । महाका-

न्तारभूतलेऽग्निकुण्डं विधाय मथिताग्नौ विल्वफलानामयुतं जुहुयात्। पत्राणां मुष्टिमात्राणां घृताक्तानां पञ्चसहस्रं जुहुयात्। विल्वफलाकारं सुवर्णमुत्पद्यते स्पर्शवेधी पिण्डो भवेत्। सार्वभौमसुतार्थी देवस्योपरि शुभ्राणि कमलानि गव्याज्याक्तानि लक्षं जुहुयात्। सार्वभौमः पुत्र उत्पद्यते। शमीसमिधामग्रं नतं कृत्वा रजतपात्रे निधाय दधिमधुघृताक्तानामयुतं जुहुयात्। शिवभक्तं पुत्रं लभते। श्वेतवचार्धफलचूर्णं रौप्यपात्रे निधाय कापिलेन सर्पिषाऽऽलोड्यायुताभिमन्त्रितं कृत्वा सेवेत। स्वयं कविर्भवति। उदुम्बरसमिधां दधिमधुघृताक्तानामयुतं जुहुयात्। महाभोग्यभिजायते। मनोजवमिच्छञ्जागरणं कुर्यात्। पुरश्चरणमपि विशेषेण भवति। सांवत्सरिकं कृच्छ्रं चरित्वाऽऽत्मानं संशोध्य ततोऽष्टादश दिनानि चरुशाकमूलफलाहारी निरन्तरं जपेत्। अन्तरा बुद्धिपूर्वं स्वप्नो न स्यादबुद्धिपूर्वं तु स्वप्ने स्नात्वा जपेत्। ततस्तदन्ते मन्त्रानुवशार्थं गुरवे स्वर्णनिष्कपञ्चकं दद्यात्। पश्चात्पञ्चाशत्सहस्रं गुरुसंनिधौ देवसंनिधौ वा जपेत्। ततः साक्षादुमापती रुद्रः प्रत्यक्षो भवति। तत्प्रसादात्स्वयं मनोजवी भवति। यं यं देशमभिकामयते तं तं देशं गुरुं च स्मृत्वा मन्त्रमष्टशतमावर्तयेत्। तद्देशगामी भवति। एवं मनोजवप्रकार उक्तः। ततोऽदृश्यप्रकार उच्यते— अत्रापि पूर्ववत्पुरश्चरणमदृश्यावश्यकाले लोहितं चन्दनं कपिलापयसा संक्लिद्य तत्क्षोदमश्वत्थपत्रे निधाय संस्पृश्याष्टसहस्रं जपेत्। ततस्तेनाऽऽत्मानमुपलिप्य देवं स्पृष्ट्वा स्मृत्वा प्राणायामं धारयेत्। ततः केनचिददृश्यो भवति। राजवश्यकामो लोहितचन्दनक्षोदमयुताभिमन्त्रितं कृत्वा तन्तुवेष्टितां गुटिकां कृत्वा नित्यवद्राजगृहप्रवेशे स्वललाटे धारयित्वा प्रविशेत्। राजा राजपुरुषाश्च वश्या भवन्ति। यं यं नाशयितुमिच्छेत्तस्य तस्य नामग्रहणपूर्वकमयुतमेकपादो भूत्वा देवस्य संनिधौ जपेत्। संवत्सरान्नश्यति। देवस्य दक्षिणामूर्तेः संनिधौ नित्यमष्टशतं जपेत्। राजपुरुषेभ्यो भयं न विद्यते। ध्यानम्—

विश्वतःपाणिपादाब्जं विश्वतोक्षिशिरोमुखम्।
ज्वलन्तं विश्वमावृत्य तेजोराशिं शिवं स्मरेत्॥

इति श्रीभट्टभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये श्रीरुद्रप्रश्ने
नवमोऽनुवाकः॥ ९॥

॥ इति नवमोऽनुवाकः॥

सा०भा० द्वितीयमारभ्य नवमान्तेष्वनुवाकेषु विविधानि यजूंष्युभयतोनमस्काराण्यन्यतरतोनमस्काराणि चोक्तानि। अथ दशमेऽनुवाक ऋग्रूपा मन्त्रा उच्यन्ते॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

द्रापे अन्धसस्पते दरिद्रन्नीललोहित । एषां पुरुषाणामेषां पशूनां मा भेर्माऽरो मो एषां किंचनाऽऽममत् ॥ १ ॥

द्रापे अन्धसः पते दरिद्रत् नीललोहितेति नील—लोहित ॥ एषाम् पुरुषाणाम् एषाम् पशूनाम् मा भेः मा अरः मो इति एषाम् किम् चन आममत् ॥ १ ॥

सा०भा० द्रापयति कुत्सितां गतिं प्रापयतीति द्रापिः । पापिनो नरकप्रदानेन क्लेशयतीत्यर्थः । अन्धोऽन्नं तस्य पतिः पालकः । भक्तानामन्नं पालयतीत्यर्थः । दरिद्रदकिंचनः स्वयं विरक्तः केवल इत्यर्थः । " एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किंचन " इति श्रुतेः । कण्ठे नीलोऽन्यत्र लोहित इति नीललोहितः । एतैः शब्दैः संबोध्यमान हे रुद्र । एषामस्मदीयानां पुरुषाणां पुत्रपौत्रादीनाम् । एषामस्मदीयानां पशूनां गोमहिष्यादीनां च समूहं मा भेर्मा भीषय । एषामुक्तानां सर्वेषां मध्ये किंचनैकमपि वस्तु माऽरो मा गच्छतु मा विनश्यत्वित्यर्थः । मो आममन्मैव रुग्णं भूत् ॥ १ ॥

भ०भा०भा० द्रापे अन्धसस्पत इत्यस्य ऋषिः पुलहः । छन्द आस्तारपङ्क्तिः, 'परौ चेद्द्वादशाक्षरावास्तारपङ्क्तिः' । श्रीरुद्रो देवता । एवं विश्वरूपेण देवं स्तुत्वाऽतः परमभयं याचते—

द्राप इति । निकृष्टाया यातनानुभवात्मिकाया दारिद्र्यात्मिकाया वा गतेर्विकर्मणां गमयितः । यद्वा सर्वस्य लोकस्योपसंहारलक्षणायाः शोच्यायाः गतेः कारयितः । 'द्रा कुत्सायां गतौ' । ण्यन्तात् 'अच इः' इतीप्रत्ययः 'अर्तिह्री' इत्यादिना पुक् । यद्वाऽऽप्नोतेर्ण्यन्तादिप्रत्ययः । आपयिताऽऽपिर्द्राणं द्रा सैव कुत्सिता गतिस्तस्या आपयिता द्रापिः । यद्वा—द्रापिरिति कवचनाम । उपचारेण तद्वति वर्तते । मत्वर्थीयो वेकारो द्रापिः । सर्वत्र पाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हेऽन्धसस्पते । अन्धोऽन्नम् । अद्यत इत्यन्धः । 'अदेर्नुम् धश्च' इत्यसुन्प्रत्ययः 'तस्य पते स्वामिन्' 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति सत्वं 'सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे' इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावः । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्याऽऽमन्त्रितस्याविद्यमानत्वात्ततः परस्य षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य पाष्ठिकमामन्त्रितत्वादाद्युदात्तत्वम् । हे दरिद्रन्निष्परिग्रह । अनाद-

त्परिग्रहेति यावत् । 'दरिद्रा दुर्गतौ' शतरि जक्षित्यादित्वेनाभ्यस्तत्वान्नाभ्यस्तादिति नुमभावः । स्वयमन्धसस्पतिरपि दुर्गतस्त्वभाव इति । पूर्वयोरामन्त्रितयोरविद्यमानत्वात्पादादित्वाच्चेदं न निहन्यते । पाष्ठिकमाद्युदात्तत्वमेव हे नीललोहित । देवस्य हृदयादाविर्भूतो रुद्रो नीललोहितो यो हि भिक्षाटनादिकं चकार तस्यार्धं नीलमर्धं लोहितं नरनार्यात्मकत्वात् । नामरूपात्मकत्वाद्वा । अन्य आह—कण्ठे नीलमन्यत्र लोहितमिदं रूपमिति । यद्वा—निलीनं नितरां निरस्तं कालुष्यमस्येति नीललोहितः । पूर्ववन्निघातस्याभाव आद्युदात्तत्वम् । एवं भगवन्तं संबोध्याभयं याचते—एषां पुरुषाणामिति । एषामस्मदीयानां पुरुषाणां पुत्रादीनामेषां चास्मदीयानां पशूनां च गवादीनां मा भेर्मा भीषयथाः । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसीति षष्ठी । यथा समुद्रस्य न पिबन्तीति भाव इत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थाद्बिभेतेर्लुङ् 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावः । सिचि वृद्धिं बाधित्वा छान्दसत्वाद्व्यत्ययेन गुणः क्रियते । भिनत्तेर्लुङि 'दश्च' इति दकारस्य रुत्वम् । पूर्ववदीडभावे पूर्ववद्गुणश्च । इमान्मा भेर्मा हिंसीरित्यर्थः । पुरुषव्यत्ययो वा । माऽरः । ऋच्छतिरयमाङ्पूर्वो व्यसनकर्मा । यथा 'आर्तिमार्छेद्यजमानः' इति । अत्राऽऽत्मना केवल एव तमर्थमाचष्टे । द्योतका ह्युपसर्गाः । अर्तेरन्तर्भावितण्यर्थाल्लुङि 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इत्यङ् । 'ऋदृशोऽङि गुणः' इति गुणः । इमान्माऽरो माऽऽर्तिमर्पय । आर्तिर्मा जनीत्यर्थः । पूर्ववत्पुरुषव्यत्ययेन वा । एषां मध्ये कश्चिदपि माऽरत् । माऽऽर्तिमरत् । आर्तिं मा गमदित्यर्थः । अत्र च मा भेर्मा चार इति चार्थस्य गम्यमानत्वात् । 'चादिलोपे विभाषा' इति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते । द्वितीया तु निहन्यते । एवं मा उ मो उश्चार्थे । मा चेत्यर्थः । किंचिदपि ज्वरादिकमेषां पश्वादीनामाममत् । इमान्पश्वादींस्त्वत्प्रसादेन मा हिंसीदित्यर्थः ।'रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः' इति कर्मणि षष्ठी । 'अम रोगे' ण्यन्ताल्लुङि च्लेश्चङादेशः । सन्वद्भावाभावश्छान्दसः । 'अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रद' इति विधीयमानमत्वं व्यत्ययेनास्यापि भवति । यद्वा कश्चिदाह—आमो भङ्गः । आमं करोति आमयति । आमयतेर्लुङ् । किमपि ज्वरादिकमेषां पुरुषादीनामाममदामं मा कार्षीदिति । अग्लोपित्वादेव सन्वद्भावाभावः । पुरुषव्यत्ययो वा । एषां पश्वादीनां संबन्धि किंचिदप्यपत्यादिकं वस्तु त्वं मा हिंसीरिति । अभाववचनकर्मत्वाद्रुजार्थानामिति षष्ठ्यभावः । अत्रैषामिति त्रिरभिधीयते । एषु तृतीयः 'इदमोऽन्वादेशे' इत्यशादेशे सर्वानुदात्त इतरयोस्तूडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पशूनामित्यत्र 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् ॥ १ ॥

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणम्—एकाहमुपवासं कृत्वाऽयुतं जपेत् । कृतपुरश्चरणो भवति । कपिलाज्येनाऽऽर्द्रायामयुतमाहुतीर्जुहुयात् । कृतधनो भवति । ज्वरे संनिपाते तस्य शिरस्तो दूर्वाग्राणां पञ्चसहस्रं जुहुयात् । तस्माज्ज्वरान्मुक्तो दीर्घायुर्भवति । अभिचारमोक्षकामो वैकङ्कतानामयुतं जुहुयात् । तस्याभिचारेभ्यो भयं न विद्यते । महाजनद्रोहे तिलमाज्यसिक्तमयुतं जुहुयात् । ततो भयं न विद्यते । उदुम्बरतिलानामयुतं जुहुयात्सर्वभूतेभ्यो भयं न विद्यते । ग्रामनगरमध्येऽग्निमुपसमाधाय तत्र घृताक्ततिलपिष्टानामयुतानि जुहुयात् । अश्वत्थदलेषु बलिमुपहरेत् । आदावप्यष्टसहस्रं जुहुयात् । तस्य रुद्रो भैरवरूपी भूतैः सह स्वयं दृश्यो भवति दृष्ट्वा यदि चलेदुन्मादी भवति । अचलस्य तस्य महासिद्धिर्भवति । आपादि तद्रूपं स्मरेदापद्भ्यश्च मुक्तिर्भवति । ततो ध्यानम्—

आगुल्फासितकञ्चुको डमरुकाश्लिष्टो लसत्कुन्तली
शुली कुण्डलितश्रवाः सतिलको मन्दं क्वणन्नूपुरः ।
श्रीमन्निर्मलदन्तपङ्क्तिकिरणैः श्वेतायमानाननो
देवो भैरववेषभूषितवपुर्ध्येयो मृडानीपतिः ॥

अथ द्वितीयामृचमाह—

या ते॑ रुद्र शि॒वा त॒नूः शि॒वा वि॒श्वाह॑भेष॒जी ।
शि॒वा रु॒द्रस्य॑ भेष॒जी तया॑ नो मृड जी॒वसे॑ ॥ २ ॥

या ते॒ रु॒द्र॒ शि॒वा त॒नूः शि॒वा वि॒श्वाह॑भेष॒जीति॑ वि॒श्वा-ह॒—भे॒ष॒जी । शि॒वा रु॒द्रस्य॑ भे॒षजी तया॑ नः॒ मृ॒ड जी॒वसे॑ ॥ २ ॥

सा० भा० हे रुद्र ते त्वदीया शिवा शान्ता तनूर्या विद्यते तया तन्वा नोऽस्माञ्जीवसे जीवयितुं मृडय सुखय । कथं तन्वाः शिवत्वं तदुच्यते—यस्मादेवं विश्वाहभेषजी सर्वेष्वहस्सु रोगदारिद्र्यादेरौषधवद्विनाशहेतुस्तस्माच्छिवा । किंच यस्माद्रुद्रस्य तादात्म्यप्राप्तये भेषज्यौषधरूपा ज्ञानप्रदानेन जन्ममरणादिदुःखं निवारयति तस्मादप्येषा शिवा ॥ २ ॥

भ० भा० भा० या ते रुद्र इत्यस्य मन्त्रस्य ऋषिः स्कन्दः । छन्दोऽनुष्टुप् । देवताऽपि स्कन्दरूपी रुद्रः । या ते रुद्र शिवा तनूरिति । हे रुद्र या ते तव शिवकरी सुखकरी तनूस्तया नो मृडयेति वक्ष्यमाणेनान्वीयते । तयाऽस्माकमपि शिवं कुर्विति । तत्र द्विधा शिवत्वम् ' देवस्य तन्वाः सर्वदुःखनिवृत्तिभेष-

जत्वादात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिभेषजत्वाच्च। तत्र प्रथममात्रपरिग्रहे धनपुत्रस्वर्गादिसांसारिकसुखमात्रप्रदानेन देवो मृडयेत्। द्वितीयमात्रपरिग्रहे तु निःश्रेयसलक्षणमेव देवः शिवं कुर्यात्। तस्मादुभयविधसुखप्राप्तिमाशासान आह—शिवा विश्वाहभेषजीति। विश्वान्यहानि विश्वाहाः। राजाहःसखिभ्यष्टच्। तेषु भेषजी विश्वेष्वप्यहस्सु भेषजभावं न जहातीति भेषजान्तरं देशकालसकलशरीरावस्थादिभेदेन हि कदाचिदेव भेषजं स्यात्। 'केवलमामक' इति ङीप्सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। पूर्वपदे च 'परादिश्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। ईदृशी या शिवेदृशस्वभावा तया शिवव्यपदेशं भजत इत्यर्थः। किंच—शिवा रुद्रस्य भेषजीति। अयं रुद्रशब्दः क्रियानिमित्तकः। रुजं संसाराख्यं रोगं द्रावयतो विनाशयतस्तव भेषजी तनूः। तया तन्वा संसाररोगाद्भूतांस्त्वं भिषज्यसि। तादृशी च तया या शिवा तादृशस्वभावा तया च शिवव्यपदेशमितया शिवव्यपदेशं भजत इत्यर्थः। तदुभयविधशिवत्वस्वभावशालिन्या तन्वा नोऽस्मान्मृड सुखय। 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः। जीवसे जीवितुम्। यथा वयं स्वस्था जीवेम तृप्तियोगेन जीवात्मलाभेन च। यद्वाऽस्माञ्जीवयितुं त्वया हि सर्वे जीवयितव्याः। अभिमतप्रदानेन धारयितव्याः। 'तुमर्थे सेसे' इत्यसेन्प्रत्ययः॥ २॥

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणम्—अष्टशतप्राणायामान्कृत्वा पञ्चसहस्रं जपेत्। कृतपुरश्चरणो भवति। अनेन केवलं गर्भरक्षा विधातव्या। नान्यत्। व्यक्ते गर्भे तृतीये मासि रक्षां कुर्यात्। रुद्रमन्त्रसिद्धेन ब्राह्मणेन तदभिवृद्धौ स्वविभवानुगुणमलंकृत्य शंभुमिव तं नमस्कुर्यात्। साधुगर्भेऽसाधवो न प्रेक्षितव्याः। यदाऽपि रुचिर्भवति तदैव कर्तव्यम्। राज्ञो गृहान्तराले विविक्तेऽर्वागवर्ग्गामिद्वयं स्वीकृत्य ध्वजाद्यलंकारैरलंकृत्य मन्त्रद्वयेन प्रस्थशुद्धतण्डुलैर्विकीर्य तस्मिन्नग्निकुण्डं वेदिकां च कृत्वा वेदिकायां साधारणघटस्योपरि महासेनमन्त्रेण स्वर्णपुष्पेण शंभुमावाह्य तस्मिन्नर्वाग्गामिद्वयेन कलशान्बिन्दुयुतांस्तन्तुवेष्टितान्स्वर्णगर्भाञ्शरावपिहितान्समुद्रगामिनदीजलपूर्णान्नवपटच्छन्नान्निधाय तस्मिन्मध्ये जलपूर्णं घटमेकमार्द्रादिदिवसगणने सुवर्णेनान्यत्र नवरत्नपूर्णं कृत्वा त्रीणि नीरघटे प्रक्षिप्य महार्घ्यवसनैः प्रच्छाद्य सुस्थिरान्कृत्वा देवस्याऽऽराधनं गन्धलेपः श्रीकण्ठं तामरसपुष्पं शीतारिधूपं दीपं यावदन्तं सर्पिषा सर्वत्र कर्पूरमिश्रमेवमाराध्य तत्र संनिधावुपस्थानमन्त्रं जपित्वा ततः पटसंस्कारमन्त्रेण होमं कुर्यात्। होमद्रव्यं च तिलदूर्वाग्रलाजतुलस्युशीरदधिमध्वाज्यसं-

युक्तं जुहुयात् । ततो हविष्पूजा । अर्वाक्प्रस्थतण्डुलपकं हविस्तेनाग्नौ होमं कुर्यात् । तेन मन्त्रेण होतव्यं ततो गन्धवासं कर्पूरयुक्तं दद्यादुद्देशितो वाऽन्यो भुङ्क्ते तदेव गुर्वोः संभवन् । एवं सायं तद्युगं च स्पृष्ट्वा जपेदाचार्यः । तत्र नित्यवद्वस्त्रपरिवृत्तिर्वसनोत्तरीये च भवतः । एवमर्वाग्द्वयं पूजा । ब्राह्मणानपि तावतो भोजयेन्नित्यम् । एवं विधानस्य राज्ञ एव शक्तिः । एवं कृते सदपत्यमायुष्मद्भवेत् । गर्भपातो न विद्यते । सर्वं गन्धादन्यदुपदेशतः प्रधानम् । होमदेशं स्त्रीशूद्रा न प्रविशेयुः । न पाखण्डादयो वैदिकत्वान्मन्त्रस्य । अन्त्यदिने स्नानम् । तद्दण्डदानरूपेण दद्याद्गुरवे । ततः कुमारग्रहार्थं गणपूजां कुर्यात् । तदपत्यमायुष्मद्भवति । यथेदं प्रसङ्गादन्यदुच्यते—

'कन्यार्थी लभते कन्यां हुत्वा लाजान्घृतप्लुतान् ।
अपामार्गसमिद्धोमैरलक्ष्मीं नाशयेद्बुधः ॥
सर्वकल्मषनाशाय जुहुयाच्च तिलाहुतीः ।
ब्राह्मणादीन्वशे कुर्याद्धुत्वा खदिरसंभवान् ॥
सितरक्तैर्नीलपीतैः सूत्रैः संवेष्टितान्क्रमात् ।
लक्षं हुत्वा घृतं सर्वान्कामानाप्नोति साधकः ॥
जुहुयाद्वस्त्रकामस्तु कुसुमैः कुमुदादिभिः ।
यद्वर्णं जुहुयात्पुष्पं तद्वर्णं वस्त्रमाप्नुयात् ॥
वृष्टिकामः शुचौ देशे गोमयेनोपलेपिते ।
रक्तद्रव्येण तत्रैव मण्डलं परिलेखयेत् ॥
मण्डलस्य पुरस्तात्तु नवं कुम्भं निधापयेत् ।
सूत्रेण वेष्टितं सम्यक्पूरितं गन्धवारिणा ॥
आवाहयेत्ततः कुम्भे सूर्यमेकाग्रमानसः ।
तत्रस्थमर्चयेद्देवं पूर्ववत्साधकोत्तमः ॥
पयसा जुहुयात्तत्र शतमष्टोत्तरं बुधः ।
ध्यायन्नेकाग्रधीः सूर्यं जपेन्मन्त्रसहस्रकम् ॥
एवं कुर्वीत सप्ताहं द्वादशाहमथापि वा ।
ततः प्रसन्नो भगवान्महावर्षं प्रमुञ्चति ॥
अहोरात्रमुपोष्यैव पुत्रकामः शुचिव्रतः ।
पायसं जुहुयादग्नावष्टोत्तरशताहुतीः ॥
ऋतुस्नातां ततो भार्यां शुचिवस्त्रामलंकृताम् ।
भोजयेद्धुतशेषं तु जपन्नष्टशतं बुधः ॥

ब्राह्मणान्भोजयेच्चैव कारयेत्स्वस्तिवाचनम् ।
ततः पुत्रमवाप्नोति तेजस्विनमनामयम् ॥
अनिष्टदर्शने चैव तथा दुःस्वप्नदर्शने ।
अभिचारकृतैर्दोषैरलक्ष्म्या च समावृते ॥
विग्रहाद्युपसर्गे च भये च समुपस्थिते ।
तथा च ग्रहपीडायां भूतावेशकृतेषु च ॥
एवमादिषु चान्येषु दोषेषूपहितेषु च ।
पूर्वोक्तं मण्डलं कृत्वा नवं कुम्भं तथैव च ॥
गन्धोदकेन संपूर्णं सर्वमङ्गलसंयुतम् ।
एलालवङ्गकर्पूरनिम्बजातिफलैर्युतम् ॥
देवमावाह्य कलशे त्वर्चयेत्तत्र होमयेत् ।
मन्त्रेणानेन तद्देवमष्टोत्तरसहस्रकम् ॥
अभिमन्त्र्य ततस्तेन ह्यात्मनो वा परस्य वा ।
अभिषेकं प्रकुर्वीत सर्वदोषैर्विमुच्यते ॥
यस्तु मन्त्रं जपेन्नित्यं प्रातः स्नात्वा सहस्रकम् ।
श्रीरारोग्यं च तेजश्च वर्धते तस्य सर्वदा ॥
संवत्सरं जपेद्यस्तु क्षीराहारो जितेन्द्रियः ।
अर्चनं च यथाशक्ति कुर्वन्नयुतमन्वहम् ॥
संसिद्धिमतुलां गच्छेदणिमादिगुणैर्युताम् ।
किं तस्य मानुषैर्भोगैः प्रसन्ने वै जगत्पतौ ॥
बहुना किमिहोक्तेन तच्चित्तस्तत्परायणः ॥
तद्भावभावितो मन्त्रं जपेन्मुक्तो भवेन्मुनिः' इति ।

ध्यानम्—

द्रुतचामीकरप्रख्यं शक्तिपाणिं षडाननम् ।
मयूरवाहनारूढं स्कन्दरूपं शिवं स्मरेत् ॥

तृतीयामृचमाह—

इमा॒ रु॒द्राय॑ त॒वसे॑ कप॒र्दिने॑ क्ष॒यद्वी॑राय॒ प्रभ॑रामहे म॒तिम् । यथा॑ न॒ः शम॑स॒द्द्विप॒दे॒ चतु॑ष्पदे॒ विश्वं॑ पु॒ष्टं ग्रामे॑ अ॒स्मिन्नना॑तुरम् ॥ ३ ॥

इमाम् रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीरायेति क्षयत्–वीराय प्रेति भरामहे मतिम् । यथा नः शम् असत् द्विपद इति द्वि–पदे चतुष्पद इति चतुः–पदे विश्वम् पुष्टम् ग्रामे अस्मिन् अनातुर-मित्यना–तुरम् ॥ ३ ॥

सा० भा० यथा येन प्रकारेण नोऽस्मदीयाय द्विपदे पुत्रपौत्रादिरूपाय मनुष्याय । चतुष्पदे गोमहिष्यादिरूपाय पशवे च शमसत्सुखं स्यात् । किंचास्मिन्ग्रामे विश्वं सर्वं प्राणिजातं पुष्टं सुखपूर्णमनातुरमुपद्रवरहितं च यथा भवति तथा वयं रुद्राय रुद्रार्थं इमां मतिं पूजाध्यानादिविषयां बुद्धिं प्रभरामहे प्रकर्षेण पोषयामः । कीदृक्षाय रुद्राय । तवसे बलयुक्ताय । अस्मदपेक्षितं कर्तुं समर्थायेत्यर्थः । कपर्दिने जटाबन्धयुक्ताय तापसवेषायेत्यर्थः । क्षयद्वीराय क्षीयमाणप्रतिपक्षपुरुषाय । अन्यथाभानरूपपापविनाशहेतव इत्यर्थः ॥ ३ ॥

भ०भा०भा० इम । रुद्राय तवसे कपर्दिन इति द्वयोर्माण्डव्य ऋषिः । द्वे अपि जगत्यौ । रुद्रो देवता । केचिदाहुः—ऋग्द्वयसमुदायात्मक एको मन्त्रः । अनुष्टुप् छन्द इति ॥

इमा॰ रुद्रायेति । इमां मतिमीदृशीं बुद्धिं मानसपूजाख्यां रुद्राय प्रभरामहे । प्रकर्षेण धारयामः । रुद्रं सर्वदा मनसा पूजयाम इति यावत् । मन्यतेरिच्छाकर्मणः क्तिनि रूपम् । मतिरिति स्तुतिनाम । इमां मम मतिं स्तुत्यात्मिकां पूजां रुद्राय प्रभरामहे । सर्वदा रुद्रं स्तुत्याऽऽराधयाम इत्यर्थः । मन्त्रे वृषेत्यादिनोदात्तः क्तिन् । 'भृञ् भरणे' भौवादिकः । स्तुतिभिर्हविषां प्रदानैश्च तद्विषयां मतिमविच्छिन्नां कुर्म इत्यभिप्रायः । यद्वा रुद्र एव स्तोतव्य उपासितव्यः प्रश्रयितव्यो द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति । तद्विषयामेव मतिं सर्वदा बिभृम इति । कीदृशाय । तवसे वर्धयित्रे । तु इति सौत्रो धातुर्वृद्ध्यर्थः । ततो ण्यन्तादसुनि उदात्तनिवृत्तिस्वरेणासुन एवोदात्तत्वम् । यद्वा तवो बलं तद्वते तवसे । मत्वर्थीयो लुप्यते । ततश्च तद्वति वृत्तेरतद्विषयत्वादाद्युदात्तत्वाभावः । कपर्दिने गतम् । क्षयद्वीराय । क्षियन्ति निवसन्ति वीरा विक्रान्ता यस्मिन्यमाश्रित्य स क्षयद्वीरः । 'क्षि निवासगत्योः' तौदादिकः । छन्दस्युभयथेति शस्याऽऽर्धधातुकत्वान्ङित्त्वाभावः । यद्वा 'क्षि क्षये' भौवादिकः । क्षयन्ति विनश्यन्ति वीरा यं प्राप्य स क्षयद्वीरः । पूर्ववच्छतुरार्धधातु-

---

१ ग. ङ. °पक्षिपु° । २ ख. ग. °था पुरुषरूपाय पाप° ।

कत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात्तत एकादेशस्योदात्तत्वम् । यद्वा विकरण-व्यत्ययेन शः । अथ प्रभरणं विशेष्यते—यथा यादृग्विधे प्रभरणे सति नोऽस्माकं स्वभूताय द्विपदे पुत्रादये चतुष्पदे पश्वादये च शं सुखमसत्स्यात्पञ्चमो लकारः। 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः। 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादस्य लोपे 'पादः पत्' इति पद्भावः। क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी। तत्र प्रथमे द्वित्रिभ्यां पाद्दन्नित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । द्वितीये तु बहुव्रीहिलक्षणं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पुनश्च विशेष्यते-यथा च प्रभरमाणेष्वस्मासु विश्वमपि प्राणिजातं यदस्मदीयं न भवति तदपि पुष्टमनातुरं च स्यात् । क्वास्मिन्ग्रामे यत्र वयं वसामः। कीदृशेदर्शी मार्ति प्रभरामेति ।

आहुश्च पौराणिकाः—

" रुद्राध्यायी वसेद्यत्र ग्रामे वा नगरेऽपि वा ।
न तत्र क्षुत्पिपासाद्या दुर्भिक्षव्याधयोऽपि च " इति ।

अथवा यथा नोऽस्माकं ग्रामेऽस्मिन्द्विपदे चतुष्पदे च शं स्यात् । विश्वमपि वस्तु धनधान्यादिकं समृद्धमनामयं च स्यादित्यास्मिन्नित्यत्र–ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

मृडा नो॑ रुद्रो॒त नो॒ मय॑स्कृधि क्षयद्वी॑राय॒ नम॑सा विधेम ते। यच्छं च॒ योश्च॒ मनु॑राय॒जे पि॒ता तद॑श्याम॒ तव॑ रुद्र॒ प्रणी॑तौ ॥ ४ ॥

मृ॒ड नः॒ रु॒द्र॒ उ॒त नः॒ मयः॑ कृ॒धि॒ क्ष॒यद्वी॑राये॒ति॑ क्ष॒यत्—वी॒राय॒ नम॑सा वि॒धे॒म॒ ते॒ । यत् शम् च॒ योः च॒ मनुः॑ आ॒य॒ज इत्या॑—य॒जे पि॒ता तत् अ॒श्या॒म॒ तव॑ रु॒द्र॒ प्रणी॑ता॒वि॒ति॒ प्र—नी॒तौ॒ ॥ ४ ॥

सा०भा० हे रुद्र नोऽस्मान्मृडयेहलोके सुखय । उतापि च नोऽस्माकं परलोकेऽपि मयः सुखं कृधि कुरु । क्षयद्वीराय क्षपितास्मदीयपापाय ते तुभ्यं नमसा नमस्कारेण विधेम परिचरेम । पिता पालको मनुः प्रजापतिः शं

च सुखं च योश्च दुःखपृथग्भावं च यदायजे यत्किंचित्संपादितवांस्तत्सर्वं वयं हे रुद्र तव प्रणीतौ प्रणये स्नेहातिशये सत्यश्याम प्राप्नुयाम ॥ ४ ॥

भ०भा०भा० अथ द्वितीया—मृडा नो रुद्रेति । हे रुद्र नोऽस्मान्मृडय । पुत्रधनादिसमृद्ध्या सुखितान्कुरु । पूर्ववण्णिलोपः । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' इति दीर्घत्वम् । उतापि च नोऽस्माकं मयः सुखं निरतिशयानन्दात्मकं कृधि कुरु । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् धिभावश्च । 'कः करत्करति' इत्यादिना सत्वम् । क्षयद्वीराय । व्याख्यातम् । पूर्ववत्कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । क्षयद्वीरं त्वां नमसा नमस्कारेणान्नेन वा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन विधेम परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा । यथा त्वामेव सर्वदा परिचरेम तथाऽस्मान्मृडय मयश्च कुरु । यद्वा हे रुद्रास्मान्मृडय मयश्च कुरु । तदर्थं त्वां क्षयद्वीरं परिचरेमेति विभक्तिव्यत्ययः । इत्थं सुखप्राप्तिः प्रार्थिता । अधुना दुःखनिवृत्तिमाशास्ते—शं शमनमागतानादुःखहेतूनाम् । योः पृथग्भावोऽनागतानां दुःखहेतूनामनुन्मेषः पृथग्भावः । पृथग्भावकर्मणो यौतेरन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति विच्प्रत्ययेन प्रथमा णिद्वद्भावाभावश्च । यद्वा—असुनवादेशाभावः । यद्यादृशं शं च योश्च मनुर्मन्वानः सर्वज्ञः पिता प्रजानां पिता प्रजापतिस्त्वया स्रष्टृत्वे सुनियुक्तः । आयजे । आङ् मर्यादायाम् । मर्यादया दत्तवान् । वर्णाश्रमादिभेदेन व्यवस्थितं कृतवान् । इत्थमसौ दुःखप्रहाणं कुर्यात् । अत्रैत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोर्वर्णव्यत्ययेनैकारस्याकारः । बह्वृचास्तु " आयेजे " इत्येवाधीयते । केचिदाहुः ' आयजे ' आत्तवान्पक्षत्वेन स्वीकृतवानिति । तत्तथैवाश्याम , अश्नुवीमहि त्वत्प्रसादेन प्रमत्ता मा भूम । सत्यपि प्रमादे त्वत्प्रसादेनातिक्रमदोषभाजो मा भूमेति । अश्नोतेर्लिङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । यद्वा—आशिषि लिङ् ' छन्दस्युभयथा ' इति सार्वधातुकत्वात्सलोपः । हेतुमाह—तव रुद्र प्रणीतौ । रुद्रेति पुनर्वचनमाभिमुख्यातिशयप्रतिपत्त्यर्थम् । हे रुद्र प्रणीतौ शासने यस्माद्वर्तामहे । यद्वा तवास्मासु प्रणीतौ प्रणये भृत्यस्वामिभावनिमित्तेऽनुग्रहे सति तदश्यामेति । 'तादौ च निति' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । केचिदाहुः प्रसिद्ध एव मनुः स्मर्तृत्वे त्वया नियुक्तः प्रजानां पिता हितकारित्वेन पितृस्थानीयः शं दुःखप्रहापणप्रकारं यादृशं व्यवस्थितवांस्तत्तथैवाश्नुवीमहि यस्मात्त्वां परिचराम इति । अपरे तु ब्रुवते—यत्त्वदीयं शं योश्चोभयविधदुःखप्रहापणप्रकारं मनुः सर्वज्ञोऽपि जगतां पिता प्रजापतिरायज आभिमुख्येनाऽऽयजति प्रशंसति स्वयमप्यादत्ते वा तद्वयमश्याम तादृशरक्षाभाजनं भूयास्म इति । यजेरात्मनेपदं प्रथमपुरुषैकवचने

'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तकारलोपे 'अतो गुणे' इति पररूपत्वं विकरणव्यत्ययेन शः । तेन सत्यपि लसार्वधातुकानुदात्तत्व एकादेशस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

अथानयोः पुरश्चरणम्—कृच्छ्रं चरित्वा नवसहस्रं जपेत् । कृतपुरश्चरणो भवति । अमावास्यायां चतुष्पथेऽग्निमुपसमाधाय दधिसारमयुताहुतिमात्रं जुहुयात् । गवादीनां शान्तिर्भवति । एताभ्यामेव राजवाहनानां शान्तये जलं स्पृष्ट्वा प्रत्यार्द्रमयुतं जपं कृत्वा जपजलेन वाहनशालां प्रोक्षयेत् । वाहनानां शान्तिर्भवति । वाहनानां किंचिदुपयोज्यं तेन जलेन मिश्रितं कृत्वोपयोजयेत् । तिरश्चां शान्तये तिलमाज्यमिश्रं जुहुयादयुतम् । अन्येषां शान्तये दूर्वाणामयुतं जुहुयात् । तेषां शान्तिर्भवति । ध्यानम्—

"दिव्यसिंहासनासीनं स्तूयमानं महर्षिभिः ।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सोमं सोमार्धधारिणम्" ॥

पञ्चमीमृचमाह—

मा नो॑ म॒हान्त॑मु॒त मा नो॑ अर्भ॒कं मा न॒ उक्ष॑न्तमु॒त मा न॑ उक्षि॒तम् । मा नो॑ वधीः पि॒तरं॒ मोत मा॒तरं॑ प्रि॒या मा न॑स्त॒नुवो॑ रुद्र रीरिषः ॥ ५ ॥

मा न॒ः म॒हान्त॑म् उ॒त मा न॒ः अ॒र्भ॒कम् मा न॒ः उक्ष॑न्तम् उ॒त मा न॒ः उ॒क्षि॒तम् । मा न॒ः व॒धी॒ः पि॒तर॑म् मा उ॒त मा॒तर॑म् प्रि॒याः मा न॒ः त॒नुव॒ः रु॒द्र॒ री॒रि॒षः ॥ ५ ॥

सा० भा० हे रुद्र नोऽस्मदीयं महान्तं पुरुषं स्थविरं मा रीरिषो मा हिंसीः । उतापि च नोऽस्मदीयमर्भकं बालं मा रीरिषः । किंच नोऽस्मदीयमुक्षन्तं सेचनसमर्थं पुरुषं मा रीरिषः । उतापि च नोऽस्मदीयमुक्षितं गर्भस्थं पुरुषं मा रीरिषः । नोऽस्मदीयं पितरं मा वधीः । उतापि च मातरं मा वधीः । नोऽस्मदीयाः प्रियाश्च तनुवः शरीराणि मा रीरिषः ॥ ५ ॥

भ० भा० भा० मा नो महान्तमित्यस्य ऋषिर्देवरातः । छन्दो जगती । नन्दीश्वररूपो रुद्रो देवता ॥

मा नो महान्तमिति । हे रुद्र नोऽस्माकं संबन्धिनं महान्तं पितामहादिकमनुग्राह्यं विद्यावयोभिर्ज्येष्ठं पुत्रं वा श्रद्धेयगुणकं मा वधी रोगादिभिर्मा

हिंसीः । उतापि चास्माकमर्भकमत्यन्तशिशुं पुत्रमग्राह्यं मा वधीर्मा न उक्षन्तं सेचनसमर्थं तरुणं संतानकरं मा वधीः । उतापि च मा न उक्षितम् । सिक्तं गर्भस्थमनुकम्प्यतरं मा वधीः । पितरम् । स्पष्टम् । उतापि च मातरमपि मा वधीः । श्रद्धेयतरावेतौ । तथा नोऽस्माकं प्रियास्तनुवः शरीराणि प्रियत्वादेव मा रीरिषो मा हिंसीः । रोगादिभिः पीडिता मा कुथाः । भार्यापुत्राद्यपेक्षं च बहुवचनम् । अस्माकमस्मदीयानां च प्रियास्तनूर्मा रीरिष इति ॥ ५ ॥

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणम्—उपवासत्रयं कृत्वा पञ्चसहस्रं जपेत् । कृतपुरश्चरणो भवति । अनेन स्वजनरक्षा कर्तव्या । यवतिलानामाज्याक्तानामयुतं जुहुयात् । अश्वत्थसमिधामयुतं जुहुयात् । आज्येनायुतं जुहुयात् । प्रतिसंवत्सरमार्द्रायामयुतं जुहुयात् । एवं कृत आत्मीयस्त्रीबालवृद्धजनस्य शान्तिर्भवति । अन्यस्मिन्नपि शान्तिकरणे जपमयुतं कुर्यात् । विशेषेण राजा प्रतिमासं मन्त्रेणानेन कान्त्यर्थमार्द्रायां होमं कारयेत् । तेन राज्ञोऽन्तःपुरादयोऽपि वर्धन्ते । ध्यानम्—

"बालेन्दुमुकुटं देवं तरुणादित्यविग्रहम् ।
ध्यायेन्नन्दीश्वराकारं गणेश्वरसमावृतम् " ॥

षष्ठीमृचमाह—

मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मानो गोषु मा नो
अश्वेषु रीरिषः । वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्ह-
विष्मन्तो नमसा विधेम ते ॥ ६ ॥

मा नः तोके तनये मा नः आयुषि मा नः गोषु मा नः
अश्वेषु रीरिषः । वीरान् मा नः रुद्र भामितः वधीः
हविष्मन्तः नमसा विधेम ते ॥ ६ ॥

सा० भा० हे रुद्र नोऽस्मदीये तोकेऽपत्यमात्रे तनये विशेषतः पुत्रे मा रीरिषो हिंसां मा कुरु । नोऽस्मदीय आयुषि मा रीरिषः । नोऽस्मदीयेषु गोषु मा रीरिषः । नोऽस्मदीयेष्वश्वेषु मा रीरिषः । भामितः क्रुद्धः सन्नोऽस्मदीयान्वीरान्भृत्यान्मा वधीः । वयं हविष्मन्तो हविर्युक्तास्ते तुभ्यं नमसा नमस्कारेण विधेम परिचरेम ॥ ६ ॥

भ०भा०भा० मा नस्तोक इत्यस्य मन्त्रस्य ऋषिर्भगवान्। छन्दो जगती। देवोऽपि भगवानेव।

मा नस्तोक इति। हे रुद्र नोऽस्माकं तोके पुत्रे तनये तत्पुत्रे च मा रीरिषः। मा हिंसां कृथाः। तद्विषये रोगादिभिर्हिंसको मा भूः। द्वितीयार्थे वा व्यत्ययेन सप्तमी। तोकं तनयं च मा हिंसीरिति। "आयुः षोडशवर्षशतं प्रह षोडशं वर्षशतमजीवत्। प्र ह षोडशं वर्षशतं जीवति" इति च्छान्दोग्ये श्रवणात्। "विंशतिवर्षशतं" इति सांवत्सरिकाः। "सप्तविंशत्यधिकानि शतं वर्षाणि" इत्येके। "शतमेव" इत्यन्ये। तस्मिन्नायुषि मा रीरिषः। मा नो गोषु। गोमहिष्यादिषु मा रीरिषः। तथाऽश्वेषु अश्वगजादिषु मा रीरिषः। वीरांश्चास्मदीयान्मा वधीः। भामितः। अपचारेण क्रोधितोऽपि सन्। वेतेः प्रजननकर्मणः। वीराः प्रजास्तस्य पुनर्ग्रहणं सत्पुत्रपरिग्रहणार्थम्। विक्रान्ता वा वीराः। 'भाम क्रोधे' ण्यन्तान्निष्ठा। यद्वा संजातक्रोधो भामितः कृतापचारेष्वप्यस्मासु भामितो भूत्वा मा वधीः। तदर्थं वयमपि हविष्मन्तश्चरुपुरोडाशादिलक्षणेन हविषा तद्वन्तो नमसा नमस्कारेण ते तव विधेम परिचरेम। पूर्ववत्षष्ठी द्वितीयार्थे वा। त्वां परिचरेमेत्यर्थः॥ ६॥

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणम्—कृच्छ्रं चरित्वोदुम्बरपात्रेण कापिलं सर्पिः सहस्राभिमन्त्रितं कृत्वा तेन स्वाग्नौ मथिते वाऽष्टसहस्रं हुत्वा महाव्याहृतिभिर्हुत्वा शतं शेषमशित्वा त्रिरात्रमुपवसेत्ततश्चरुभोजी पञ्चाशत्सहस्रं जपेत्। गुरवे पञ्चनिष्कं दद्यात्। ततः कृतपुरश्चरणो भवति। अनेन राज्ञामायुष्कामानामुच्यते—नित्यवद्राजा स्वाग्नौ मथितेऽपि वा केवलमाज्यसिक्तैस्तिलैरयुतं जुहुयात्। अष्टभिर्ब्राह्मणैरष्टासु दिक्षु राजानमभितो भस्माष्टशताभिमन्त्रितमादाय राजरक्षां कुर्यात्। एतदपि नित्यवत्कार्यम्। अनेनैवापरमुच्यते। श्वेतकमलैर्दधिमधुघृताक्तैरयुतं जुहुयात्। एकादशरुद्ररूपैर्ब्राह्मणैर्मन्त्रसिद्धैः सद्यःसिद्धैर्वा कार्यः। अथ सद्यः सिद्धिरुच्यते। आचार्यान्मन्त्रं लब्ध्वा त्रिरात्रमुपोष्य त्रिरात्रं निरन्तरं जपेत्सद्यः सिद्धो भवति। तत्तत्कर्मयोग्यतैतावता। एवं कृते राज्ञां श्रीर्वर्धते। अनेन दूर्वाणां घृताक्तानामयुतं नित्यवदेव जुहुयात्। राजा चिरजीवी भवति। अनेन कलशानष्टसहस्रमष्टशतं वा जलपूर्णान्स्वर्णरजतताम्रमयान्वाभिमन्त्र्य गन्धादिभिराराध्य नववस्त्रवेष्टितान्कृत्वाऽन्यान्यपि मङ्गलानि कृत्वाऽऽचार्यो राजजन्मदिने राजानं स्नापयेद्यावन्तो हि कलशाः स्युः। एवं कृते राजा दोषैः कायिकैः पातकादिभिरप्यलिप्तो भवति। राज्ञो वा वृध्द्यर्थमनेन नित्यवदेकेन सद्ब्राह्मणेनाष्टहस्रं जपं कारयेत्। वाहनायुधशालासु रत्ना-

करादिषु च मासि मासि सौम्ये नक्षत्रे शान्तिं कुर्यात् । अश्वत्थापामार्गसमिधां दधिमधुघृताक्तानामयुतं जुहुयात् । गतायुषोऽप्यायुर्वर्धते । द्यूते व्यवहारे च मन्त्रमेतं जपेन्न पराजितो भवति । त्रिरात्रमुपोष्य निरन्तरं जपेत् । ततश्चरुभोजी बिल्वफलानां मध्वाक्तानामयुतं जुहुयात् । स्वर्णसहस्रं लभते । कुमुदानां दधिमधुघृताक्तानामयुतं जुहुयात् । कन्यां लभते । अनेनैव संवत्सरं चरुभोजी कपिलाघृतेन स्वाग्नौ नित्यवदष्टसहस्रमष्टशतं वाऽऽहुतीर्जुहुयात् । सर्वस्मान्महापातकान्मुच्यते । अनेन मलयजक्षोदमभिमन्त्र्य ललाटे धारयेत्सर्वे वश्याः स्युः । अपामार्गसमिद्भिरष्टसहस्रं प्रतिजन्मदिने जुहुयादपमृत्युं जयति । वृष्टिकामः सूर्यं जपापुष्पैरयुतैराराधयेद्रक्तोष्णीपत्रसनानुलेपनो भूत्वाऽऽदित्यवारे । भगवानादित्यो महावृष्टिं मुञ्चति । दूरमार्गगामी दश शर्करा गृहीत्वाऽष्टसहस्राभिमन्त्रिता दिक्षु दशसु प्रक्षिप्य गच्छेत् । स तु यावद्गमनं क्षेमी भवति । कर्मणामविघ्नकामो मन्त्रमयुतं जपित्वा कर्मारभेत । अनायासेन कर्मणामन्तं गच्छेत् । पुत्रकामोऽनेन लक्षमाज्येन जुहुयाद्वंशकरं पुत्रं लभते । यं यं जेतुमिच्छेत्तं तं सिकताकारं विधाय तस्य शिरसि स्थित्वाऽयुतं जपेत्सर्वत्र विजयी जायते । अन्यदपि सर्वमनेन संभवति । मन्त्रप्रभावाद्देवस्य साक्षात्सिद्धानामेव फलति अन्येषां वृथा प्रयासा इति मन्तव्यम् । ध्यानम्—

" दधानमेकादशधा विभक्त-
देहं विशुद्धस्फटिकप्रकाशम् ।
तेजोनिधिं शूलिनमिन्दुमौलिं
विचिन्तयेत्तत्र सदैव रुद्रम् " ॥

सप्तमीमृचमाह—

आरात्ते गोघ्न उत पूरुषघ्ने क्षयद्वीराय सुम्नमस्मे ते अस्तु । रक्षा च नो अधि च देव ब्रूह्यधा च नः शर्म यच्छ द्विबर्हाः ॥ ७ ॥

आरात् ते गोघ्न इति गो-घ्ने उत पूरुषघ्न इति पूरुष-घ्ने क्षयद्वीरायेति क्षयत्-वीराय सुम्नम् अस्मे इति ते अस्तु । रक्ष च नः अधीति च

देव ब्रूहि अधं च नः शर्मं यच्छ द्विबर्हा इतिं

द्वि—बर्हाः

सा०भा० गोघ्ने गोघ्नस्य पूरुषघ्ने पुत्रपौत्रादिपूरुषघ्नस्य क्षयद्वीराय क्षपितभृत्यस्य ते तवोग्रं रूपमारादस्तु दूरे तिष्ठतु । यत्तु सुम्नं त्वदीयं सुखकरं रूपं तदस्मे अस्मास्वस्तु। "घोराऽन्या शिवाऽन्या" इति । यच्छरीरद्वयमुक्तं तयोर्द्वयोर्मध्ये यद्घोरं शरीरं तद्दूरे गच्छतु। शिवं शरीरमत्रागच्छत्वित्यर्थः । किंच नोऽस्मान्रक्ष सर्वतः पालय । किंच हे देवाधिब्रूह्यस्मानितरेभ्यो यजमानेभ्योऽधिकान्देवेषु ब्रूहि । अधा च अपि च। द्विबर्हा द्वयोर्लोकयोर्वर्धयिता त्वं शर्म यच्छ सुखं देहि ॥ ७ ॥

भ०भा०भा० आरात्त इति मन्त्रस्य ऋषिरात्रिः। त्रिष्टुप्छन्दः । शंभुर्देवता। आरात्त इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति सर्वाश्चतुर्थ्यः। उताप्यर्थे । गाः पुरुषांश्च घ्नतो हिंसतस्तव यत्सुम्नं सुखं गवां पुरुषाणां च हिंसया या तव तृप्तिः साऽऽराद्दूरे अस्तु । अस्मत्तोऽन्यत्र तथा कुर्वन्क्रीडतु देव इत्यर्थः । हन्तेः 'बहुलं छन्दसि' इति क्विपि उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम्। क्षयद्वीरस्य तव यत्सुम्नं तदस्मे अस्मास्वास्त्वित्यर्थः । यत्सुम्नं सुखं तदस्मास्वस्त्विति अहिंसामात्रेणैव । एतेन कृतीति देवो न मन्तुमर्हहीत्याह–रक्षा च नोऽस्मान्। 'द्व्यचोऽतस्तिङः' इति दीर्घत्वम्। इदं चाप्यस्त्वित्याह—यद्वा रूपमित्यध्याह्रियते। गवादीनां हन्तुस्तव यद्रूपं क्रूरं तदारादस्तु। सुपां सुलुगिति शे आदेशः। क्षयन्ति निवसन्ति वीराः प्रजा अस्मिन्निति क्षयद्वीरो व्याख्यातः। अभिगम्योऽनुग्राहकस्वभावः । सर्वेषामिति यावत्। तादृशस्य तव यत्सुम्नमनुग्राह्यरक्षणप्रभवा तृप्तिः साऽस्मास्वास्त्वित्यर्थः। अधि च देव ब्रूहि। अधि। वचनं व्याख्यातम्। किमस्मत्प्रार्थनया देव एव " मा भैष्ट रक्षिष्यामि च " इत्यस्मानाधिपत्येनासकृद्वदत्वित्यर्थः। यद्वा पक्षपातेनास्मभ्यं हि। न सर्वलोकसाधारणमिति। अधा च अपि च। 'निपातस्य च' इति दीर्घत्वम्। नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छ देहि। द्विबर्हा लोकद्वयप्रथितमैहिकामामुष्मिकं चेत्यर्थः। 'बृह बृहि वृद्धौ'। द्वयोर्लोकयोरपि बृह्यते इति द्विबर्हाः । गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन्। 'परादिश्छन्दसि बहुलं' इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वं च बहुव्रीहिर्वा नपुंसकैकवचने छान्दसं दीर्घत्वम् । यद्वा देवस्येदं विशेषणम्। इह चामुत्र च सुखस्य वर्हयिता त्वमिति। "द्वयोरेव लोकयोर्वर्हयिता" इत्यन्ये। यद्वा बर्ह इति पक्षनाम। द्विबर्हाः पक्षद्वयावलम्बी। ऐहिकमामुष्मिकं च शर्म यच्छेति ॥ ७ ॥

अथास्य पुरश्चरणम्-त्रिरात्रमुपोष्य त्रिरात्रं निरन्तरं जपेत् । कृतपुरश्चरणो भवति । अनेनाऽऽयुष्कामानामेव नान्येषामित्याहुः । "शतायुःपुरुष उच्यते" इति श्रुतौ । एवं सति इह जन्मनि जन्मान्तरे वाऽऽयुषः क्षयकारणैः कर्मभिर्बालादयो म्रियन्ते तेषामायुर्वर्धनाय मन्त्रेणानेन प्रयोग उच्यते । नित्यवदनेन स्वाग्नौ सर्पिषाष्टसहस्रमष्टशतं वाऽऽहुतीर्जुहुयात् । दूर्वाणामष्टसहस्रं दधिमधुघृताक्तानां जुहुयात् । स्वजन्मनक्षत्रे नित्यमेवाष्टसहस्रं जपेत् । आर्द्रायां विशेषेण प्रत्यार्द्रं दूर्वापामार्गशमीतिलानां दधिमधुघृताक्तानां प्रत्येकमयुतमाहुतीर्जुहुयात् । 'रात्रौ यावत्पञ्चसहस्रं जपेत्तावत्प्रदक्षिणाः कुर्यात् । राजा जन्मदिने दूर्वापामार्गादि प्रत्येकमयुतं जुहुयाद्राजा दीर्घायुर्भवति । अशक्तानां स्रोतसि होमः ' ततोऽप्यन्ताशक्तानां जप एव ' । शुद्धतण्डुलैर्मध्वाज्याक्तैरयुतं जुहुयात्तस्यायुर्वर्धते । मन्त्रेणानेन देवस्योपरि अर्कसुमनोभिरयुतमाराधयेत् । तस्य श्रीर्वर्धते । पश्चिमद्वारालये वा चरुभोज्यधःशायी ब्रह्मचर्यवान्क्षारालवणाशी देवमभितः सहस्रं जपेदेवं कृते शतायुः सप्तजन्मसु भवति । अशक्तस्य भिक्षाहारः प्रशस्त इति । अथ ध्यानम्—

"कुर्वाणं संनिधौ देव्या देवमानन्दताण्डवम् ।
हुताशनधरं ध्यायेत्तप्तकाञ्चनसंनिभम्" ॥

अष्टमीमृचमाह—

स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहत्नुमुग्रम् ।
मृडा जरित्रे रुद्र स्तवानो अन्यं ते अस्मन्निवपन्तु सेनाः ॥ ८ ॥

स्तुहि श्रुतम् गर्तसदमिति गर्त—सदम् युवानम् मृगम् न भीमम् उपहत्नुम् उग्रम् । मृड जरित्रे रुद्र स्तवानः अन्यम् ते अस्मत् नीति वपन्तु सेनाः ॥ ८ ॥

सा०भा० हे मदीयवचः श्रुतं प्रसिद्धं रुद्रं स्तुहि । कीदृशं गर्तसदं गर्तसदृशे हृदयपुण्डरीके सर्वदा तिष्ठन्तम् ।

"ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति" इति स्मृतेः ।

युवानं नित्यतरुणम् । उपहत्नुमुग्रं प्रलयकाले सर्वं जगत्संहर्तुमुग्ररूपि-

---

१ ग. ङ. रूपधारिणम् ।

णम्। तत्र दृष्टान्तः। भीमं मृगं न। भयंकरं सिंहमिव। यथा गजविदारणाय उग्रः सिंहो भवति तद्वत्। हे रुद्र स्तवानोऽस्मद्वचसा स्तूयमानो जरित्रे जरणशीले दिने दिने क्षीयमाणेऽस्मच्छरीरे मृड सुखं कुरु। ते त्वदीयाः सेना अस्मदन्यं वैरिणं निवपन्तु विनाशयन्तु ॥ ८ ॥

भ० भा० भा० स्तुहि श्रुतमित्यस्य वैयाघ्रऋषिः। त्रिष्टुप् छन्दः। रुद्रो देवता। विग्रहस्यात्युग्रत्वाद्भीत्या पूर्वार्धेन देवं परोक्षीकृत्याऽऽह—

स्तुहिश्रुतमिति। आत्मन एवायमन्तरात्मनः प्रैषो भिद्यते च वाक्यम्। हे मदीयान्तरात्मन्स्तुहीति। यद्वा पुरुषव्यत्ययः। ईदृशं त्वां स्तवानीति। श्रुतं व्याख्यातम्। गर्तसदं गर्तमिति रथनाम तत्र सीदति तिष्ठतीति त्रिपुरदहनादाविति गर्तसत्। यद्वा। हृदयाभ्यन्तरं गर्तम्। केचिदाहुः—"गिरति कवलयति विश्वमिति गर्तं विश्वस्यावारकस्तेजोविशेषः कश्चित्" इति। अन्य आहुः—"गीर्यतेऽग्निना भक्ष्यन्ते प्रजा अत्रेति गर्ते श्मशाने" इति। "शब्दवानाकाशो गर्तम्" इत्यपरे। युवानं नित्यतरुणम्। "युवा पिता स्वपा रुद्र एषां" इति च मन्त्रान्तरम्। मृगं न भीमम्। मृगः सिंहादिः सिंह एव वा मृगराट् तमिव भीमं भयंकररूपम्। उपरिष्टादुपचारत्वादुपमार्थीयो नशब्दः। उपहत्नुम्। उपसंहर्तव्यानां शत्रुप्रभृतीनामुपसंहरणायोद्यतम्। 'कृहनिभ्यां क्नुः' इति क्नुप्रत्ययः। छान्दसस्तकारोपजनः। उग्रम्। अनभिभवनीयमुद्गूर्णं च। "उपसंहर्तुं मृत्युं" इति केचित्। उग्रं मृत्युसदृशमित्यर्थो वेदितव्यः। एवंविधं भगवन्तं स्तुहीति। द्वितीयोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतो देवसंकीर्तनेन किंचिद्व्यपेतत्वात्तु भयस्य। अत्र देवसकाशात्सुखमाशास्ते। मृड मृडय सुखय। पूर्ववद्दीर्घत्वम्। जरित्रे स्तोत्रे। पूर्ववत्संप्रदानत्वाच्चतुर्थी। जरितारं मां मृडयेत्यर्थः। 'जॄष् वयोहानौ' दिवादिः। ज्वरादिराधृषीयः स्तुतिकर्मा छन्दसि। उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। स्तवानः स्तोतव्यस्त्वम्। सम्यानच् स्तुव इति विधीयमानो बहुलवचनात्केवलादपि भवति न च भवति। किंच तव सेना अनुचरसंघाता जगत्क्षोभकारिणो मरीचिनिचया वाऽस्मदस्मत्तोऽन्यमन्यत्र निवपन्तु। निघ्नन्तु। निवपतिर्वधकर्मा ॥ ८ ॥

अथास्य पुरश्चरणम्। एकरात्रमुपोष्य त्रिरात्रं निरन्तरं जपेत्। कृतपुरश्चरणो भवति। वैकङ्कतसमिधां विषतैलाक्तानां श्मशानाग्नौ लक्षं जुहुयात्। शत्रवो नश्यन्ति। शत्रुनामग्रहणं कृत्वा देवस्य संनिधौ भस्मपाणिरयुतं जपेत्। तस्य शत्रोर्महाज्वरो भवति। श्वेतसिद्धार्थैरयुतं जुहुयात्। शत्रोर्मसूरिका

जायन्ते ताभिरेव म्रियते शत्रोर्गृहक्षेत्रादिषु मन्त्रेणानेनावटं खानयित्वा तत्र कल्पं रोमास्थिशर्करादिकं खातयेत् । तस्य शीघ्रं नाशो भवति । ध्यानम्—

"उद्यद्भास्करकोटिप्रकाशमादीप्तदहनमूर्धानम् ।
अम्बरनिलयं भीमं ध्यायेदभयं शिवं सुरौघनुतम्" ।

शरभाकृतिर्देवो ध्यातव्य इति केचित् ॥

नवमीमृचमाह—

परिं णो रुद्रस्यं हेतिर्वृणक्तु परिं त्वेषस्यं दुर्मतिरंघायोः । अवं स्थिरा मघवंद्भ्यस्तनुष्व मीढ्वस्तोकाय तनंनाय मृडय ॥ ९ ॥

परीतिं नः रुद्रस्यं हेतिः वृणक्तु परीतिं त्वेषस्यं दुर्मतिरितिं दुः—मतिः अघायोरित्यंघ—योः अवेतिं स्थिरा मघवंद्भ्य इतिं मघवंत्—भ्यः तनुष्व मीढ्वः तोकायं तनंयाय मृडय ॥ ९ ॥

सा० भा० हन्यतेऽनयेति हेतिरायुधं रुद्रस्य हेतिर्नोऽस्मान्परिवृणक्तु परितो वर्जितान्करोतु । कदाचिदपि मा विध्यत्वित्यर्थः । त्वेषस्य क्रोधोज्ज्वलितस्याघायोरघं पापं प्रहाररूपमिच्छतो रुद्रस्य या दुर्मतिरुग्रबुद्धिः साऽप्यस्मान्परिवृणक्तु । स्थिरा विरोधिनाशनाय[1] यादृग्दुर्मतिरस्ति तां मघवद्भ्यो हविर्लक्षणान्नयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः सकाशादवतनुष्वावततामपनीतां कुरु । हे मीढ्वः कामाभिवर्षक तोकायास्मत्पुत्राय तनयाय तदीयपुत्राय च मृडय सुखं देहि ॥ ९ ॥

भ० भा० भा० परि णो रुद्रस्येत्यस्य छन्दस्त्रिष्टुप् । ऋषिर्देवता च भगवानेव । अत्रापि विग्रहस्य पूर्ववदुग्ररूपत्वात्परोक्षप्रत्यक्षकृतत्वमर्धर्चयोर्वाक्यभेदश्च ॥

परि णो रुद्रस्येति । हन्यतेऽनयेति हेतिरायुधम् । 'ऊतियूति' इत्यादौ क्तिन्नन्तोदात्तो निपातितः । नोऽस्मान्रुद्रस्य हेतिः परिवृणक्तु सर्वतो वर्जयतु । पुत्रपौत्रसहितानित्यर्थः । 'वृजी वर्जने' रौधादिकः । 'उपसर्गाद्बहुलम्' इति णत्वम् ।

---

[1] ख. °नाशिनीदृक्° ।

किंच त्वेषस्य क्रोधोज्ज्वलितस्य देवस्य। 'त्विष दीप्तौ' पचाद्यच्। अघायोरघं व्यसनं पुरुषाणां पापकारिणामिच्छतीत्यघायुः। छन्दसि परेच्छायामपि' इति क्यच्। 'अश्वाघस्यात्' इत्यात्वम्। 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः। तादृशस्य देवस्य या दुर्मतिर्निग्रहात्मिका बुद्धिः सा चास्मान्परिवृणक्तु निग्राह्याः पापकर्मिणो वयं मा भूमेति प्रार्थितं भवति। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन मतिशब्देऽन्तोदात्तत्वम्। 'मन्त्रे वृष' इति क्तिन उदात्तत्वात्। किंच स्थिरा स्थिरम्। 'सुपां सुलुक्' इति द्वितीयैकवचनस्याऽऽकारः। धनुषि वर्तते स्थिरत्वयोगात्। "इमा रुद्राय स्थिरधन्वने" इत्यादौ च दर्शनात्। अवतानस्य च ज्याविषयत्वात्। अयमर्थः। स्थिरधनुरवतनुष्वावततज्यं कुरु। शिथिलयेत्यर्थः। यद्वा वचनव्यत्ययेनैकस्मिन्बहुवचनम्। 'शेश्छन्दसि' इति शेर्लोपः। स्थिराणि धनूंष्यवततज्यानि कुर्विति सन्त्येव वा देवस्य कार्यवशेन बहूनि धनूंषि तानि सर्वाण्यवतनुष्वेति। क्षेमाय प्रार्थयामः। मघवद्भ्यो मघवदर्थम्। मघमिति धननाम। हविर्लक्षणेन धनेन तद्वन्तो मघवन्तस्तदर्थं त्वं धनुरवतनुष्व। तान्मा हिंसीरित्यर्थः। को नाम मघवतो हिनस्तीति चेत्। अयं भावः। यथा हविष्मन्तो वयं निर्भयास्तव यष्टारः स्याम तदर्थमवतनुष्वेति। अपर आह—"स्थिरग्रहणेन दुर्मतिर्विशिष्यते। या स्थिरा निश्चलकल्पा दुर्मतिरस्मै न दातव्या" इति। तां मघवद्भ्योऽवतनुष्व मघवतां कृते तां शिथिलय। मघवत्सु तादृशमध्यवसायं मा कृथा इति यावत्। स्थिरशब्दात् 'सुपां सुलुक्' इति द्वितीयैकवचनस्य लुक्। सांहितिको वा मकारस्य लोपः। "स ईमन्द्रास्विति" यथाऽनवधाणाद्यथाश्रुतमेव पदकारा मन्यन्ते। इदं चापरं याचामहे। हे मीढ्वः सेक्तः। व्याख्यातो मीढ्वान्। 'मतुवसोः' इति रुत्वम्। तोकाय पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय च मृडय सुखय। पूर्ववत्कर्मणः संप्रदानत्वम्। 'मृड सुखने'। इगुपधलक्षणः कः। मृडं करोतीति णिच्। यद्वा हेतुमण्णिचि 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति लघूपधलक्षणो गुणो न क्रियते॥९॥

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणम्—कृच्छ्रं चरित्वा नव दिनानि प्रतिदिनमष्टसहस्रं जपेत्। कृतपुरश्चरणो भवति। अनेन पुत्रकामानामेव कर्तव्यम्। एतदपि गुप्तं कुर्यात्। दावानलरूढस्य पलाशखदिरादेः समिधां दधिमधुघृताक्तानां पश्चिमद्वारे शिवालये त्वयुतं जुहुयात्। शिवसदृशं पुत्रं लभते। देवालयेऽश्वत्थच्छायायामात्मगृहगोष्ठयोर्वाऽऽर्द्रायाममावास्यायां वा कृष्णपक्षेऽष्टम्यां वा प्रारम्भः। पूर्वेद्युश्चरुभोजिनौ दम्पती भवतः। प्रतिमन्त्राक्षरं कलशांस्तन्तुवेष्टिताञ्जलपूर्णान्प्रतिष्ठाप्य तेषां मध्ये कुम्भमुच्चैस्तरं निधाय तस्मिन्देवं

सोममावाहयेत् । 'आयातुभगवान्कैलासात्' इत्यावाह्य गन्धादिभिरभ्यर्च्य ततः पूर्ववन्मध्यकलशमारभ्य प्रतिकलशं मन्त्रादित एकमेकमक्षरं न्यसेत् । ततो नवसहस्रं जपेत् । तत उद्देशकाग्नौ श्यामाकलाजानां मधुघृताक्तानामष्टसहस्रं हुत्वा तन्मात्रमाज्येन च हुत्वा तत आदिकलशमादाय तत्तदक्षररूपिणं भगवन्तं स्मरन्स्नापयेत् । एकासनमेतौ प्रतिष्ठाप्य कुम्भजलेन च स्नापयित्वा ब्राह्मणानष्टसहस्रमष्टशतं वैकशतमन्ते भोजयेत् । तत्र कलशवस्त्रव्रीह्यादीनाचार्याय दत्त्वा तं भोजयित्वा दक्षिणाकाले पञ्चनिष्कं त्रयं वा दद्यादेवंरूपाया दक्षिणायाः किंचिदपि न्यूनं न भवेदेवं दत्त्वा दम्पती भुञ्जीयातामेवं तयोः पुत्रः शिवतमो दीर्घायुरुत्पद्यते । अथ पूर्वोक्तकर्माशक्तावपरमुच्यते । अशक्तो मन्त्रमिमं जपेत्पश्चिमद्वारे । देवालयेऽहोरात्रं प्रदक्षिणं कुर्यात् । उदयात्प्रभृत्यास्तमयादस्तमयात्प्रभृत्योदयात्तत्र विघ्नो यदि विद्यतेऽशक्ता न सन्ति चेच्छक्तः सन्नशक्तमात्मानं मत्वा कुर्वन्न नश्यति । तस्मात्पुरश्चरणयुक्तो गुरुरप्रमत्तः कुर्यादिति । अशक्तानां प्रजाकामानामगतीनामनुग्रहं वक्ष्यामः । अष्टशतमेकचत्वारिंशतमेकविंशतिं वा दिनानि दीक्षित्वा चरुभोजी पश्चिमद्वारालये प्रतिदिनमष्टशतं जपेत् । प्रदक्षिणमष्टशतं कुर्यात् । नित्यवदश्वत्थस्य पूर्वोत्तरमूलादारभ्याष्टसहस्रं जपेत् । अश्वत्थचतुर्दिक्षु प्रतिदिनमष्टसहस्रं जपेत् । एवं समाप्य यावच्छक्ति तावद्वा ब्राह्मणान्दीक्षायुक्तान्भोजयेदेवं कृते वंशकरं पुत्रं लभत इति । ध्यानम्—

" गजचर्मावृततनुं स्फुरत्प्रहरणोज्ज्वलम् ।
सर्वपापहरं ध्यायेद्देवं कुञ्जरभेदिनम् " इति ॥

॥ दशमीमृचमाह—

मीढुष्टम शिवतम शिवो नः सुमना भव । परमे वृक्ष आयुधं निधाय कृत्तिं वसान आचर पिनाकं बिभ्रदागहि ॥ १० ॥

मीढुष्टमेति मीढुः—तम शिवतमेति शिव—तम शिवः नः सुमना इति सु—मनाः भव । परमे वृक्षे आयुधम् निधायेति नि—धाय कृत्तिम् वसानः एति चर पिनाकम् बिभ्रत् एति गहि ॥ १० ॥

सा० भा० हे मीढुष्टमातिशयेन सेचक कामाभिवर्षक । हे शिवतमातिशयेन शान्तस्वरूप । नोऽस्मान्प्रति शिवः शान्तः सुमनाः सौमनस्येन स्नेहेन युक्तश्च भव । आयुधं त्रिशूलादिकं परमेऽत्युन्नते वृक्षे वटाश्वत्थादिरूपे निधाय यथाऽस्माभिर्न दृश्यते तथाऽवस्थाप्य कृत्तिं वसानो व्याघ्रचर्ममात्रं परिदधान आचरास्मदाभिमुख्येनाऽऽगच्छ । आगच्छन्नपि पिनाकं बिभ्रद्भूषणार्थं धनुर्मात्रं हस्ते धारयन्बाणादिकं परित्यज्याऽऽगह्यागच्छ ॥ १० ॥

भ०भा०भा० मीढुष्टमेत्यस्य वैराज ऋषिः । पञ्चपदा त्रिष्टुप्छन्दः । यथाहुः— " चतुर्भिरष्टाक्षरैर्द्वादशाक्षरेण चैतत्त्रिष्टुप् " इति । तत्र तृतीयव्यतिरिक्ताश्चत्वारोऽष्टाक्षराः । देवता शंभुरेव ।

मीढुष्टमेति । हे मीढुष्टमातिशयेन सेक्तः । उत्तमपुंस्त्वेति यावत् । व्याख्यातं चेदम् । हे शिवतमातिशयेन शिवंकर । प्रथमस्यामन्त्रितस्याविद्यमानत्वान्न द्वितीयमपीदं निहन्यते । द्वयोः पाक्षिकमाद्युदात्तत्वम् । इत्थं देवेन कर्तव्यमित्याह—नोऽस्माकं सन्नास्माकीनो भूत्वा तिष्ठञ्शिवः सुमनाः भव । अस्माकमपि शिवं कुर्वस्माकमपि शोभनं मनः कुरु । उपकरोमीत्येवं वर्तस्वेति यावत् । ' सौमनसी ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तदर्थमित्थं देवेन कर्तव्यमित्याह—परम उच्छ्रिते वटकर्णिकारादौ त्वदीये वृक्ष आयुधं त्रिशूलादिकं भीषणं निधाय क्षेमं निक्षिप्य । यत्र निहितं वयं न पश्यामः । यद्वा परमे दूरप्रदेशे वृक्षादावस्मद्दृष्ट्यगोचरे निधाय कृत्तिं वैयाघ्रं चर्म वसानः परिदधान आचार वर्तस्व । यद्वाऽस्मदाभिमुख्येनाऽऽगच्छ । वसेरनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । किंचाऽऽगच्छंस्त्वं पिनाकं केवलं ज्याबाणरहितं दण्डमात्रं भूषणमात्रं हस्ते बिभ्रदागहि । आगच्छास्मान्प्रति । गमेः ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । बिभर्तेः शतरि ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

अथास्य पुरश्चरणम्—एकरात्रं पञ्चदशसहस्रं जपेत्कृतपुरश्चरणो भवति । अर्थनाशभये प्राणसंशये घोरातिभये वा चोरादिभये केवलाज्येन पञ्चसहस्राहुतीर्जुहुयात् । तेभ्यो मुच्यते । ध्यानम्—

" मङ्गलायतनं देवं युवानमतिसुन्दरम् ।
ध्यायेद्वनचराकारमागच्छन्तं पिनाकिनम् " इति ॥

एकादशीमृचमाह—

विकिरिद विलोहित नमस्ते अस्तु भगवः । यास्ते

---

१ ख. ग. ङ. 'मेऽभ्युन्नते । २ ग. ङ. त्थादेरुपरि नि°।

सहस्रं हेतयोऽन्यमस्मन्निवपन्तु ताः ॥ ११ ॥

विकिरिदेति वि-किरिद विलोहितेति वि-लोहित नमः ते अस्तु भगव इति भग-वः। याः ते सहस्रम् हेतयः अन्यम् अस्मत् नीति वपन्तु ताः ॥ ११ ॥

सा० भा० कीर्यन्ते भक्तानां संनिधौ बहुधा प्रक्षिप्यन्त इति किरयो धनानि तानि ददातीति किरिदः। विशेषेण किरिदो विकिरिदः। विलोहितो लौहित्यरहित श्वेत इत्यर्थः। अत एव मान्त्रिकाः पञ्चाक्षरध्याने स्मरन्ति। "ध्येयो मुक्तापरागामृतरसकलिताद्रिप्रभः" इति। यद्वा—विशेषेण लोहितो विलोहितः। अतएवाष्टाक्षरध्याने स्मरन्ति। "काञ्चनाभो ध्येयः पद्मासनस्थः" इति। भगवो भगवन्षड्गुणसंपन्न। भगशब्दस्य षड्गुणवाचित्वं स्मर्यते—

"ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा" इति ॥

प्रकारान्तरेण भगवच्छब्दनिर्वचनं च।

"उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम्।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति।"

यथोक्तविशेषणत्रयविशिष्ट हे रुद्र ते तुभ्यं नमोऽस्तु। ते तव सहस्रं सहस्रसंख्याका या हेतयो यान्यायुधानि सन्ति ताः सर्वा अस्मदन्यं विरोधिनं निवपन्तु विनाशयन्तु ॥ ११ ॥

भ०भा०भा० विकिरिदेत्यस्य मन्त्रस्य ऋषिः पुलहः। छन्दोऽनुष्टुप्। शंभुर्देवता।

विकिरिदेति। हे विकिरिद विकिरिदशब्दो व्याख्यातः। किरतिर्हिंसाकर्मा किरिं हिंसां ददतीति किरिदान्यायुधानि तद्रहितो वा विकिरिदः। परमार्थतः परपीडनान्यायुधानि तव न सन्तीति भावः। यद्वा विविधं हिंसन्ति प्राणिन इति विकिरयः पापव्याधयः संसारादयस्तेषां दाता खण्डयिता विकिरिदः। 'दो अवखण्डने' आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। "विकीर्यैषून्हन्तव्यान्खण्डयतीति विकिरिद" इति केचित्। हे विलोहित। विगतं लौहित्यमर्धं यस्य स विलोहितः। अर्धे नीलोऽर्द्धान्तरे लोहित इति कृत्वा उक्तं च—"दरिद्रन्नीललोहितः" इति। "पुरुषं कृष्णपिङ्गलं" इति च मन्त्रान्तरम् केचिदाहुः—

विगतं लौहित्यं कालुष्यं यस्य स विलोहितः निर्विकार इति। परमार्थतस्तव विकारहेतवः क्वापि नसन्ति। दूरे हि मन्युप्रभृतयो विकाराश्चित्तकालुष्यप्रभवाः। यत्राऽऽयुधानि गृह्णीरंस्तैश्च प्राणिनो निगृह्णीरन्निति भावः। एतदेव प्रकटयन्नाह—भगशब्दस्य षड्गुणवाचित्वं स्मर्यते—

" उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम्।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति "॥

भगवो हे भगवंस्तुभ्यं नमोऽस्तु।

" ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः।
ज्ञानवैराग्ययोश्चापि षण्णां भग इतीरणा "॥

'मतुवसो रु' इति रुत्वं पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्रथमयोरामन्त्रितयोः। एवमेकमप्यायुधं परमार्थतस्तव नास्त्यथापि जगदुपसंहारादौ यास्ते सहस्रं हेतयो यानि सहस्रसंख्याकान्यायुधानि विद्यन्ते ता अस्मदस्मत्तोऽन्यं निवपन्तु निघ्नन्तु त्वत्प्रसादात्। यद्वा कोऽपि विकारहेतुः परमार्थतस्तव नास्ति अथापि यास्ते सहस्रं हेतयो हिंसा निष्कर्मणां निग्रहप्रकारास्ता अस्मत्तोऽन्यं निवपन्तु पीडयन्तु। निग्राह्या वयं तत्र मा भूमेति प्रार्थयते॥ ११॥

अथास्य पुरश्चरणम्—त्रिरात्रं चरुभोजी दशसहस्रं जपेत्। तदन्ते दशसहस्रं प्रदक्षिणाः कुर्वञ्जपेत्। कृतपुरश्चरणो भवति। अनेन महाजनविरोधे सकलसंघातं दधिमधुघृताक्तानां समिधामयुतं जुहुयात्। भयं न भवति। सर्वाञ्जेतुकामोऽपामार्गसमिधां कपिलाज्यसिक्तानां शतसहस्रमाहुतीर्जुहुयात्। एतेनैव वराहादयो वश्या भवन्ति। तिरश्चो जेतुकामो बिल्वसमिधां दधिमधुघृताक्तानां शतसहस्रमाहुतीर्जुहुयात्। अपो जेतुकामो जलस्य मध्य आत्माग्निमाधाय कापिलेन पयसा शतसहस्रमाहुतीर्जुहुयात्। अद्भ्यो भयं न जायते। एवमन्यदपि यद्यज्जेतुकामो भवति तत्तन्नामग्रहणं कृत्वा कापिलाज्येन शतसहस्रं जुहुयात्। तत्तत्सर्वं जयति। ततो ध्यानम्—

" प्रसन्नवदनं सौम्यं रचितोद्वाहमण्डनम्।
अम्बया सहितं ध्यायेत्सुरसंघैरभिष्टुतम् "॥ इति॥

द्वादशीमृचमाह—

सहस्राणि सहस्रधा बाहुवोस्तव हेतयः। तासामीशानो भगवः पराचीना मुखा कृधि॥ १२॥

सहस्राणि सहस्रधेति सहस्र-धा बाहुवोः तव हेतयः ।
तासाम् ईशानः भगव इति भग-वः पराचीना मुखा
कृधि ॥ १२ ॥

सा०भा० हे रुद्र तव बाहुवोर्हस्तयोर्हेतयः सहस्रधा सहस्रप्रकाराः सहस्राणि सहस्रसंख्याका विद्यन्ते । धनुः खड्गस्त्रिशूलमित्येवं जातिभेदेन सहस्रप्रकारत्वम् । एकैकस्यां जातौ बहवः सहस्रसंख्याकाः । हे भगवः षड्गुणोपेत त्वमीशानः समर्थः संस्तासां हेतीनां मुखा मुखानि शल्यानि पराचीना कृधि अस्मत्तः पराङ्मुखानि कुरु ॥ १२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके श्रीरुद्रभाष्ये दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

भ०भा०भा० सहस्राणि सहस्रधेत्यस्य नारद ऋषिः । कण्वो वा ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । रुद्रो देवता । राजोपद्रवशान्तौ विनियोगः ॥

सहस्राणि सहस्रधेति । सहस्राणि बहुतमाः सहस्रधा सहस्रप्रकारास्तव बाह्वोरवस्थिता हेतय आयुधानि । द्विवचनमतन्त्रमित्युक्तम् । यद्वा सत्स्वपि बहुषु सायुधेषु बाहुद्वयमेव प्रहारे व्याप्रियत इति बाह्वोरित्युक्तम् । तन्वादीनां 'छन्दसि बहुलं' इत्युवङादेशः । एकैकस्या एव वा सहस्रसंख्योपदृश्यते । एकैकैव सहस्रं तव बाह्वोर्हेतय इति । अथ तव बाह्वोर्या हेतयो हिंसाप्रकाराः सहस्राणि सहस्रधा च सन्तीति । हे भगवस्तासां हेतीनां मुखा मुखानि पराचीनान्यस्मान्प्रत्यनभिमुखानि कृधि कुरु । तासां वा हिंसानां मुखानि उपक्रमानस्मदनभिमुखान्कुरु । ईशानस्त्वं सर्वेश्वरः । तासां वा हेतीनामीशानः प्रयोक्तुमुपसंहर्तुं यथेष्टविषये च प्रवर्तयितुं समर्थस्त्वमिति तासां मुखानि पराचीनानि कुर्विति गम्यत एव 'शेश्छन्दसि' इति शेर्लोपः । करोतेर्लोटि 'बहुलं छन्दसि' इतिविकरणस्य शपो लुक् धिभावश्च ईशेरनुदात्तत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणमुच्यते—कृच्छ्रार्धं चरित्वा पञ्चदशसहस्रं जपेत् । कृतपुरश्चरणो भवति । अनेन मन्त्रेण पुरुषाणां राजोपद्रवशान्तिं कुर्यात् । शाल्मलीवैकङ्कतसमिद्भिर्व्रीहियवतिलानि सर्पिःसिक्तान्ययुतं जुहुयात् । उपद्रवा नश्यन्ति । भगवतो दक्षिणामूर्तेः संनिधौ शतसहस्रं जपेत् । प्रधानपुरुषमारणे वल्मीकमृत्तिकालिङ्गं कृत्वाऽनेन मन्त्रेण यावच्छीर्णमभिषिञ्चेत्ततस्तां

मृदमादाय नद्यां प्रक्षिप्य तत्तीरे स्वाग्नौ शुद्धतण्डुलैर्घृताक्तैरयुतं जुहुयात् । तस्य मरणमुपशमयति । महाकान्तारगामी भस्माष्टसहस्रमभिमन्त्र्य सर्वं तेन शरीरमवलिप्य गच्छेत् । तस्य किमपि भयं न भवति । कृष्णचतुर्दश्यां रात्रौ श्मशाने विडालमांसेन सौदनेन बलिमुपहरेत् "राक्षसेभ्यो बलिमुपाहरामि" इति । ततस्तेभ्यो भयं न विद्यते । महीशास्तुः कोपोपहतानां सुवर्णमहाशास्तुः संनिधावनेनाष्टसहस्रमाज्येन जुहुयात् । कुक्कुटमांसेन बलिमुपहरेत् । तत्र नववसनानि सुवर्णादिकं च होमस्य दक्षिणां दद्यात् । निष्कत्रयमेकं वा राष्ट्रशतभागो वा दातव्य इति । अन्येषामपि दैवोपहतानामनेन मन्त्रेण सर्पिषाऽष्टसहस्रं जुहुयात् । दैवोपद्रवा नश्यन्ति ततो ध्यानम्—

"सर्वपापहरं देवं सर्वाभरणभूषितम् ।
सर्वायुधधरं ध्यायेत्सर्वलोकमहेश्वरम्" ॥

इति श्रीभट्टभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये श्रीरुद्रप्रश्ने
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

॥ इति दशमोऽनुवाकः ॥

सा० भा० दशमेऽनुवाक ऋग्रूपाः केचिन्मन्त्रा उक्ताः । अथैकादशे शिष्टा ऋचः शिष्टानि यजूंषि चोच्यन्ते । तत्राऽऽदौ दशसंख्याका ऋचः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधि भूम्याम् । तेषाꣳ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ १ ॥

सहस्राणि सहस्रश इति सहस्र—शः ये रुद्राः अधीति भूम्याम् । तेषाम् सहस्रयोजन इति सहस्र—योजने अवेति धन्वानि तन्मसि ॥ १ ॥

सा० भा० भूम्यामधि भूमेरुपरि ये रुद्राः सहस्रशः सहस्रप्रकाराः सहस्राणि सहस्रसंख्याकाः सन्ति । सहस्रश इति जात्युक्तिः । विनायकप्रमथशैलादयो जातिभेदास्ते सर्वेऽपि रुद्रविशेषाः । तत्राप्येकस्यां जातौ बहुभिः सहस्रैः संख्याता मूर्तिविशेषास्तेषां सर्वेषां धन्वानि धनूंषि सहस्रयोजनेऽस्मचः सहस्रयोजनव्यवहितदेशेऽवतन्मसि अवततज्याकानि स्थापयामः ॥ १ ॥

भ० भा० भा० सहस्राणि सहस्रश इत्यानुष्टुभोऽनुवाकोऽवतानसंज्ञको दशर्चः। तेषां सहस्रयोजन इति सर्वत्रानुषज्यते । जपादौ आद्यन्तयोस्त्वाम्नायते। नमो रुद्रेभ्य इत्यादीनि त्रीणि यजूंषि । अत्राहुः—"ब्रह्मणा प्रार्थितेन देवेन सृष्टा देवतुल्या रुद्राः सर्वेषां स्थावरजङ्गमानां रक्षणपोषणोपसंहारादि कुर्वाणाः कर्मानुरूपं फलं प्रापयन्तः सर्वत्र ब्रह्माण्डे नानारूपा वायुभूता रश्मिमनुष्यादिरूपाश्चाधिवसन्ति त इदानीं प्रसाद्यन्ते"। अन्ये त्वाहुः—"देवोऽयमनुग्राह्यवशेन शतधा सहस्रधा शतसहस्रधाऽऽत्मानं विभज्य प्रत्येकं दर्शनाभिमतप्रदानादिकमनुग्रहं करोति । ते च तथा विभक्ता अनादौ संसारेऽसंख्याता अनुग्रहाय जगतः प्रवर्तन्ते। तानधिकृत्यैते मन्त्राः प्रवर्तन्ते" इति । अन्ये त्वाहुः "संहर्तुर्देवस्य क्रोधात्मविस्फुलिङ्गाः प्राणिनोऽभिमन्यमानाः सर्वेषु लोकेषु संचरन्ति तेषामियं प्रसादना" इति। "रुद्रसदृशा गणेश्वरा रुद्राः" इत्यपरे। तत्राऽऽदौ चतुर्णां मन्त्राणां दुर्वासा ऋषिः। शेषाणां देवलऋषिः। अनुष्टुप् छन्दः। सर्वेषां रुद्र एव देवता ॥

तत्र प्रथमा। सहस्राणि सहस्रश इति। सहस्राणि अनेकसहस्रपरिमाणाः। सहस्रशः सहस्रं सहस्रं भूत्वा वस्थिताः । 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायां' इति शस्। एकैकशोऽनेकसहस्रसंख्यापरिमिता अनेकसहस्रात्मानः सन्तो ये रुद्रा अधि भूम्यां भूमेरुपरि वर्तन्ते। अधिरुपरिभावे। यद्वा 'अधिरैश्वर्ये' अधि भूम्याम्। भूमेरीश्वरा इत्यर्थः। 'अधिरीश्वरे' इति कर्मप्रवचनीयत्वम्। यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनमिति सप्तमी। कर्मानुरूपं प्राणिनो निगृह्णन्तोऽनुगृह्णन्तश्च ये पृथिव्यामीशितृत्वेन वर्तन्ते तेषां धन्वानि धनूंषि अवतन्मसि अवतन्मः अवततज्यानि कुर्मः। 'इदन्तो मसि'। स्तुतिभिर्नमस्कारैर्हविर्भिश्च प्रसादयामस्तान्यथा धनूंष्यवतत्य शान्ता भवन्तीति भावः। सहस्रयोजने योजनानां सहस्रं सहस्रयोजनम्। अष्टौ धनुःसहस्राणि योजनम्। अयमर्थः। यत्राहमस्मि तत्र समन्तात्सहस्रयोजनादर्वाग्वर्तमानानां तेषां धनूंष्यवतन्मस्ततः परस्तात्त्वधिज्यधन्वान एव तिष्ठन्त्विति। अथवा योजनानां सहस्रमतीत्य वर्तमानानामपि तेषां धनूंष्यवतन्मः किं पुनस्ततोऽर्वाग्वर्तमानानामिति ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अस्मिन्म॑हत्य॑र्ण॒वे॑ऽन्तरि॑क्षे भ॒वा अधि॑ ॥ २ ॥

अ॒स्मिन् म॒हति॑ अ॒र्ण॒वे अ॒न्तरि॑क्षे भ॒वाः अधि॑ ॥ २ ॥

सा० भा० अस्मिन्दृश्यमाने महत्यर्णवे महासमुद्रसदृशे प्रौढेऽन्तरिक्षेऽधि-

श्रित्य वर्तमाना भवा रुद्रमूर्तिविशेषा ये सन्ति तेषां सहस्रयोजन इत्याद्युक्तार्थमुत्तरार्धं द्वितीयादिषु नवमान्तास्वृक्ष्वनुषज्यते । तदनुषङ्गद्योतनायैव दशम्यामृचि पुनः पठितम् ॥ २ ॥

भ०भा०भा० अथ द्वितीया । अस्मिन्महत्यर्णव इति य इत्यध्याह्रियते । अस्मिन्महति अधिकेऽर्णवे । अर्णसा वृष्ट्युदकेन तद्वति । अन्तरिक्षे । 'अर्णसो लोपश्च' इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः । अधि उपरि वर्तमाना अन्तरिक्षस्येश्वरा वा ये भवा रुद्राः । तेषामित्यादिगतम् । अथवा "अर्णवे समुद्रे अन्तरिक्षे च ये भवा" इत्येके । द्यावापृथिव्योरन्तरा मध्ये क्षियति निवसतीत्यन्तरिक्षम् । पृषोदरादिः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वा अधः क्षमाचराः ॥ ३ ॥

नीलग्रीवा इति नील—ग्रीवाः शितिकण्ठा इति शिति—कण्ठाः शर्वाः अधः क्षमाचराः ॥ ३ ॥

सा०भा० ग्रीवायामेकस्मिन्प्रदेशे नीलवर्णा नीलग्रीवाः प्रदेशान्तरे श्वेतवर्णाः । शितिकण्ठास्तादृशाः शर्वाः रुद्रमूर्तिविशेषाः । कीदृशाः । अधः क्षमाचरा भूमेरधस्तात्पातालेषु संचरन्ति तेषामित्यादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥

भ०भा०भा० अथ तृतीया । नीलग्रीवा इति । अत्रापि य इत्यध्याह्रियते । नीलग्रीवाः शितिकण्ठा इति । गते । अधः क्षमाचराः पृथिव्या अधः पाताललोके ये चरन्तीश्वरत्वेन वर्तन्ते । शर्वा रुद्राः । तेषामित्यादि समानम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

नीलग्रीवाः शितिकण्ठा दिवꣳ रुद्रा उपश्रिताः ॥ ४ ॥

नीलग्रीवा इति नील—ग्रीवाः शितिकण्ठा इति शिति—कण्ठाः दिवम् रुद्राः उपश्रिता इत्युप—श्रिताः ॥ ४ ॥

सा० भा० दिवमुपश्रिताः स्वर्गे वर्तमानाः ॥ ४ ॥

भ०भा०भा० अथ चतुर्थी । नीलग्रीवा इति । य इत्यध्याहार्यमेव । नीलग्रीवाः शितिकण्ठा रुद्रा दिवमैन्द्रादिलोकमुपश्रिताः स्वामित्वेनोपसंप्राप्ताः । तेषामित्यादि स्पष्टम् । कर्तर्यपि व्यत्ययेन क्तः । गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

एषां चतुर्णां मन्त्राणां पुरश्चरणादिकं ब्रूमः। चान्द्रायणं चरित्वा कायशोधनार्थं पञ्चसहस्रं जपेत्। ततः कृतपुरश्चरणो भवति। आभिचारिकं कर्म मन्त्रैरेतैः कुर्यात्। राजा ब्राह्मणैः स्वदेशजातैर्होमं कुर्यात्। शाल्मलीसालवेत्रवेणुशराणामर्कतूलवेष्टितानां शशरुधिराक्तानां शतसहस्रं जुहुयात्। अत्र पिष्टेन स्निग्धेन सूक्ष्मेण शत्रुप्रतिकृतिं कृत्वा प्राणान्संस्थाप्य क्रमेण छित्त्वाऽष्टसहस्रं जुहुयात्। ततः शशरुधिरेणाक्तान्कूर्चानष्टसहस्रं जुहुयात्। एतैः प्रयोगैः शत्रवो नश्यन्ति। एतैरेव मन्त्रैरभिचारं प्रतिकुर्वाणो दूर्वाणां दधिमधुघृताक्तानां पञ्चसहस्रं जुहुयात्। राज्ञस्तस्याभिचारदोषा नश्यन्ति कारयितुः। ततो ध्यानम्—

"दंष्ट्राकरालवदनं ज्वलज्ज्वलनमूर्धजम्।
बिभ्राणं त्रिशिखं दीपं ध्यायेद्भुजगभूषणम्" ॥

पञ्चमीमृचमाह—

ये वृक्षेषु सस्पिञ्जरा नीलग्रीवा विलोहिताः ॥ ५ ॥

ये वृक्षेषु सस्पिञ्जराः नीलग्रीवा इति नील-ग्रीवाः विलोहिता इति वि-लोहिताः ॥ ५ ॥

सा०भा० यथा लोकेष्ववस्थिता रुद्रास्तथा वृक्षेष्वपि स्थिताः। तेषु केचित् सस्पिञ्जराः शष्पवद्बालतृणवत्पिञ्जरवर्णाः। नीलग्रीवा नीलवर्णग्रीवाः। केचित् "ग्रीवादेशे नीलवर्णोपेताः"। अपरे पुनर्विलोहिता विशेषेण रक्तवर्णाः। ईदृशा ये सन्ति तेषामित्यादि ॥ ५ ॥

भ०भा०भा० अथ पञ्चमो मन्त्रः। ये वृक्षेष्विति। वृक्षेषु स्थावरजङ्गमात्मसु जीवेषु वृक्षेष्वेव वा ये रुद्राः। सस्पिञ्जराः शष्पपिञ्जराः शष्पं बालतृणम्। लोकपीडकानां जरयितारो नीलग्रीवा नीलकण्ठाः। विविधलोहिता विगतकालुष्या वा। स्वामित्वेन रक्षितृत्वेन चाधिकाः सन्ति तेषामित्यादि सुबोधम् ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः ॥ ६ ॥

ये भूतानाम् अधिपतय इत्यधि—पतयः विशिखास इति वि—शिखासः कपर्दिनः ॥ ६ ॥

सा०भा० भूतशब्देनान्तर्हितशरीराः सन्तो मनुष्योपद्रवकारिणो गणविशेषा उच्यन्ते। तेषामधिपतयो ये रुद्रास्तेषु केचिद्विशिखासो मुण्डितमूर्धानः। अपरे कपर्दिनो जटाबन्धोपेतास्तेषामित्यादि ॥ ६ ॥

भ० भा० भा० अथ षष्ठो मन्त्रः। ये भूतानामिति। भूतानां पञ्चमहाभूतानां गणानां वाऽधिपतयो ये रुद्राः प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतास्तत्सुखदाश्च तेष्वधिवसन्ति। विशिखासः शिखारहिता विविधशिखा वा विविधरश्मयो वा। निरुदकादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। 'आज्जसेरसुक्' य ईदृशा ये च कपर्दिनो जटामुकुटधारिणस्तेषामित्यादि गतमेव ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

ये अन्नेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिबतो जनान् ॥ ७ ॥

ये अन्नेषु विविध्यन्तीति वि—विध्यन्ति पात्रेषु पिबतः जनान् ॥ ७ ॥

सा० भा० ये रुद्रा अन्नेषु भुज्यमानेषु गूढत्वेनावस्थिताः सन्तो जनान्विविध्यन्ति विशेषेण धातुवैषम्यादिना बाधन्ते। तथा पात्रेषु पातव्येषु क्षीरोदकादिषु गूढत्वेनावस्थिताः सन्तः पिबतो जनान्विविध्यन्ति। तेषामित्यादि ॥७॥

भ०भा०भा० अथ सप्तमः। ये अन्नेष्विति। ये रुद्रा अन्नेषु अदनीयेषु भुज्यमानेष्वोदनादिषु वस्तुषु तिष्ठन्तो विविध्यन्ति। अत्नन्पापिनो धातुवैषम्यादिना विविधं पापानुरूपं व्याध्यादिभिर्यातयन्तीत्यर्थः। पात्रेषु पातव्येषु पयःप्रभृतिषु तिष्ठन्तो विविध्यन्ति पिबतः पायिनः। पिबत इत्युपलक्षणम्। अन्ने तिष्ठन्तोऽदतः पात्रेषु तिष्ठन्तोः विविध्यन्तीति। यद्वाऽन्नेष्वदनीयेषु तिष्ठन्तो विविध्यन्ति पात्रेष्वमत्रादिषु चषकादिषु तिष्ठन्त इति। तेषामित्यादि गतम् ॥ ७ ॥

एषां त्रयाणां पूर्ववत्पुरश्चरणादिकं सर्वम् ॥

अष्टमीमृचमाह—

ये पथां पथिरक्षय ऐलबृदा यव्युधः ॥ ८ ॥

ये पथाम् पथिरक्षय इति पथि-रक्षयः ऐलबृदाः यव्युधः ॥ ८ ॥

सा०भा० ये रुद्राः पथिरक्षयो लौकिकवैदिकमार्गाणां रक्षकाः। नात्र केषांचिदेव मार्गाणां किंतु सर्वेषां पथां ते च रक्षकाः। ऐलबृदा इरा अन्नं तस्य समूह ऐरं ऐरमेव ऐलं तद्बिभ्रतीत्यैलभृत ऐलभृत एव ऐलबृदाः। अन्नप्रदानेन पोषका इत्यर्थः। ते च यव्युधो यौति मिश्री भवति विरोधं करोतीति युः शत्रुः। युभिः शत्रुभिः सह युध्यन्तीति यव्युधः। अस्मदनिष्टनिवारका इत्यर्थः। तेषामित्यादि ॥ ८ ॥

भ०भा०भा० अथाष्टमः। ये पथामित्युभये पन्थानः। लौकिकाश्च वैदिकाश्च। तेषां पथां रक्षितारो ये रुद्रास्तेषामीशितारस्तान्निरोद्धुं तैश्च प्राणिनः प्रस्थापयितुं समर्थाः। पथां सर्वेषां संबन्धिनः पथि रक्षय इति समस्तव्यस्ताभ्यां प्रतिपाद्यते। यथा "वसूयवो वसुपते वसूनाम्"। "गवामासि गोपतिरेक इन्द्र" इति। "निधीनां त्वा निधिपतिं हवामहे" इत्यादि। पथो रक्षन्ति। 'छन्दसि वनसन' इत्यादिना इन्प्रत्ययः। ते विशेष्यन्ते। पथामिति साकल्यप्रतिपादनार्थं वृत्तौ संख्याविशेषाप्रतिपत्तेर्वृत्त्यन्तर्भूतविशेषलाभायावृत्तिरपि समाश्रियत इति। ऐलबृदाः। इरा अन्नं रलयोरेकत्वं स्मर्यते। इलां बिभ्रति सन्मार्गवर्तिभ्यो दातुमिति इलाभृतः। 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलं' इति ह्रस्वत्व इलभृतः। प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोऽण् ऐलभृताः परोक्षत्वाय वर्णव्यापत्तिः क्रियते। 'परोक्षप्रिया' इति। चतुर्थप्रथमयोस्तृतीयौ। ऐलबृदाः। यद्वा—अयस्मयादित्वेन पदत्वात्तकारस्य जश्त्वेन दकारः। वर्णव्यत्ययेन भकारस्य बकारः। अपर आहुः—इराणां समूह ऐरं तस्य भर्तार ऐलबृद इति। शेषं समानम्। वृणोतेर्वा संवरणकर्मणः। क्विपि दत्वादि समानम्। यव्युधः। यौतेर्विचि यो इति युवशब्दपर्यायः। युवभिरेव युध्यन्ते इति यव्युधः। महाभूयांसः। छान्दसोऽवादेशः। यद्वा युवशब्द एव समस्यते। 'स्थूलदूर' इत्यादिनोत्तरपदे व्यत्ययेन यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः पूर्ववदवादेशः केचिदाहुः-यूयन्ते-मिश्र्यन्ते शरीरेन्द्रियप्राणा अनेन इति यवशब्देनाऽऽयुरुच्यते तस्य संप्रहर्तारो यव्युधः। अकारलोपश्छान्दसः। एतदुक्तं भवति—लौकिकवैदिकमार्गेषु वर्तमानानां कर्मानुगुणं केभ्यश्चिदन्नमायुश्च ददति केभ्यश्चिदुभयमपहरन्ति केभ्यश्चिदन्नं दत्त्वाऽऽयुरपहरन्ति केभ्यश्चिदायुर्दत्त्वान्नमपहरन्ति। अपरे तु ब्रुवते यद्विध्यन्तीति यव्युधः। यद्वेध्यं तदेव विध्यन्तीति न कदा-

चिदतिक्रमकारिणः। विध्यतेर्विचि पूर्ववदन्तोदात्तता धातोरुपधाया उकारः। तेषामित्यादि समानमेव ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

ये तीर्थानि प्रचरन्ति सृकावन्तो निषङ्गिणः ॥ ९ ॥

ये तीर्थानि प्रचरन्तीति प्र—चरन्ति सृकावन्त इति सृका—वन्तः निषङ्गिण इति नि—सङ्गिनः ॥ ९ ॥

सा० भा० ये रुद्रास्तीर्थानि काशीप्रयागादीनि रक्षितुं प्रचरन्ति। कीदृशा रुद्राः। सृकावन्तः सृकाः क्षुरिका हस्ते धार्यमाणास्तीक्ष्णाग्रा आयुधविशेषास्तद्युक्ताः केचित्। अपरे निषङ्गिणः खड्गयुक्तास्तेषामित्यादि ॥ ९ ॥

भ० भा० भा० अथ नवमः। ये तीर्थानीति। ये रुद्रास्तीर्थानि अविमुक्तादीनि प्रचरन्ति केभ्यश्चित्तीर्थफलं दातुं केभ्यश्चिन्निरोद्धुं सृकावन्त आयुधवन्तः। 'अन्येषामपि दृश्यत' इति दीर्घत्वम्। निषङ्गिणः खड्गवन्तो नितरां वा संगवन्तस्तेषामित्यादि सुबोधम् ॥ ९ ॥

अनयोः पुरश्चरणम्—कृच्छ्रं चरित्वा पञ्चसहस्रं जपेत्। कृतपुरश्चरणो भवति। एताभ्यामृतुगमनदिने स्वाग्नावष्टसहस्रं कापिलेन पयसा सर्पिर्विमिश्रेण जुहुयात्। तत ऋतुगामी भवेत्। तत्र विद्वान्वंशकरः पुत्रो जायते। एताभ्यामेव महातीर्थगमने स्वाग्नौ शुद्धतण्डुलैराज्यसिक्तैरयुतं जुहुयात्। तीर्थमनालपन्गच्छेत्स्नात्वाऽऽगत्य स्वाग्निमाराध्य वाचं विसृजंस्तीर्थफलं यथार्थमश्नुते। ध्यानादि पूर्ववत् ॥

दशमीमृचमाह—

य एतावन्तश्च भूयांꣳसश्च दिशो रुद्रा वितस्थिरे। तेषाꣳ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ १० ॥

ये एतावन्तः च भूयांꣳसः च दिशः रुद्राः वितस्थिर इति वि—तस्थिरे। तेषाम् सहस्रयोजन इति सहस्र—योजने अवेति धन्वानि तन्मसि ॥ १० ॥

सा० भा० ये रुद्रा एतावन्तश्च सहस्राणि सहस्रश इत्याद्यृग्भिर्यावन्त उक्तास्तावन्तोऽपि। भूयांसश्चेतोऽप्यधिका अन्ये बहवोऽपि दिशो वितस्थिरे

सर्वा दिशः प्रविश्य स्थितास्तेषामित्यादि । इत्थं दशसंख्याका ऋच उक्ताः ॥ १० ॥

भ० भा० भा० अथ दशमः । य एतावन्तश्चेति । यावन्तोऽभ्युक्ताः 'सहस्राणि सहस्रश' इत्यारभ्य 'ये तीर्थानि' इत्येवमन्तेषु मन्त्रेषु निर्दिष्टा रुद्रा एतावन्तश्च भूयांसश्च रुद्रा इतोऽपि बहुतरा दिशो वितस्थिरे सर्वा दिशो व्याप्य स्थिताः । यद्वा—एतावन्तः । एतावत्तया परिच्छेत्तुमशक्याः । एतावद्भिर्वा भूयिष्ठत्वादिभिः परिच्छेदैः परिच्छिद्यमाना ये रुद्रा भूयांसश्च सर्वात्मनैतावत्तामतीत्य वर्तमाना दिशो वितस्थिर इति । 'छन्दसि लुङ्लङ्' इति वर्तमाने लिट् । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् । तेषामित्यादि व्याख्यातमेव । पुनराम्नानं सर्वानुपङ्गप्रदर्शनार्थम् ॥ १० ॥

पुरश्चरणादिकं सर्वं पूर्ववद्द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

अथ त्रीणि यजूंष्युच्यन्ते—

नमो॑ रु॒द्रेभ्यो॒ ये पृ॑थि॒व्यां येऽन्तरि॑क्षे॒ ये दि॒वि येषा॒मन्नं॒ वातो॑ व॒र्षमिष॑व॒स्तेभ्यो॒ दश॒ प्राची॒र्दश॑ दक्षि॒णा दश॑ प्र॒तीची॒र्दशोदी॑ची॒र्दशो॒र्ध्वास्तेभ्यो॒ नम॒स्ते नो॑ मृडयन्तु॒ ते यं द्वि॒ष्मो यश्च॑ नो॒ द्वेष्टि॒ तं वो॒ जम्भे॑ दधामि ॥ ११ ॥

नमः॑ रु॒द्रेभ्यः॑ ये पृ॒थि॒व्याम् ये अ॒न्तरि॑क्षे ये दि॒वि येषा॑म् अन्न॑म् वातः॑ व॒र्षम् इष॑वः तेभ्यः॑ दश॑ प्राचीः॑ दश॑ द॒क्षि॒णा दश॑ प्र॒तीचीः॑ दश॑ उदी॑चीः दश॑ उ॒र्ध्वाः तेभ्यः॑ नमः॑ ते न॒ः मृ॒ड॒य॒न्तु ते यम् द्वि॒ष्मः यः च॒ न॒ः द्वेष्टि॑ तम् व॒ः जम्भे॑ द॒धा॒मि ॥ ११ ॥

सा० भा० अत्र पृथिव्यादिलोकभेदादिषु भेदाच्च यजुस्त्रयं द्रष्टव्यम् । तदैवं पाठः संपद्यते । 'नमो रुद्रेभ्यः' इत्युपक्रम्य 'ये पृथिव्यां येषामन्नमिषवः' इत्याद्यो मन्त्रः । 'येऽन्तरिक्षे येषां वात इषवः' इति द्वितीयो मन्त्रः । 'ये दिवि येषां वर्षमिषवः' इति तृतीयो मन्त्रः । तेभ्यो दश प्राचीरित्यादि सर्वत्र समानम् ।

ये रुद्राः पृथिव्यां वर्तन्ते तेष्वपि रुद्रेषु येषां रुद्रविशेषाणामन्नमेवेषवो बाणा अपथ्यान्नभक्षणे प्रवर्त्य वाऽन्नार्थं चौर्यं कारयित्वा वा यान्हिंसन्ति तान्प्रति हिंसकानां रुद्राणामन्नमेवेषवस्तेभ्यः पृथिव्यां स्थितेभ्योऽन्नबाणकेभ्यश्च रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु। तथा ये रुद्रा अन्तरिक्षे वर्तन्ते तेषामपि मध्ये येषां वात इषवस्तीव्रेण वायुना रोगानुत्पाद्य हिंसन्ति तेभ्योऽन्तरिक्षवर्तिभ्यो वातेषुभ्यश्च रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु। तथा ये रुद्रा दिवि वर्तन्ते तेष्वपि येषां रुद्रविशेषाणां वर्षमेवेषवोऽतिवृष्ट्यनावृष्टिभ्यां प्राणिनो हिंसन्ति तेभ्यो दिवि स्थितेभ्यो वर्षेषुभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु। कीदृशो नमस्कार इति स एव विशेष्यते। दश प्राचीः प्राङ्मुखत्वेनाञ्जलिकरणे दशांगुलयः प्रागग्रा भवन्ति। एवं दक्षिणादिषुर्ध्वान्तेषु योज्यम्। ईदृशैरञ्जलिविशेषैस्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु। ते च रुद्रा नोऽस्मान्मृडयन्तु सुखयन्तु। ते वयं नमस्कृतरुद्राः सन्तो यं वैरिणं तूष्णीमवस्थितमपि द्विष्मो यश्च वैरी नोऽस्मांस्तूष्णीमवस्थितानपि द्वेष्टि। तमुभयविधं वैरिणं हे रुद्रा वो युष्माकं जम्भे विदारितास्ये दधामि स्थापयामि॥ ११॥

भ० भा०भा० नमो रुद्रेभ्य इत्यादिर्याजुषो मन्त्रः। अस्य ऋषिर्भगवानेव। अनुष्टुवेव छन्दः। रुद्र एव देवता। अनेन मन्त्रेण पृथिव्यादिलोकत्रयवर्तिनो रुद्रान्नमस्कृत्य तेभ्य आत्मनः सुखमात्मद्वेषिणां च विनिपातं प्रार्थयते। अत्र त्रयाणां यजुषां 'नमो रुद्रेभ्यः' इत्येतत्तेभ्यो दशेत्यादि च सर्वं समानम्। ये पृथिव्यां येषामन्नमिषव इति प्रथमस्य विशेषः। येऽन्तरिक्षे येषां वात इषव इति द्वितीयस्य। ये दिवि येषां वर्षमिषव इति तृतीयस्य।

नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां वर्तन्ते येषामन्नमिषवोऽन्नमेवेषुस्थानीयं हिंसासाधनमिति यावत्। तत्र कांश्चिदन्नं भक्षयन्तोऽपथ्याशनादिना व्याधीनुत्पादयन्तो विध्यन्ति। कांश्चिदनशनं कृत्वा बुभुक्षया विध्यन्ति। कांश्चिददनार्थं स्तेयादि कारयित्वा वधादिकं प्रापयन्ति। एवं दुष्कर्मसु हिंसासाधनं येषामन्नं तेभ्यो नमोऽस्त्विति। अथ नमस्कारो विशेष्यते। दश प्राचीः प्राच्योऽङ्गुलयो दश प्राङ्मुखाञ्जलिरूपा एवं दश दक्षिणा दक्षिणामुखाञ्जलिरूपा दश प्रतीच्यः प्रत्यङ्मुखाञ्जलिरूपा दशोदीच्य उदङ्मुखाञ्जलिरूपा दशोर्ध्वा ऊर्ध्वमुखाञ्जलिरूपा एवं प्रतिदिशमेभिरङ्गुलीभिर्यः क्रियत ईदृशोऽयं नमस्कारस्तेभ्यो रुद्रेभ्योऽस्तु ते च नो मृडयन्तु। ते वयमीदृशं नमस्कारं कुर्वाणा यं द्विष्मः। यश्च नोऽस्मानीदृशनमस्कारकारिणो द्वेष्टि तं वो युष्माकं जम्भे दन्ते। जातावेकवचनम्। जम्भेषु दधामि स्थापयामि। तं भक्षयत इत्यभिप्रायः। पार्श्व-

वर्तिनो दन्ता जम्भा इत्यन्ये। तेभ्यो नम इत्यादि पश्चोदासु व्याख्यात एवेति। अत्र प्राचीरुदीचीरित्येतयोः 'अनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। प्रतीचीरित्यत्र 'चौ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। प्राचीः प्रतीचीरित्यत्राच इत्यल्लोपे चाविति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम्। उदीचीरित्यत्र 'उद ईत्' इतीत्वम्। त्रिष्वपि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। केचित्कुर्म इत्यध्याहरन्ति। तेभ्यो दश प्राचीरङ्गुलीः कुर्मस्तथा दक्षिणाद्याः। एवं तेभ्यो नमस्कुर्मो नमस्कारं कुर्म इति। अन्ये त्वाहुः—आदौ नमो रुद्रेभ्य इति वाचिको नमस्कारः कृतस्तेभ्यो दशप्राचीरित्यादिकस्तु मध्ये कायिकस्ततस्तेभ्यो नम इत्यन्ते मानसः। एवं कृत्वा ते नो मृडयन्त्वित्यादिना स्वाभिमतं प्रार्थयते इति।

अथ द्वितीयम्। नमो रुद्रेभ्य इति य अन्तरिक्षे स्थिता येषां वात इषवो वात एव हिंसासाधनं वातस्य न्यूनातिरेकादिभिर्वृत्तिप्रकारैः प्राणिनो ये हिंसन्ति प्राणादीनां वा पञ्चानामयथावृत्त्युत्पादनेन ये प्राणिनः पीडयन्ति दश प्राचीरित्यादि समानमेव।

अथ तृतीयम्। नमो रुद्रेभ्यो ये दिवि स्थिता येषां वर्षमिषव इषुस्थानीयं हिंसासाधनमतिवृष्ट्यनावृष्ट्यादिभिर्ये प्रजानां हिंसां कुर्वन्ति तेभ्यो दश प्राचीरित्यादि समानम् ॥ ११ ॥

अथास्य मन्त्रस्य पुरश्चरणम्—एकविंशतिदिनानि दीक्षित्वा पञ्च पञ्च दिनानि नान्यवस्तु भुञ्जीताऽऽममेव सर्वं भवेत्। प्रथमपञ्चकं पयः। द्वितीयं फलम्। तृतीयं दधि। चतुर्थमपि फलम्। एक उपवास एवं चरित्वैकविंशतिदिनानि हविष्याशी तिष्ठन्सदा जपेत्ततः पञ्च दिनानि गलप्रमाणजलस्थो भवेत्। एकदिनमघमर्षणविधानेन जपेत्। आचार्यस्य दशनिष्कं सुवर्णं दद्यात्। तत्समां च शुश्रूषां कृत्वा कृतपुरश्चरणो भवति। ततो नित्यवत्स्वाग्नावनेनाष्टसहस्रमष्टशतं वाऽऽहुतीराज्येन जुहुयात्। यावज्जीवमनन्यमना जपेत्। ततोऽनेन कर्तव्यं कर्मोच्यते। एवं सिद्धस्य वक्ष्यमाणममावास्यायां स्वाग्नौ कपिलाज्येनाष्टसहस्रमाहुतीर्जुहुयात्। हुत्वा केशानालिप्याष्टशतं जुहुयात्। अथर्वशिरःप्रत्युक्तविधानेनाऽऽराधनम्। ततः कृत्या रक्तांगी रक्तमूर्धजा रक्तनयनोत्पद्यते। पूर्वमेवाजारुधिरपूरितांश्चतुरः कुम्भान्स्थापयित्वा तैस्तां तर्पयेत्। अन्यथाऽऽत्मानं नाशयेत्। तया सर्वान्नाशयेत्सर्वं चाभिमतं साधयेत्। अनेनाऽऽज्येनायुतं जुहुयात्। कालज्ञानमुत्पद्यते। आयुषः प्रमाणं सर्वमेवोत्पद्यते। कापिलेन पयसा जुहुयादयुतम्। जातिस्मरो जायते। उवाच च फलम्—

"श्रुतं रुद्रप्रसादेन सर्वमेव यथातथम्।
एकादशैकादशतो दानमुक्तं तथाऽनघ ॥
पञ्चगोकर्णिकं दानं शंभुदानं तथैव च।
सार्वभौमकरं भूमेः कलशस्थापनं तथा ॥
शिखास्फुटितसंस्कारखण्डनिर्माणदानकम्।
रुद्रैकादशपूजा च सोमवासुकिसंश्रुता ॥
जातिस्मरक्रिया पुण्या कुलदानं तथैव च।
राज्ञामन्यच्च यत्कल्प्यं सर्वमुक्तमशेषतः ॥
भूयोऽपि रुद्रमन्त्रेण वदस्व भवनाशनम्।
अपमृत्युजयं कर्म राज्ञामेव विशेषतः ॥
समन्त्रकं सोपदेशं कालदेशं तथैव च।
सर्वमेतदनेनैव साध्यमुक्तं हि शंभुना" ॥
(तैत्तिरीयसंहिता ५।४।)

तमिममेकादशानुवाकात्मकं रुद्राध्यायं विनियुङ्क्ते —

रुद्रो वा एष यदग्निः स एतर्हि जातो यर्हि सर्वश्चितः स यथा वत्सो जातः स्तनं प्रेप्सत्येवं वा एष एतर्हि भागधेयं प्रेप्सति तस्मै यदाहुतिं न जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च ध्यायेच्छतरुद्रीयं जुहोति भागधेयेनैवैनꣳ शमयति नार्तिमार्छत्यध्वर्युर्न यजमानः ॥ १ ॥

रुद्रः वै एषः यत् अग्निः सः एतर्हि जातः यर्हि सर्वः चितः सः यथा वत्सः जातः स्तनम् प्रेप्सतीति प्र—ईप्सति एवम् वै एषः एतर्हि भागधेयमिति भाग—धेयम् प्रेति ईप्सति तस्मै यत् आहुतिमित्या—हुतिम् न जुहुयात् अध्वर्युम् च यजमानम् च ध्यायेत् शतरुद्रीयमिति शत—रुद्रीयम् जुहोति भागधेयेनेति भाग—धेयेन एव एनम् शमयति न आर्तिम् एति ऋच्छति अध्वर्युः न यजमानः ॥ १ ॥

सा०भा० यस्मिन्काले चीयमानोऽग्निरशेषचितिनिष्पादनेन सर्वश्चितो भवति एतस्मिन्कालेऽयमग्निरुत्पन्नो भवति । सोऽयमुत्पन्नोऽग्निरेव रुद्र इत्युच्यते । देवैः स्वकीयवामवस्त्वदाने सति रोदनाद्वा प्राणिनां रोदनहेतुदुःखस्य द्रावणाद्वाऽग्निरेव रुद्रः । यथा लोके जातो वत्सस्तदानीमेव स्तनं पातुमिच्छति एवमेवैष एतस्मिंश्चितिसंपूर्तिकाले समुत्पन्नो रुद्रनामकोऽग्निः स्वकीयं भागमिच्छति । तस्मा अग्नये कस्याश्चिदाहुतेरहोमेऽध्वर्युं यजमानं च भक्षयितुं ध्यायेदग्निः । अतस्तत्परिहाराय शतरुद्रीयं जुहुयात् । शतमित्यपरिमितत्वं लक्ष्यते । अपरिमिता रुद्रा यस्मिन्नध्याये प्रतिपाद्यन्ते सोऽध्यायः शतरुद्रीयस्तेन होमे सति स्वकीयभागेन रुद्रस्य तुष्टत्वादध्वर्युयजमानौ न म्रियेते ॥ १ ॥

अथ होमद्रव्यं विधत्ते—

यद्ग्राम्यणां पशूनां पयसा जुहुयाद्ग्राम्यान्पशूञ्छुचार्पयेद्यदारण्यानामारण्याञ्जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा वा न ग्राम्यान्पशून्हिनस्ति नाऽऽरण्यान् ॥ २ ॥

यत् ग्राम्याणाम् पशूनाम् पयसा जुहुयात् ग्राम्यान् पशून् शुचा अर्पयेत् यत् आरण्यानाम् आरण्यान् जर्तिलयवाग्वेति जर्तिल—यवाग्वा वा जुहुयात् गवीधुकयवाग्वेति गवीधुक—यवाग्वा वा न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति न आरण्यान् ॥ २ ॥

सा०भा० शुचार्पयेत्संपातनरोगेण[1] योजयेत् । जर्तिल आरण्यतिलः । गवीधुका आरण्यगोधूमाः ॥ २ ॥

पक्षान्तरं विधत्ते—

अथो खल्वाहुरनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चेत्यजक्षी-

---

१ संपातेन ।

रेणं जुहोत्याग्नेयी वा एषा यदजाहुत्यैव जुहोति न ग्राम्यान् पशून्हिनस्ति नाऽऽरण्यान् ॥ ३ ॥

अथो इति खलु आहुः अनाहुतिरित्यना--हुतिः वै जर्तिलाः च गवीधुकाः च इति अजक्षीरेणेत्यजा--क्षीरेण जुहोति आग्नेयी वै एषा यत् अजा आहुत्येत्या--हुत्या एव जुहोति न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति न आरण्यान् ॥ ३ ॥

सा० भा० अदनीयं यद्द्रव्यं तदेवाऽऽहुतियोग्यम्। यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः इति न्यायात् । जर्तिला गवीधुकाश्च मनुष्यैर्नाद्यन्ते तस्मादाहुतियोग्या न भवन्तीत्याहुः। पूर्वपक्षोपन्यासादूर्ध्वमाहुः। तस्मादुभयं परित्यज्याजाक्षीरेण जुहुयात्। अजाग्न्योरुभयोः प्रजापतिमुखजन्यत्वेन साजात्यादियमजाग्नेय्यीत आहुतियोग्यैव । अतस्तत्क्षीरद्रव्येण जुहोति ग्राम्यारण्यपयसोरस्वीकारात्तेऽपि पशवो न हिंस्यन्ते ॥ ३ ॥

होमसाधनभूतां जुहूमपवदितुं साधनान्तरं विधत्ते—

अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तोऽजायां घर्मं प्रासिञ्चन्सा शोचन्ती पर्णं पराजिहीत सो१ऽर्कोऽभवत्तदर्कस्यार्कत्वमर्कपर्णेन जुहोति सयोनित्वाय ॥ ४ ॥

अङ्गिरसः सुवर्गमिति सुवः--गम् लोकम् यन्तः अजायाम् घर्मम् प्रेति असिञ्चन् सा शोचन्ती पर्णम् परेति अजिहीत सः अर्कः अभवत् तत् अर्कस्य अर्कत्वमित्यर्क--त्वम् अर्कपर्णेनेत्यर्क--पर्णेन जुहोति सयोनित्वायेति सयोनि--त्वाय ॥ ४ ॥

सा० भा० प्रवर्ग्यकाले महावीरे संतप्तं घृतं क्षीरसहितं घर्मः। तं घर्मं प्रयाणव्यग्रा अङ्गिरसः प्रमादादजायां प्रकर्षेणासिञ्चन्। सा शोचन्ती साऽप्यजा तेनोष्णघृतेन तप्यमाना पर्णसदृशं स्वकीयं रोमसंघं भूमावपातयत्। स च रोमसंघातोऽर्कः प्रसिद्धार्करूपेण प्ररूढः । अर्चनीयेन पूज्येन प्रवर्ग्यघृतेन तथाविधेनाजारोमसंघातेन चोत्पन्नत्वादस्य स्थावरस्यार्कनाम संपन्नम्। तेना-

र्कपर्णेन होमे सति पर्णक्षीरयोरुभयोरप्यनन्यकार्यत्वात्समानयोनित्वं संपाद्यते ॥ ४ ॥

होमकाले किंचिद्विशेषं विधत्ते—

उदङ्तिष्ठञ्जुहोत्येषा वै रुद्रस्य दिक्स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते चरमायामिष्टकायां जुहोत्यन्तत एव रुद्रं निरवदयते ॥ ५ ॥

उदङ् तिष्ठन् जुहोति एषा वै रुद्रस्य दिक् स्वायाम् एव दिशि रुद्रम् निरवदयत इति निः—अवदयते चरमायाम् इष्टकायाम् जुहोति अन्ततः एव रुद्रम् निरवदयत इति निः—अवदयते ॥ ५ ॥

सा॰ भा॰ अन्त्यप्रदेशवर्तिनी चरमेष्टका सा च सूत्रकारेण दर्शिता । "उत्तरस्य पक्षस उत्तरापरस्यां स्रक्त्यां त्रिकर्ण्यां स्वयमातृण्णायाम्" इति । अन्त्यदेशगतेन होमेन क्रूरमिमं रुद्रमन्तत एव निःसारयति ॥ ५ ॥

रुद्राध्याये होमसाधनमन्त्रविभागं विधत्ते—

त्रेधाविभक्तं जुहोति त्रय इमे लोका इमानेव लोकान्समावद्वीर्यान्करोति ॥ ६ ॥

त्रेधाविभक्तमिति त्रेधा—विभक्तम् जुहोति त्रयः इमे लोकाः इमान् एव लोकान्समावद्वीर्यानिति समावत्—वीर्यान् करोति ॥ ६ ॥

सा॰ भा॰ तत्र त्रेधा विभाग एवं करणीयः । 'नमस्ते रुद्र' इत्यारभ्य 'सभापतिभ्यश्च वो नमः' इत्यन्तः प्रथमो भागः । 'नमो अश्वेभ्यः' इत्यारभ्य 'अवार्याय च' इत्यन्तो द्वितीयो भागः । 'नमः प्रतरणाय च' इत्यारभ्य 'य एतावन्तश्च' इत्यृचा सहितस्तृतीयो भागः ॥ ६ ॥

तिसृष्वप्याहुतिषु क्रमेण जानुदघ्नादिदेशेषु स्रुग्धारणं हस्ताभिनयेन विधत्ते—

इयत्यग्रे जुहोत्यथेयत्यथेयति त्रयं इमे लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्यः शमयति ॥ ७ ॥

इयति अग्रे जुहोति अथ इयति अथ इयति त्रयः इमे लोकाः एभ्यः एव एनम् लोकेभ्यः शमयति ॥ ७ ॥

नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यामित्यादियजुस्त्रयसाध्यं होमं विधत्ते—

तिस्र उत्तरा आहुतीर्जुहोति षट् संपद्यन्ते षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनꣳ शमयति ॥ ८ ॥

तिस्रः उत्तरा इत्युत्—तराः आहुतीरित्या—हुतीः जुहोति षट् समिति पद्यन्ते षट् वै ऋतवः ऋतुभिरित्यृतु—भिः एव एनम् शमयति ॥ ८ ॥

पूर्वोत्तरपक्षभङ्ग्याऽनुपरिक्रम्य होमं विधत्ते—

यदनुपरिक्रामं जुहुयादन्तरवचारिणꣳ रुद्रं कुर्यादथो खल्वाहुः कस्यां वाह दिशि रुद्रः कस्यां वेत्यनुपरिक्राममेव होतव्यमपरिवर्गमेवैनꣳ शमयति ॥ ९ ॥

यत् अनुपरिक्राममित्यनु—परिक्रामम् जुहुयात् अन्तरवचारिणमित्यन्तः—अवचारिणम् रुद्रम् कुर्यात् अथो इति खलु आहुः कस्याम् वा अह दिशि रुद्रः कस्याम् वा इति अनुपरिक्राममित्यनु—परिक्रामम् एव होतव्यम् अपरिवर्गमित्यपरि—वर्गम् एव एनम् शमयति ॥ ९ ॥

सा०भा० अनुपरिक्राममनुक्रमेण परितो भ्रमणं कृत्वा यदि जुहुयात्त-दानीं तं रुद्रमन्तरवचारिणमग्निक्षेत्रस्य मध्ये प्रविश्य चरन्तं कुर्यात् । स च प्रविष्टः क्रूरत्वादुपद्रवं करोत्येव तस्मात्परिभ्रमणं न कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । अथोशब्दः सिद्धान्तोपक्रमार्थः । अभिज्ञास्त्वेवमाहुः । खल्वाहुःशब्द उपन्य-स्तपक्षनिराकरणद्योतनार्थः । यदुक्तं—पूर्वपक्षिणा तन्न भवतीत्यर्थः । अयं रुद्रः सर्वत्र संचरन्कदा कस्यां दिशि वर्तते कस्यां वा न वर्तत इति को ज्ञातुं समर्थोऽतो रुद्रमन्त्रेष्वनुक्रमेण परिभ्रमणं कृत्वैव होतव्यम् । तथा सति परितो यत्र क्वापि स्थितं रुद्रमवर्जयित्वैव शान्तं करोति । शान्तत्वादेवान्तः प्रविश्यायं रुद्रः संनन्तः संचरन्नोपद्रवं करोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

नमो रुद्रेभ्य इत्यादिमन्त्राणां यजमानवाचनं विधत्ते—

एता वै देवताः सुवर्ग्या या उत्तमास्ता यजमानं वाचयति ताभिरेवैनꣳ सुवर्गं लोकं गमयति ॥ १० ॥

एताः वै देवताः सुवर्ग्या इति सुवः—ग्र्याः याः उत्तमा इत्युत्—तमाः ताः यजमानम् वाचयति ताभिः एव एनम् सुवर्गमिति सुवः—गम् लोकम् गमयति ॥ १० ॥

सा०भा० एतैर्यजुर्भिः प्रतिपाद्या या देवताः सन्ति ताः स्वर्गहेतवोऽत एवो-त्तमा उत्कृष्टाश्चरममन्त्रप्रतिपाद्यत्वाद्वोत्तमत्वम् । ता अध्वर्युर्यजमानं वाच-येत् । तत्प्रतिपादकानि यजूंषि पाठयेदित्यर्थः । तथा सति ताभिरेव देवताभिरेनं यजमानं स्वर्गं प्रापयति ॥ १० ॥

अर्कपर्णस्य परित्यागदेशं विधत्ते—

यं द्विष्यात्तस्य संचरे पशूनां न्यस्येद्यः प्रथमः पशुरभितिष्ठति स आर्तिमार्छति ॥ ११ ॥

यम् द्विष्यात् तस्य संचर इति सम्—चरे पशूनाम् नीति

१ परिभ्रमेण । २ सन्नन्तः ।

अस्येत् यः प्रथमः पशुः अभितिष्ठतीत्यभि–तिष्ठति सः आर्तिम् एति ऋच्छाति ॥ ११ ॥

सा०भा० यं पुरुषं यजमानो द्विष्यात्तस्य पशूनां संचरप्रदेशे तदर्कपर्णं परित्यजेत् । तत्त्यक्तं पर्णं यः पशुः प्रथम इतरेभ्यः पशुभ्यः पूर्वः सन्नभिक्रम्य तिष्ठति स म्रियेत ॥ ११ ॥

॥ अत्र विनियोगसंग्रहः—

प्रश्ने तु पञ्चमे प्रोक्तः शतरुद्रीयहोमकः ।
सभापतिभ्य इत्यन्त एको मन्त्रः प्रकीर्तितः ॥
अवार्यायेत्यन्त एकस्तन्मसीत्यन्त उत्तरः ।
नमो रुद्रेभ्य इत्येषु पृथिव्यादिविभेदतः ॥
त्रेधा भिन्नस्ततो होमे षण्मन्त्रा इह कीर्तिताः ॥

अथ मीमांसा—

दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम् ।
जर्तिलोक्तेश्चतुर्धा किं त्रिकल्पोऽथ पयःश्रुतिः ।
विकल्पः पूर्ववन्नैवं वाक्यैक्यात्पयसा सह ॥

अग्नौ श्रूयते—

जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा वा न ग्राम्यान्पशून्हिनस्ति नारण्यानथो खल्वाहुरनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चेत्यजक्षीरेण जुहोत्याग्नेयी वा एषा यदजाहुत्यैव जुहोति ॥

सा०भा० जर्तिला आरण्यतिलाः । गवीधुका आरण्यगोधूमाः । तयोरुभयोर्विकल्पः श्रौत एव । अनाहुतिरिति पूर्वयोः पक्षयोर्दूषितत्वाद्धोमाभावस्तृतीयः पक्षः । न चात्र जर्तिलगवीधुकयोरनाहुतित्ववचनेन पर्युदासः संभवति । आहुतिपदान्वितस्य नञ्पदजस्य जर्तिलगवीधुकपदान्वयायोगात् । पयोविधिश्चतुर्थः पक्षः । एतेषां परस्परविरुद्धानां चतुर्णां गत्यन्तराभावेन षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पे प्राप्ते ब्रूमः । पयोविधिना सह जर्तिलादेरेकवाक्यत्वेनार्थवादत्वं युक्तम् । ग्राम्यारण्यपशुहिंसाराहित्येन प्रशस्तयोरपि जर्तिलगवीधुकयोरग्निहोमं

मत्याहुतित्वं नास्ति । पयसस्तु तदस्ति । इत्थं महाभागं पय इति । तस्मादर्थवादः ।

"वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः"

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुकाण्डे पञ्चमप्रपाठके श्रीरुद्रभाष्य एकादशोऽनुवाकः समाप्तः ॥

॥ इति श्रीरुद्राध्यायनमकभाष्यं समाप्तम् ॥

"वृषाधिरूढं देवेशं सर्वलोकैककारणम् ।
ध्यायेद्ब्रह्मादिभिः स्तुत्यं पार्वतीसहितं शिवम्" ॥

अस्य रुद्रसमुदायस्य केवलं जपमात्रेण सर्वसिद्धिः । त्रिषवणस्नायी जपित्वा पञ्चमहापातकात्पूतो भवति ।

अथ सर्वकामार्थः शौनकोक्तः प्रयोगः—

अथापरं पूर्वोक्तविधिना मन्त्रन्यासादिकं कृत्वा प्रस्थमात्रपरिमाणपरिमितान्कलशानक्षतगन्धपुष्पसहितोदकयुक्तान्कृत्वा पूर्वोक्तविधिना देवमभ्यर्च्य देवपार्श्वे रुद्रप्रथमानुवाकमन्त्रैराज्याहुतीर्हुत्वा रुद्रैकादशिनीं जपेत् । जपान्ते अग्नाविष्णू-'इत्येकादशानामनुवाकानामेकैकं जपेत् । ततः पञ्चामृतैः स्नापयेत् । ततः पञ्चगव्येन । ततो 'नमस्ते–' इति प्रथमयापचाराः । ततो यथाशक्ति ब्राह्मणान्रुद्रवेदिनो भोजयेत् । सर्वे कामाः संपद्यन्ते । अथवा रुद्रमहारुद्रातिरुद्रेष्वन्यतमं जप्त्वोक्तसंख्यया पायसं जुहुयात् । सर्वकामानवाप्नोति । अथवैवमव यथासामर्थ्यं क्षीरेण घृतेन च स्नापयेत् । रुद्राध्यायेनाभिमन्त्र्य 'मा नस्तोके–' इत्यनेन घृतपायसेनायुतं जुहुयात् । अथ देशेऽन्तधाय कपटग्रहादिषु मध्य एष एव विधिरुच्चाटने । फट्कारेण सर्वकार्याणि समारभेत् । अथ राज्यकामस्य पद्मसौगन्धिकोत्पलानां 'प्रमुञ्च धन्वनः–'इति मन्त्रेण भगवतो महेश्वरस्योभयचन्दनाक्तानां शतसहस्रं महेश्वरस्य शिरस्यारोपयेत् । राजा श्रियं विन्दति । 'नमो वः किरिकेभ्यः–'इत्यनेन तिलतण्डुलानामाज्याक्तानां शतसहस्रं जुहुयात् । राज्यं प्राप्नोति ।

अथान्यो बौधायनोक्तः—

रुद्रमहारुद्रातिरुद्राणामन्यतमं जप्त्वोक्तसंख्यया राष्ट्रकामो यवानाज्याक्तानयुतं जुहुयात् । अथ श्रीकामस्य । रुद्रमहारुद्रातिरुद्राणाममन्यतमं जप्त्वा पायसेनायुतं जुहुयात् । श्रियं लभते । वित्तकामस्य 'इमाᳪ रुद्राय' इत्यनेन तिलैः शतसहस्रं जुहुयात् । अथ कालिकापुराणे सनत्कुमारः—

आदावङ्गानि संयोज्य स्नात्वा देहे स्वके द्विजः।
ततो वत्स महादेवं पूजयेद्विधिपूर्वकम् ॥
एकं लिङ्गं नदीतीरे ह्यपरास्यं जलैः स्नपेत्।
पञ्चगव्येन भूयोऽपि शंभुं पलशतेन च ॥
संस्नाप्य वारिणा भूयो ध्यात्वा तं जगदीश्वरम्।

(एकं लिङ्गं वृषभादिपरिवाररहितम्। अपरास्यं पश्चिमाभिमुखम्)

तद्गोरोचनया सार्धं लेपयेद्भक्तितो हरम् ॥
श्रीवृक्षोत्थैस्ततः पत्रैर्निश्छिद्रैर्जन्तुवर्जितैः।
नैव पर्युषितैः स्निग्धैः प्रोक्षितैरर्चयेच्छिवम् ॥
एकादश दिनान्येवमर्चयेत्तं महेश्वरम्।
विधिनाऽनेन देवेशं भूयस्तं वै निबोध मे ॥

दिनान्येकादशैवाऽऽदौ पूजान्ते होममाचरेत्।
साज्यैर्बिल्वदलैर्नित्यं दक्षिणां दिशमास्थितः ॥
एवं नीलोत्पलैर्भूयः पद्मैश्चैव सुगन्धिभिः।
होममर्चां प्रकुर्वीत त्रिरेकादशवासरान् ॥
सघृतं गुग्गुलुं दग्ध्वा नित्यमेव हरप्रियम्।
पूजान्ते परया भक्त्या तस्यैवं धनसंचयः।
वित्तकामो यदा सोऽथ स्यादालिङ्ग्य वनस्पतीन्।
जपेद्रुद्राञ्छिवं ध्यायेद्ध्रुवं ते हैमतां ययुः[1] ॥

सपुष्पं वा तरुं ब्राह्मं बिल्वं वाऽऽलिङ्ग्य ताञ्जपेत्।
आवर्तयन्बहून्वारान्स वृक्षो हैमतां व्रजेत् ॥
तीर्थे कनखले गत्वा जप्त्वा रुद्रान्बहून्पुनः।
जपेन्मध्यजले कृष्णपाषाणा हैमतामियुः ॥
महापर्वतमाश्रित्य अवष्टभ्य दिने दिने।
जपेदेकादशाहान्ते निधिं प्राप्नोति पुष्कलम् ॥
समिधो वैतसीश्चैतत्त्रिमध्वक्ता जुहोति यः।
तदन्ते जायते तस्य द्राविणं पुष्कलं बहु ॥
मधुबिल्वादयो वृक्षा आलिङ्ग्यैकादशे दिने।
जपान्ते हैमतां यान्ति तथ्यं तत्र न संशयः ॥

---

१ ययुः इति पाठान्तरम्।

अथवा लिङ्गमाश्रित्य स्वयम्भुमपराङ्मुखम्[1] ।
संछाद्यैकादशाहानि जपेदेतत्सुपङ्कजैः ॥
पशून्वा कुत्सितांश्चैव न पश्येन्न च संस्पृशेत् ।
यं पश्येद्व्यपयाते तु हेम स्याद्द्वादशेऽहनि ॥

अथान्यः—

कृष्णाष्टमीं समारभ्य यावत्कृष्णचतुर्दशी ।
स्थण्डिलं चोपलिप्यार्कप्रस्तरे वा जपेत्सुधीः ॥

'नमो अस्तु नीलग्रीवाय' इत्यनेन सहस्राभिमन्त्रितं घृतपायसमीश्वराय निवेदयेत् । कार्षापणानां सहस्रमुत्पद्यते । अथान्यः । 'प्रमुञ्च धन्वनः' इत्यनेन यथासिद्धान्नं महानसेऽष्टसहस्रं जुहुयात् । द्रव्यमव्यवच्छिन्नमक्षयं भवति । अथान्यः । 'नमो वः किरिकेभ्यः' इति तिलाहुतीनामयुतं जुहुयात् । कार्षापणानां सहस्रमुत्पद्यते" । इति कालिका पुराणे ।

अथान्नकामस्य शौनकः—

'असौ यस्ताम्रः' इत्यनेनोभयेनाहरहरुदयास्तमययोरादित्यमुपतिष्ठेताक्षयमन्नमुपतिष्ठते ।

अथ बौधायनः—

उदुम्बरसमिद्भिर्मध्वक्षतैर्वा रुद्रमहारुद्रातिरुद्राणामन्यतमं जप्त्वा तन्त्रोक्तसंख्यया जुहुयादन्नमुत्पद्यते ।

अथ वृष्टिकामस्य शौनकः ।

'असौ यस्ताम्रः' इत्यनेनोदकशाकयवाहारो वेतससमिधामयुतं जुहुयाद्गुडक्षीराक्तानां वाऽयुतं जुहुयात् । भगवानादित्यो वृष्टिं मुञ्चति ।

अथायुष्कामस्य स एवाऽऽह—

आयुष्कामः पूर्वोक्तविधिना देवमाराध्य सर्वदिक्षु रक्तपीतकृष्णबलीन्दत्त्वा रुद्रैकादशिनीमेकादशकृत्वो जप्त्वा 'आरात्ते गोघ्न' इति षोडशोपचारान्कृत्वा तमेव मन्त्रं सहस्रं जपेत् । व्याधितश्चेद्द्वैर्दिने ब्राह्मणाय दक्षिणां दत्त्वा सहस्रं जापयेत् । व्याधिभ्यः प्रमुच्यते शतायुर्भवति ।

अथ पुत्रकामस्य शौनकः—

'परि णो रुद्रस्य' इति वटसमिधामयुतं जुहुयात्पुत्र आयुष्मानुत्पद्यते ।

अथ गोकामस्य स एव—

---

१ अत्र 'स्वयम्भ्वपरादिङ्मुखम्' इति शुद्धः पाठः कल्पनीयः ।

'नमो वः किरिकेभ्यः' इति मन्त्रेण वैकङ्कतोदुम्बरसमिधां दध्यक्तानामयुतं जुहुयात्। अनन्तगोस्वामी भवति। न च गावः प्रक्षीयन्ते। अथवाऽनेनैव मन्त्रेणार्कपर्णशतं गोपयसैकादशाऽऽहुतीर्जुहुयादेकादश गाव उत्पद्यन्ते।

अथ वाक्कामस्य स एवाऽऽह—

महाचतुष्पथे वल्मीकमृदा लिङ्गं प्रतिष्ठाप्य पञ्चगव्येन स्नापयेत्। 'नमो वः किरिकेभ्यः' इत्यनया चाभिमन्त्र्य 'मा नस्तोके' इति घृतपायसं दिनद्वयं बिल्वमुपहरेत्। दक्षिणामूर्तौ वचाफलसमर्धफलं[1] चूर्णं सुसूक्ष्मं कृत्वा ताम्रभाजने न्यसेत्। कपिलाघृतेनाऽऽलोड्य प्रदेशिन्या नियुताभिमन्त्रितं कृत्वा पिबेदप्रतिहतवाक्यो भवति।

पुनः स एव—'द्रापे अन्धसस्पते' इत्यादिना शतसहस्रं जुहुयात्। वासांस्यक्षराणि भवन्ति। अथ वश्यकामस्य बौधायनः—

रुद्रैकादशिनीलघुरुद्रमहारुद्रातिरुद्रेष्वन्यतमं जप्त्वा
जुहुयाच्छ्वेतपुष्पाणि स विश्वं कुरुते वशम्।
अथ कृत्स्नं जगत्कश्चिद्वशीकर्तुं समीहते।
नाभिमात्रजलस्थश्च जपेद्रुद्रान्बहूंस्तथा॥
कृत्वा चैवार्चनं शंभोरादाय नियमं ततः।
आदित्याभिमुखो भूत्वा रुद्रानावर्तयेत्सदा॥
तस्याऽऽवर्तयतो रुद्राञ्जिताक्षस्य च धीमतः।
वृषकेतुः समायाति वरदो भक्तवत्सलः॥

अथाऽऽरोग्यकामस्य शौनकः—'मा नो महान्तम्' इति मन्त्रेण तिलाहुतीनामयुतं जुहुयात्। बालानां परिजनस्याऽऽरोग्यं भवति। अथ प्रत्युपस्थिते सर्वभये क्लेशविमोक्षकामः पूर्वोक्तविधिना मन्त्रदेवन्यासादिकं कृत्वा बलींश्च दत्त्वा 'मीढुष्टम' इति पुनः षोडशोपचारं कृत्वा रुद्रैकादशिनीमेकादशकृत्वो जप्त्वा जापयित्वा वा रुद्रवेदिनं सर्वेभ्यो भयेभ्यः प्रमुच्यते नात्र संशयः। 'इमा᳚ रुद्राय' इति मन्त्रेण दधिमधुपायसाहुतीनां प्रत्येकमयुतं जुहुयात्सर्वभयान्युपशाम्यन्ति।

अथ शान्तिकामः पूर्वोक्तविधिना मन्त्रदेवन्यासादिकं कृत्वा देवमाराध्य रुद्रवेदिनं ब्राह्मणमाचार्यं वृत्वा स्वयंभूलिङ्गमभिगम्य तत्राप्यनेनैव विधिनाऽऽराधनं कृत्वा पञ्चामृतैः स्नापयित्वा प्रथमानुवाकेनाऽऽज्यहोमं कृत्वा देवं संपूज्य 'नमस्ते रुद्र मन्यवे' इत्येकादशानुवाकानां जपं कुर्यात्। धारामास्रावयं-

---

१ °मर्धफ°।

स्तथा जपान्ते ‘ अग्नाविष्णू सजोषसा ’ इत्येकादशानुवाकानामेकमेकं जपेत् । पुनः पञ्चामृतैः स्नापयेत्ततो देवं समभ्यर्च्य भक्ष्यभोज्ययुतं नैवेद्यं दत्त्वा चतुरः पूर्णकलशान्पञ्चमृत्तिकापञ्चपल्लवपञ्चरत्नयुतानक्षतगन्धधूपादिभिरर्चयित्वा सितवस्त्रवेष्टितान्कृत्वा ‘ शं नो वातः पवताम् ’ इति शान्तिं ध्यायञ्जप्त्वाऽभिषेकं कारयेच्छान्तिर्भवति । ततः स्वस्थो भवति । आचार्याय सितवस्त्रयुगुलं धेनुं काञ्चनं च दद्याद्ब्राह्मणांश्च भोजयेच्छान्तिर्भवति । पुनः शौनकः—‘ मा नो महान्तम् ’ इति मन्त्रेणाश्वत्थसमिधामयुतं जुहुयात् । प्रतिसंवत्सरं यात्रायामयुतं जुहुयात् । एवं कृत आत्मीयस्य बालस्त्रीवृद्धजातस्य शान्तिः । ‘नमो भवाय ’ ‘ नमो ज्येष्ठाय ’ इत्येताभ्यां कुमारग्रहादिग्रस्तानां भस्माभिमन्त्र्य रक्षां कारयेत् । रात्रौ शिखां च बध्नीयात्कुमारादिग्रहभयं न भवति । ‘ मीढुष्टम शिवतम ’ इति महाभये चौरभयेऽग्निभये प्राणात्यये वा मनसा जपेत्क्षेमेणाऽऽगच्छति । ‘ इमा७ रुद्राय ’ इत्यनेन सुवर्णदूर्वाङ्कुरैः शतसहस्रं जुहुयात् । महाज्वरोपघाते गतायुरपि दीर्घायुर्भवति । ‘ नमस्ते रुद्रमन्यवे ’ इति चतुर्भिः प्रत्यृचं यवगोधूमगवीधुकजर्तिलानां दधिमधुघृताक्तानामयुतं जुहुयात् । एकादशद्वादशरात्रेण वा वायुमुपशमयति । ‘ अध्यवोचदधिवक्ता ’ इति सर्वरक्षा कर्तव्या । आतुरेभ्यः सर्षपान्सप्ताभिमन्त्रितान्कृत्वा चतुर्दिशं प्रक्षिपेद्दशदिक्षु रक्षा कृता भवति । पथि गच्छतोऽसच्छान्तिमुपगच्छति । सर्षपेण ब्रह्मराक्षसभूतपिशाचादिभ्यो मोक्षयति । ‘ या ते रुद्र शिवा तनूः ’ इति ऋग्याऽन्तिमा तया प्रतिवा[1]सरं सहस्राभिमन्त्रितं कृत्वैकादश ग्रन्थीन्दत्त्वा बालानां गुर्विणीनां च हस्ते बध्नीयात् । बाला गुर्विण्यश्च सुखेन वर्धन्ते । यक्षराक्षसाद्युत्सादनं च । ‘ सहस्राणि ’ इति रक्तवाससा रक्तोष्णीषरक्तमाल्यानुलेपनैर्देवं समर्चयेत् । श्मशान एकवृक्षे नदीपुलिने चतुष्पथे वने वा कार्पासतण्डुलपरिवेष्टितां महातैलाक्तां श्मशानाग्नौ प्रदीप्तेन यवपिष्टेनैकादशाभिमन्त्रितेन यक्षराक्षसादेः शत्रोरपि प्रतिकृतिं कृत्वोरसि कटुतैलेन प्रतिमां कृत्वाऽऽस्थाप्य दक्षिणभूमिभाग एकैकेन शरेणैकादशप्राणायतनेषु वितोदयेत् । सहसागतं सकललोकगतं वा शत्रुमुत्सादयति । ‘ नमो रुद्रेभ्यः ’ इति मध्याह्ने रुक्मकण्टकैर्जुहुयात्सर्षपैश्चाहरहर्वा प्रत्यापत्ती राष्ट्रे देवयोनयः सपिशाचाश्च भ्रंशन्ति खेचरीणां स्त्रीणां यातुधानानां वा भस्मी भवन्ति । अथेमाः शान्तयः—‘ इमा८ रुद्राय ’ इति मन्त्रेण गवामुपघाते गोष्ठमध्येऽग्निमुपसमाधाय वैकङ्कतसमिधामयुतं जुहुयात् । गवां शान्तिर्भवति । यावन्तश्चतुष्पदास्तावद्भय एवमेव शान्तिविधिं

---

[1] वारमिति पाठान्तरम् ।

कुर्यात् । "नमस्ते रुद्र मन्यवे" इत्यनेन गवामुपघाते गोष्ठमध्येऽग्निमुपसमाधाय वैकङ्कतसमिधामयुतं जुहुयात् । पश्वादीनां शान्तिद्विगुणेन महाशान्तिरिति ।

अथ शत्रुमारणकामः पूर्वोक्तविधिना मन्त्रन्यासादि कृत्वा दिक्पालेभ्यो रक्तौदनबलीन्दत्त्वा 'स्तुहि श्रुतम्' इत्यनेन षोडशोपचारान्कृत्वा रुद्रैकादशिनीमेकादशकृत्वो जपित्वा पुनः 'स्तुहि श्रुतम्' इति सहस्रं जपेत्प्रत्यहम् । सप्तरात्रेण शत्रुविनाशो भवति । अथ कृत्यामुत्पादयितुकामो रक्तवाससा रक्तोष्णीषरक्तमाल्यानुलेपनैर्देवमर्चयेत् । श्मशानाङ्गणे लोहितशलाकाः प्रादेशमात्रा महातैलाक्ता लक्षं जुहुयात् । "उत्तिष्ठ रक्ताङ्गि रक्तनेत्रे रक्तकेशि" कन्यां तां क्षिप्रमेव रुधिरकुम्भेन पूर्णमांसमात्रेण तर्पयेत् । अन्यथा कर्तारमेव हिंसेत् । सा त्वरिता यन्त्रिता वदति "कं घर्षयामि वद वा ज्ञायते यदि त्रैलोक्यास्थितमभ्युत्सादयिष्यामि" इति । तथा चैकैकस्य शरीरस्य ग्रामे नगरे गृहे च प्रयोगः । शाकं यशस्यमुपयोक्ष्यमुपोष्य द्वादशरात्राणि लघुभ्यो लघूनि महान्तीति [1]अमहीनानि तुलापुरुषचान्द्रायणानां मध्यम एव विकल्प्य ग्रहणे त्वाचम्य नित्याभिवाद्यावलम्बिनाऽन्यथा पठेत्, इति । 'प्रमुञ्च धन्वनः' इति षड्भिरायुधमाभिमन्त्र्य सङ्ग्रामोपनीताः शत्रवः पलायन्ते । अभिमुखा नावतिष्ठन्ते । दर्भकण्टकानामयुतं जुहुयात् । प्रभूतः शत्रूयते क्षत्रियादिः । क्षत्रियो दिवसत्रिभागेन वैश्यः षड्भागेन चतुर्भागेण शूद्रः । तथा चाव्याहतं कर्मेत्याचक्षते । 'विकिरिद विलोहित' इति यथा शत्रुभिरनेकपर्यायसुप्तशत्रुमुखे जुहुयात् । सर्वे विभग्नमनसो विमुखाः शत्रवश्च पलायन्ते । 'नमो हिरण्यबाहवे' इत्यनुवाकैः कटुतैलाक्तानां राजाभिशङ्कितानां सर्षपाञ्जुहुयात् । चक्रमुत्सादयति । फट्कारेण देवस्योपरि मालामधोशिरा(?)मवलम्ब्य सशिरसा वस्त्रेण रुधिरमाप्लाव्य त्रिकटुकेनाभ्यज्य देवकराङ्गुलिना रेखामुत्पाद्य शत्रोर्नामानुस्मरञ्जपेत् । सबलसमुदायं शत्रुमुच्चाटयति । एवं कृत्स्नं ग्राममुच्चाटयति एकाह्ना । राजानमहोरात्रेण संपूर्णमर्धदिवसेन क्षत्रियं क्षपयति । दिवसत्रिभागेण वैश्यं चतुर्भागेण शूद्रम् । तथा चाव्याहतं कर्मेत्याचक्षते । एतत्सर्वं शौनकोक्तं हेमाद्रौ । अथ मेरुतन्त्रोक्तम्—

"रौद्रीं धारां ततः कुर्यात्प्रोच्यते तद्विधानकम् ।
नमस्ते रुद्राग्नाविष्णू इत्यध्यायद्वयेन च ॥
आवर्तनमिति प्रोक्तं गङ्गास्नानफलप्रदम् ।
आवर्तनाभिषेकं तु यः कुर्यात्प्रत्यहं नरः ॥

---

[1] अन्नहीनानि इति पाठान्तरम् ।

तस्यैव दिनजं पापं दैवजं नाशमाप्नुयात् ।
संध्यावन्दनतः क्षीणं तच्चेत्प्राग्जन्मजं भवेत् ॥
एकः पाठो नमस्तेऽस्य ह्यनुवाकः परस्य च ।
एवं भवाय नमस्तेऽस्याग्नाविष्णू तथैककम् ॥
इयं रुद्री समाख्याता रौद्रपापनिकृन्तनी ।
अनया प्रत्यहं यस्तु कुर्याल्लिङ्गाभिषेचनम् ॥
जन्मजन्मकृतं पापं वर्षमध्ये प्रणश्यति ।
रुद्रीभिरेकादशभिर्लघुरुद्रः प्रकीर्तितः ॥
अनेन सिक्तं यैर्लिङ्गं ते न पश्यन्ति भास्करिम् ।
एकादशभिरेतैस्तु महारुद्रः प्रकीर्तितः ॥
निर्धनो धनमाप्नोति महापातकनाशनः ।
अनेन विहितो होमः सोमयागफलप्रदः ॥
अनधिकारी दीक्षायां करे पक्षस्त्वयं मतः ।
एकादशमहारुद्रैरतिरुद्रः प्रकीर्तितः ॥
अतिपापहरो यस्माद्दृष्टाऽन्या नैव निष्कृतिः" ॥

इति मेरुतन्त्रोक्तं विधानं समाप्तम् ॥

इति श्रीभट्टभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्येऽग्निकाण्डे श्रीरुद्रप्रश्नसंज्ञितः पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ।

॥ समाप्तमिदं नमकभाष्यम् ॥

॥ अथ चमकभाष्यप्रारम्भः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
परिषेचनमुख्यास्तु संस्काराः षष्ठ ईरिताः ।
वसोर्धारादयः शिष्टाः प्रोच्यन्तेऽस्मिंस्तु सप्तमे ॥

कल्पः । ‘ अग्नाविष्णू सजोषसा ’ इति चतुर्गृहीतं हुत्वौदुम्बरीं स्रुचं व्याममात्रीं मृदा प्रदिग्धां पश्चादासेचनवतीं घृतस्य पूरयित्वा ‘ वाजश्च मे प्रसवश्च मे ’ इति संततां वसोर्धारां जुहोत्यामन्त्रसमापनादिति । अत्र ह्येकादशभिरनुवाकैर्मन्त्रः समाप्यते ॥

चतुर्गृहीतहोममन्त्रपाठस्तु—

ॐ अग्नाविष्णू सजोषसेमा वर्धन्तु वां गिरः ।
द्युम्नैर्वाजेभिरा गतम् ॥ १ ॥

ओम् अग्नाविष्णू इत्यग्ना—विष्णू सजोषसेति स—जोषसा इमाः वर्धन्तु वाम् गिरः । द्युम्नैः वाजेभिः एति गतम् ॥ १ ॥

सा० भा० हेऽग्नाविष्णू युवां सजोषसा समानप्रीती भवतम् । वां युवयोरिमा गिरः स्तुतिरूपा वाचो वर्धन्तु वृद्धिं प्राप्नुवन्तु । युवामपि द्युम्नैर्धनैर्वाजेभिरन्नैश्च युक्तावागतमिहाऽऽगच्छतम् ॥ १ ॥

अथैकादशानुवाकात्मको मन्त्र उच्यते । अनुवाकभेदस्त्वयज्ञसंयुक्ते कर्मणि पृथङ्मन्त्रत्वेनानुष्ठेयत्वादुपपद्यत इति ॥

तत्र प्रथमानुवाकपाठस्तु—

वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे स्वरश्च मे श्लोकश्च मे श्रावश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे सुवश्च मे प्राणश्च मेऽपानश्च मे व्यानश्च मेऽसुश्च मे चित्तं च म आधीतं च मे वाक्च मे मनश्च मे चक्षुश्च मे श्रोत्रं च मे दक्षश्च मे बलं च म ओजश्च मे

सहश्च म आयुश्च मे जरा च म आत्मा च मे तनूश्च मे शर्म च मे वर्म च मेऽङ्गानि च मेऽस्थानि च मे परूꣳषि च मे शरीराणि च मे ॥ १ ॥

वाजः च मे प्रसव इति प्र-सवः च मे प्रयतिरिति प्र-यतिः च मे प्रसितिरिति प्र-सितिः च मे धीतिः च मे क्रतुः च मे स्वरः च मे श्लोकः च मे श्रावः च मे श्रुतिः च मे ज्योतिः च मे सुवः च मे प्राण इति प्र-अनः च मे अपान इत्यप-अनः च मे व्यान इति वि-अनः च मे असुः च मे चित्तम् च मे आधीतमित्या-धीतम् च मे वाक् च मे मनः च मे चक्षुः च मे श्रोत्रम् च मे दक्षः च मे बलम् च मे ओजः च मे सहः च मे आयुः च मे जरा च मे आत्मा च मे तनूः च मे शर्म च मे वर्म च मे अङ्गानि च मे अस्थानि च मे परूꣳषि च मे शरीराणि च मे ॥ १ ॥

सा० भा० वाजोऽन्नम्। चशब्दो वक्ष्यमाणद्रव्यापेक्षया समुच्चयार्थः। मे मम। कल्पतामिति पदं दशमानुवाके वक्ष्यमाणं सर्वत्रानुषज्यते। संपद्यतामित्यर्थः। प्रसवोऽन्नस्याभ्यनुज्ञानं दीयतां भुज्यतामित्येवंरूपम्। प्रयतिः शुद्धिः। प्रसितिर्बन्धनमन्नविषयकमौत्सुक्यम्। धीतिरन्नधारणम्। क्रतुरन्नहेतुर्यज्ञः। स्वरो मन्त्रगत उदात्तादिः। श्लोकः स्तुतिः। श्रावः श्रावयितृत्वसामर्थ्यम्। श्रुतिः श्रवणसामर्थ्यम्। ज्योतिः प्रकाशः। सुवः स्वर्गः। प्राणापानव्याना वायुवृत्तिविशेषाः। असुस्तद्वृत्तिमान्वायुः। चित्तं मनोजन्यं ज्ञानम्। आधीतं तेन ज्ञानेन सर्वदा विषयीकृतं द्रव्यम्। वागादयश्चत्वारः प्रसिद्धाः। दक्षो ज्ञानेन्द्रियगतं कौशलम्। बलं कर्मेन्द्रियगतं सामर्थ्यम्। ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः। सहो वैरिविषयमभिभवितृत्वम्। आयुः प्रसिद्धम्। जराऽऽयुषो वलीपलिता-

दिपर्यन्तत्त्वम्। आत्मा शास्त्रप्रसिद्धः परमात्मा। तनूः शोभनसंनिवेशं वपुः। शर्म सुखम्। वर्म शरीररक्षककवचादि। अङ्गानि संपूर्णावयवाः। अस्थानि यथास्थानं स्थितान्यस्थीनि। परूꣳषि अङ्गुल्यादिपर्वाणि। शरीराणि पूर्वमनुक्ताः शरीरावयवाः॥ १॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके चमकभाष्ये प्रथमोऽनुवाकः॥ १॥

द्वितीयमाह—

ज्यैष्ठ्यं च म आधिपत्यं च मे मन्युश्च मे भामश्च मेऽमश्च मेऽम्भश्च मे जेमा च मे महिमा च मे वरिमा च मे प्रथिमा च मे वर्ष्मा च मे द्राघुया च मे वृद्धं च मे वृद्धिश्च मे सत्यं च मे श्रद्धा च मे जगच्च मे धनं च मे वशश्च मे त्विषिश्च मे क्रीडा च मे मोदश्च मे जातं च मे जनिष्यमाणं च मे सूक्तं च मे सुकृतं च मे वित्तं च मे वेद्यं च मे भूतं च मे भविष्यच्च मे सुगं च मे सुपथं च म ऋद्धं च म ऋद्धिश्च मे क्लृप्तं च मे क्लृप्तिश्च मे मतिश्च मे सुमतिश्च मे॥ २॥

ज्यैष्ठ्यम् च मे आधिपत्यमित्याधि—पत्यम् च मे मन्युः च मे भामः च मे अमः च मे अम्भः च मे जेमा च मे महिमा च मे वरिमा च मे प्रथिमा च मे वर्ष्मा च मे द्राघुया च मे वृद्धम् च मे वृद्धिः च मे सत्यम् च मे श्रद्धेति श्रत्—धा च मे जगत् च मे धनम् च मे वशः च मे त्विषिः च मे क्रीडा च मे मोदः च मे जातम् च मे जनिष्यमाणम् च मे सूक्तमिति सु—उक्तम् च मे सुकृतमिति सु—कृतम् च मे वित्तम्

च मे वेद्यम् च मे भूतम् च मे भविष्यत् च मे सुगमिति सु-गम् च मे सुपथमिति सु-पथम् च मे ऋद्धम् च मे ऋद्धिः च मे क्लृप्तम् च मे क्लृप्तिः च मे मतिः च मे सुमतिरिति सु-मतिः च मे ॥ २ ॥

सा०भा० ज्यैष्ठ्यं प्रशस्ततमत्वम् । आधिपत्यं स्वामित्वम् । मन्युभामशब्दौ क्रोधावान्तरविशेषवाचिनौ । एको मानसः । अपरोऽक्षमादिलिङ्गजन्यो बाह्यः । अमोऽप्रमेयत्वं विरोधिभिरियत्तया परिच्छेत्तुमशक्यत्वम् । अम्भः शैत्यमाधुर्योपेतमुदकम् । जेमा जयसामर्थ्यम् । महिमा महत्त्वं जयसंपादितधनादिसंपत्तिः । वरिमा वरणीयत्वं पूज्यत्वम् । प्रथिमा गृहक्षेत्रादिविस्तारः । वर्ष्मा पुत्रपौत्रादिशरीराणि । द्राघुया पुत्रपौत्रादिविषयं दीर्घत्वम् । अविच्छिन्ना संततिरित्यर्थः । वृद्धं प्रभूतमन्नं धनं च । वृद्धिर्विद्यादिगुणैरुत्कर्षः । सत्यं यथार्थभाषणम् । श्रद्धा परलोकोऽस्तीति बुद्धिः । जगत्, जङ्गमाजङ्गमात्मकं गवादि । धनं सुवर्णादि । वशः सर्वस्वाधीनत्वम् । त्विषिः शरीरकान्तिः । क्रीडाऽक्षद्यूतादिः । मोदस्तज्जन्यो हर्षः । जातं पूर्वसिद्धापत्यम् । जनिष्यमाणं भविष्यदपत्यम् । सूक्तमृक्समूहः । सुकृतं तज्जन्यमपूर्वम् । वित्तं पूर्वलब्धम् । वेद्यमितः परं लब्धव्यं द्रव्यजातम् । भूतं पूर्वसिद्धं क्षेत्रादि । भविष्यत्संपत्स्यमानम् । सुगं सुष्ठु गन्तव्यं बन्धुजनयुक्तग्रामान्तरादि । सुपथं चोरादिरहितो मार्गः । ऋद्धं वर्धितं धनादिकमनुष्ठितकर्मफलं वा । ऋद्धिरनुष्ठास्यमानसत्रफलम् । क्लृप्तं समर्थं स्वकार्यक्षमद्रव्यम् । क्लृप्तिः स्वकीयसामर्थ्यम् । मतिः पदार्थमात्रनिश्चयः । सुमतिः दुर्घटराजकार्यादिनिश्चयः ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थकाण्डेऽष्टमप्रपाठके चमकभाष्ये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

तृतीयमाह—

शं च मे मयश्च मे प्रियं च मेऽनुकामश्च मे कामश्च मे सौमनसश्च मे भद्रं च मे श्रेयश्च मे वस्यश्च मे यशश्च मे भगश्च मे द्रविणं च मे यन्ता च मे धर्ता च मे क्षेमश्च मे

१ ख. अपरः क्षेपादि ।

धृतिश्च मे विश्वं च मे महंश्च मे संविच्चं मे ज्ञात्रं च मे सूश्च मे प्रसूश्च मे सीरं च मे लयश्च म ऋतं च मेऽमृतं च मे यक्ष्मं च मेऽनामयच्च मे जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वं च मेऽनमित्रं च मेऽभयं च मे सुगं च मे शयनं च मे सूषा च मे सुदिनं च मे ॥ ३ ॥

शम् च मे मयः च मे प्रियम् च मे अनुकाम इत्यनु—कामः च मे कामः च मे सौमनसः च मे भद्रम् च मे श्रेयः च मे वस्यः च मे यशः च मे भगः च मे द्रविणम् च मे यन्ता च मे धर्ता च मे क्षेमः च मे धृतिः च मे विश्वम् च मे महः च मे संविदिति सं—वित् च मे ज्ञात्रम् च मे सूः च मे प्रसूरिति प्र—सूः च मे सीरम् च मे लयः च मे ऋतम् च मे अमृतम् च मे अयक्ष्मम् च मे अनामयत् च मे जीवातुः च मे दीर्घायुत्वमिति दीर्घायु—त्वम् च मे अनमित्रम् च मे अभयम् च मे सुगमिति सु—गम् च मे शयनम् च मे सूषेति सु—उषा च मे सुदिनमिति सु—दिनम् च मे ॥ ३ ॥

सा०भा० शंशब्द ऐहिकसुखवाची। मयःशब्द आमुष्मिकसुखवाची। प्रियं प्रीतिकारणं वस्तु। अनुकामोऽनुकूलत्वनिमित्तेन काम्यमानः पदार्थः। एतदुभयमैहिकमेव तारतम्योपेतम्। काम आमुष्मिकः स्वर्गादिकः। सौमनसो मनःस्वास्थ्यकरो बन्धुवर्गः। भद्रं कल्याणमिह लोके रमणीयम्। श्रेयः परलोकहितम्। वस्यो निवासहेतुर्गृहादिः। यशः कीर्तिः। भगः सौभाग्यम्। द्रविणं धनम्। यन्ता नियामक आचार्यादिः। धर्ता पोषकः पित्रादिः। क्षेमो विद्यमानधनस्य रक्षणशक्तिः। धृतिर्धैर्यमापद्यपि निश्चलत्वम्। विश्वं सर्वज-

नानुकूल्यम् । महः पूजा । संविद्वेदशास्त्रादिविज्ञानम् । ज्ञात्रं ज्ञापयितृत्वसामर्थ्यम् । सूः पुत्रादिप्रेरणसामर्थ्यम् । प्रसूर्भृत्यादिप्रेरणसामर्थ्यम् । सीरं गोलाङ्गलादिकृषिसाधनसंपत्तिः । लयस्तत्प्रतिबन्धनिवृत्तिः । ऋतं यज्ञादिकर्म । अमृतं तत्फलम् । अयक्ष्मं राजयक्ष्मादिप्रबलव्याधिराहित्यम् । अनामयज्वराद्यल्पव्याधिराहित्यम् । जीवातुर्जीवनकारणं व्याधिपरिहारार्थमौषधम् । दीर्घायुत्वमपमृत्युराहित्यम् । अनमित्रं वैरिराहित्यम् । अभयं भयराहित्यम् । सुगं शोभनगमनम् । सर्वैरङ्गीकृताचरणमित्यर्थः । शयनं शय्योपधानादिसंपत्तिः । सूषा स्नानसंध्यावन्दनादियुक्तः शोभनः प्रातःकालः । सुदिनं यज्ञदानाध्ययनादियुक्तं कृत्स्नं दिनम् ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चमकभाष्ये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

चतुर्थमाह—

ऊर्क्चं मे सूनृता च मे पयंश्च मे रसंश्च मे घृतं चं मे मधु च मे सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे कृषिश्चं मे वृष्टिश्च मे जैत्रं च म औद्भिद्यं च मे रयिश्चं मे रायंश्च मे पुष्टं चं मे पुष्टिश्च मे विभु चं मे प्रभु चं मे बहु चं मे भूयंश्च मे पूर्णं चं मे पूर्णतरं च मेऽक्षितिश्च मे कूयवाश्च मेऽन्नं च मेऽक्षुच्च मे व्रीहयंश्च मे यवांश्च मे माषांश्च मे तिलांश्च मे मुद्गाश्चं मे खल्वांश्च मे गोधूमांश्च मे मसुरांश्च मे प्रियङ्गंवश्च मेऽणवश्च मे श्यामाकांश्च मे नीवारांश्च मे ॥ ४ ॥

ऊर्क् च मे सूनृता च म पयः च मे रसः च मे घृतम् च मे मधु च मे सग्धिः च मे सपीतिरिति स—पीतिः च मे कृषिः च मे वृष्टिः च मे जैत्रम् च मे औद्भिद्यमित्यौत्—भिद्यम् च मे रयिः च मे रायः च मे पुष्टम् च मे पुष्टिः च मे विभ्विति वि—भु च मे प्रभ्विति प्र—भु च मे बहु च मे भूयः

च मे पूर्णम् च मे पूर्णतरमिति पूर्ण—तरम् च मे अक्षितिः च मे कूयवाः च मे अन्नम् च मे अक्षुत् च मे व्रीहयः च मे यवाः च मे माषाः च मे तिलाः च मे मुद्गाः च मे खल्वाः च मे गोधूमाः च मे मसुराः च मे प्रियङ्गवः च मे अणवः च मे श्यामाकाः च मे नीवाराः च मे ॥ ४ ॥

सा० भा० ऊर्क्, अन्नसामान्यम्। सूनृता प्रियोक्तिः। पयःप्रभृतयोऽन्नविशेषाः। पयः क्षीरम्। रसस्तत्रत्यं सारम्। घृतमधुनी प्रसिद्धे। सग्धिर्बन्धुभिः सह भोजनमित्यर्थः। तथा सपीतिः सहपानम्। कृषिवृष्टी अन्नस्य हेतुत्वेन प्रसिद्धे। जैत्रं जयशीलम्। सुक्षेत्रमित्यर्थः। औद्भिद्यमुद्भिदां तरुगुल्मादीनामुत्पत्तिः। रयिः सुवर्णम्। रायो मणिमुक्तादिः। पुष्टं पूर्वोक्तमेव सुवर्णमतिसमृद्धम्। पुष्टिः शरीरपोषः। विभ्वादयोऽक्षित्यन्ता धान्यविषया उत्तरोत्तराभिवृद्धयः सप्तापि तारतम्येन द्रष्टव्याः। न केवलं प्रवृद्धान्येव धान्यानि किं तु अल्पान्यपीत्युच्यन्ते। कूयवाः कुत्सितयवाः। अन्नं प्रसिद्धम्। अक्षुदन्नसाध्यः क्षुत्परिहारः। व्रीहियवमाषतिलमुद्गाः प्रसिद्धाः। खल्वा मुद्गेभ्योऽपि स्थूलबीजाः। अथर्ववेदभाष्ये तु खल्वाश्चणका इति व्याख्यातम्। गोधूमाः प्रसिद्धाः। मसुरा मुद्गवत्सूपहेतवः। प्रियङ्गवः प्रसिद्धाः। अणवः सूक्ष्मशालयः। श्यामाका ग्राम्या धान्यविशेषाः। नीवारा आरण्याः।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चमकभाष्ये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

पञ्चममाह—

अश्मा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे पर्वताश्च मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यं च मेऽयश्च मे सीसं च मे त्रपुश्च मे श्यामं च मे लोहं च मेऽग्निश्च म आपश्च मे वीरुधश्च म ओषधयश्च मे कृष्टपच्यं च मेऽकृष्टपच्यं च मे ग्रा-

१ ख. ग. ङ. रसः क्षीरम्। घृतं तत्रत्यं सारम्। मधु प्रसिद्धम्। २ ख. सग्धिः सखीभिर्बन्धुभिः। ङ. सग्धिः सक्तुभिर्बन्धुभिः।

म्याश्च॑ मे प॒शव॑ आर॒ण्याश्च॑ य॒ज्ञेन॑ कल्पन्तां वि॒त्तं च॑ मे॒ वित्ति॑श्च मे भू॒तं च॑ मे॒ भूति॑श्च मे॒ वसु॑ च मे वस॒तिश्च॑ मे॒ कर्म॑ च मे॒ शक्ति॑श्च॒ मेऽर्थ॑श्च॒ म॒ एम॑श्च म॒ इति॑श्च मे॒ गति॑श्च मे ॥ ५ ॥

अश्मा॑ च॒ मे॒ मृत्ति॑का च॒ मे॒ गि॒रय॑श्च॒ मे॒ पर्व॑ताः च॒ मे॒ सिक॑ताः च॒ मे॒ वन॒स्पत॑यः च॒ मे॒ हिर॑ण्यम् च॒ मे॒ अय॑ः च॒ मे॒ सीस॑म् च॒ मे॒ त्रपु॑ च॒ मे॒ श्याम॒म् च॒ मे॒ लो॒हम् च॒ मे॒ अ॒ग्निः च॒ मे॒ आप॑ः च॒ मे॒ वी॒रुध॑ः च॒ मे॒ ओष॑धयः च॒ मे॒ कृ॒ष्ट॒प॒च्य-मिति॑ कृ॒ष्ट-प॒च्यम् च॒ मे॒ अ॒कृ॒ष्ट॒प॒च्यमित्य॑कृष्ट-प॒च्यम् च॒ मे॒ ग्रा॒म्याः च॒ मे॒ प॒शव॑ः आ॒र॒ण्याः च॒ य॒ज्ञेन॑ क॒ल्प॒न्ता॒म् वि॒त्तम् च॒ मे॒ वित्ति॑ः च॒ मे॒ भू॒तम् च॒ मे॒ भूति॑ः च॒ मे॒ वसु॑ च॒ मे॒ व॒स-तिः च॒ मे॒ कर्म॑ च॒ मे॒ शक्ति॑ः च॒ मे॒ अर्थ॑ः च॒ मे॒ एम॑ः च॒ मे॒ इति॑ः च॒ मे॒ गति॑ः च॒ मे॒ ॥ ५ ॥

सा० भा० अश्मादयः प्रसिद्धाः। श्यामं कृष्णायसम् । लोहं कांस्यताम्रादि । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः। ग्राम्यारण्यपशवो यज्ञेन निमित्तीभूतेन कल्पन्तां समर्था भवन्तु । वित्तं पूर्वलब्धम् । वित्तिर्भाविलाभः । भूतमैश्वर्योपेतं पुत्रादिकम् । भूतिः स्वकीयमैश्वर्यादिकम् । वसु निवाससाधनं गवादिकम् । वसतिर्निवा-साधारो गृहादिः । कर्माग्निहोत्रादिकम् । शक्तिस्तदनुष्ठानसामर्थ्यम् । अर्थः प्रयोजनविशेषः । एम एतव्यं प्राप्तव्यं सुखम् । इतिरयनमिष्टप्राप्त्युपायः । गतिरिष्टप्राप्तिः ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चमकभाष्ये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

षष्ठमाह—

अ॒ग्निश्च॑ म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ सोम॑श्च म॒ इन्द्र॑श्च मे सवि॒ता च॑

म इन्द्रश्च मे सरस्वती च म इन्द्रश्च मे पूषा च म इन्द्रश्च मे बृहस्पतिश्च म इन्द्रश्च मे मित्रश्च म इन्द्रश्च मे वरुणश्च म इन्द्रश्च मे त्वष्टा च म इन्द्रश्च मे धाता च म इन्द्रश्च मे विष्णुश्च म इन्द्रश्च मेऽश्विनौ च म इन्द्रश्च मे मरुतश्च म इन्द्रश्च मे विश्वे च मे देवा इन्द्रश्च मे पृथिवी च म इन्द्रश्च मेऽन्तरिक्षं च म इन्द्रश्च मे द्यौश्च म इन्द्रश्च मे दिशश्च म इन्द्रश्च मे मूर्धा च म इन्द्रश्च मे प्रजापतिश्च म इन्द्रश्च मे ॥६॥

अग्निः च मे इन्द्रः च मे सोमः च मे इन्द्रः च मे सविता च मे इन्द्रः च मे सरस्वती च मे इन्द्रः च मे पूषा च मे इन्द्रः च मे बृहस्पतिः च मे इन्द्रः च मे मित्रः च मे इन्द्रः च मे वरुणः च मे इन्द्रः च मे त्वष्टा च मे इन्द्रः च मे धाता च मे इन्द्रः च मे विष्णुः च मे इन्द्रः च मे अश्विनौ च मे इन्द्रः च मे मरुतः च मे इन्द्रः च मे विश्वे च मे देवाः इन्द्रः च मे पृथिवी च मे इन्द्रः च मे अन्तरिक्षम् च मे इन्द्रः च मे द्यौः च मे इन्द्रः च मे दिशः च मे इन्द्रः च मे मूर्धा च मे इन्द्रः च मे प्रजापतिरिति प्रजा–पतिः च मे इन्द्रः च मे ॥ ६ ॥

सा०भा० अग्न्यादयः प्रसिद्धा देवतास्तैः सर्वैः सह समानभागोपेतत्वादिन्द्र एकैकया देवतया सह पठ्यते । दिक्शब्देन प्राच्यादिचतस्र उच्यन्ते । मूर्धशब्देन चोर्ध्वा दिक् । सा च मुख्यत्वाभिप्रायेण पृथङ्निर्दिष्टा ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चमकभाष्ये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

सप्तममाह—

अꣳशुश्च मे रश्मिश्च मेऽदाभ्यश्च मेऽधिपतिश्च म उपाꣳशुश्च मेऽन्तर्यामश्च म ऐन्द्रवायवश्च मे मैत्रावरुणश्च म आश्विनश्च मे प्रतिप्रस्थानश्च मे शुक्रश्च मे मन्थी च म आग्रयणश्च मे वैश्वदेवश्च मे ध्रुवश्च मे वैश्वानरश्च म ऋतुग्रहाश्च मेऽतिग्राह्याश्च म ऐन्द्राग्नश्च मे वैश्वदेवश्च मे मरुत्वतीयाश्च मे माहेन्द्रश्च म आदित्यश्च मे सावित्रश्च मे सारस्वतश्च मे पौष्णश्च मे पात्नीवतश्च मे हारियोजनश्च मे ॥ ७ ॥

अꣳशुः च मे रश्मिः च मे अदाभ्यः च मे अधिपतिरित्यधि—पतिः च मे उपाꣳशुरित्युप—अꣳशुः च मे अन्तर्याम इत्यन्तः—यामः च मे ऐन्द्रवायव इत्यैन्द्र—वायवः च मे मैत्रावरुण इति मैत्रा—वरुणः च मे आश्विनः च मे प्रतिप्रस्थान इति प्रति—प्रस्थानः च मे शुक्रः च मे मन्थी च मे आग्रयणः च मे वैश्वदेव इति वैश्व—देवः च मे ध्रुवः च मे वैश्वानरः च मे ऋतुग्रहा इत्यृतु—ग्रहाः च मे अतिग्राह्या इत्यति—ग्राह्याः च मे ऐन्द्राग्न इत्यैन्द्र—अग्नः च मे वैश्वदेव इति वैश्व—देवः च मे मरुत्वतीयाः च मे माहेन्द्र इति माहा—इन्द्रः च मे आदित्यः च मे सावित्रः च मे सारस्वतः च मे पौष्णः

च मे पात्नीवत इति पात्नी—वतः च मे हारियोजन इति हारि—योजनः च मे ॥ ७ ॥

सा०भा० अश्वादयः सोमग्रहविशेषाः सोमप्रकरणे प्रसिद्धाः। तत्र रश्मिग्रहादर्शनाददाभ्यस्यैव ग्रहस्य गृह्यमाणत्वादंशुं पृथक्कृत्य रश्मिशब्देन निर्दिश्यते। रश्मीनां तु तद्ग्रहणसाधनत्वात्। तथा च तद्ग्रहणमन्त्रः पठ्यते—"शुक्रं ते शुक्रेण गृह्णाम्यह्नो रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिः" इति। अधिपतिशब्देन दधिग्रहो विवक्षितः। तस्य च श्रेष्ठत्वादाधिपत्यम्। अत एव श्रूयते—"ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणाम्" इति। प्रतिप्रस्थानशब्देन द्विदेवत्यग्रहसहभावी प्रतिनिर्ग्राह्यो[1] विवक्षितः। ध्रुवाख्यस्यैव ग्रहस्यावनयनदशायां वैश्वानरसूक्तपाठात्तदवस्थापन्नो वैश्वानरशब्देनोच्यते। आद्यो वैश्वदेवः प्रातःसवनगतः। उत्तरस्तृतीयसवनगतः। सारस्वतग्रहोऽभिषेचनीयाख्यविकृतौ द्रष्टव्यः।"सारस्वतं ग्रहं गृह्णाति" इति तत्राऽऽम्नानात्। एवं पौष्णोऽपि विकृतिगामी द्रष्टव्यः॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चमकभाष्ये सप्तमोऽनुवाकः॥ ७॥

अष्टममाह—

इध्मश्च मे बर्हिश्च मे वेदिश्च मे धिष्णियाश्च मे स्रुचश्च मे चमसाश्च मे ग्रावाणश्च मे स्वरवश्च म उपरवाश्च मे धिषवणे च मे द्रोणकलशश्च मे वायव्यानि च मे पूतभृच्च म आधवनीयश्च म आग्नीध्रं च मे हविर्धानं च मे गृहाश्च मे सदश्च मे पुरोडाशाश्च मे पचताश्च मेऽवभृथश्च मे स्वगाकारश्च मे॥ ८॥

इध्मः च मे बर्हिः च मे वेदिः च मे धिष्णियाः च मे स्रुचः च मे चमसाः च मे ग्रावाणः च मे स्वरवः च मे

---

१ ख. ङ. प्रतिनिधिर्ग्राह्यो। ग. प्रतिनिग्राह्यो।

उपरवा इत्युप-रवाः च मे अधिषवणे इत्यधि-सवने च मे द्रोणकलश इति द्रोण-कलशः च मे वायव्यानि च मे पूतभृदिति पूत-भृत् च मे आधवनीय इत्या-धवनीयः च मे आग्नीध्रमित्याग्नि-इध्रं च मे हविर्धानमिति हविः-धानम् च मे गृहाः च मे सदः च मे पुरोडाशाः च मे पचताः च मे अवभृथ इत्यव-भृथः च मे स्वगाकार इति स्वगा-कारः च मे ॥ ८ ॥

सा० भा० इध्मादीनि यज्ञाङ्गद्रव्याणि यज्ञप्रकरणे प्रसिद्धानि । गृहाः पत्नीशालादयः । पचताः[1] शामित्रादयः । स्वगाकारः शंयुवाकः । तेन हि यथास्वं देवतानां हविर्गमनं क्रियते ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चमकभाष्येऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

नवममाह—

अग्निश्च मे घर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यश्च मे प्राणश्च मेऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च मेऽदितिश्च मे दितिश्च मे द्यौश्च मे शक्करीरङ्गुलयो दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्तामृक्च मे साम च मे स्तोमश्च मे यजुश्च मे दीक्षा च मे तपश्च म ऋतुश्च मे व्रतं च मेऽहोरात्रयोर्वृष्ट्या बृहद्रथन्तरे च मे यज्ञेन कल्पेताम् ॥ ९ ॥

अग्निः च मे घर्मः च मे अर्कः च मे सूर्यः च मे प्राण इति प्र-अनः च मे अश्वमेध इत्यश्व-मेधः च मे पृथिवी च मे अदितिः च मे दितिः च मे द्यौः च मे शक्करीः अङ्गुलयः दिशः

१ ख. पचताः सदःशामित्रादयः क्षुद्रावयवाः ।

च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ऋक् च मे साम च मे स्तोमः च मे यजुः च मे दीक्षा च मे तपः च मे ऋतुः च मे व्रतम् च मे अहोरात्रयोरित्यहः—रात्रयोः वृष्ट्या बृहद्रथन्तरे इति बृहत्—रथन्तरे च मे यज्ञेन कल्पेताम् ॥ ९ ॥

सा० भा० अग्निश्चीयमानो वह्निः। घर्मः प्रवर्ग्यः । 'इन्द्रायार्कवते पुरोडाशम्' इति विहितो यागोऽर्कः। 'सौर्यं चरुम्' इति विहितो यागः सूर्यः। 'प्राणाय स्वाहा' इति विहितो होमः प्राणः । अश्वमेधः प्रसिद्धः । पृथिव्याद्यो देवताविशेषाः । शंकरस्यायं शक्वरः[2] । अङ्गुलयोऽङ्गुलिवद्विराट्पुरुषस्यावयवविशेषाः । दिशः प्राच्याद्याः । चशब्दाद्विदिशोऽपि । ताः सर्वा मे मदीयेन यज्ञेन कल्पन्तां स्वस्वव्यापारसमर्था भवन्तु । ऋगादयो मन्त्रविशेषाः । स्तोमः सामावृत्तिरूपं स्तोत्रम् । दीक्षा यजमानसंस्कारः । तपः पापक्षयार्थमनशनादि । ऋतुर्यज्ञाङ्गभूतः कालः । व्रतमेकस्तनादि । अहोरात्रयोः सम्बन्धिनी या वृष्टिस्तया मदीयं सस्यं कल्पतामिति शेषः । बृहद्रथन्तरे सामनी । ते च मदीयेन यज्ञेन कल्पेतां स्वस्वव्यवहारसमर्थे भवेताम् ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चमकभाष्ये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

दशममाह—

गर्भाश्च मे वत्साश्च मे त्र्यविश्च मे त्र्यवी च मे दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे पञ्चाविश्च मे पञ्चावी च मे त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च मे तुर्यवाट् च मे तुर्यौही च मे पष्ठवाच्च मे पष्ठौही च म उक्षा च मे वशा च म ऋषभश्च मे वेहच्च मेऽनड्वान् च मे धेनुश्च म आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतामपानो यज्ञेन कल्पतां व्यानो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पताᳬ श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतां

१ ख. ग. ङ. रुद्राया । २ शक्वरस्यायमित्यक्षराण्यसंबद्धार्थानीति भाति ।

वाग्यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् ॥ १० ॥

गर्भाः च मे वत्साः च मे त्र्यविरिति त्रि-अविः च मे त्र्यवीति त्रि-अवी च मे दित्यवाडिति दित्य-वाट् च मे दित्यौही च मे पञ्चाविरिति पञ्च-अविः च मे पञ्चावीति पञ्च-अवी च मे त्रिवत्स इति त्रि-वत्सः च मे त्रिवत्सेति त्रि-वत्सा च मे तुर्यवाडिति तुर्य-वाट् च मे तुर्यौही च मे पष्ठवाडिति पष्ठ-वात् च मे पष्ठौही च मे उक्षा च मे वशा च मे ऋषभः च मे वेहत् च मे अनड्वान् च मे धेनुः च मे आयुः यज्ञेन कल्पताम् प्राण इति प्र-अनः यज्ञेन कल्पताम् अपानइत्यप-अनः यज्ञेन कल्पताम् व्यान इति वि-अनः यज्ञेन कल्पताम् चक्षुः यज्ञेन कल्पताम् श्रोत्रम् यज्ञेन कल्पताम् मनः यज्ञेन कल्पताम् वाक् यज्ञेन कल्पताम् आत्मा यज्ञेन कल्पताम् यज्ञः यज्ञेन कल्पताम् ॥ १० ॥

सा० भा० गर्भाः वत्साश्च प्रसिद्धाः। सार्धसंवत्सरो वत्सरूपः पुङ्गवस्त्र्यविः। तथाविधा गौस्त्र्यवी। द्विसंवत्सर ऋषभो दित्यवाट्। तथाविधा गौर्दित्यौही। सार्धद्विसंवत्सर ऋषभः पञ्चाविः। तथाविधा गौः पञ्चावी। संवत्सरत्रयोपेत ऋषभस्त्रिवत्सः। तथाविधा गौस्त्रिवत्सा। सार्धत्रिवत्सर ऋषभस्तुर्यवाट् तथाविधा गौस्तुर्यौही। चतुःसंवत्सर ऋषभः पष्ठवाट्। तथाविधा गौः पष्ठौही सेचनसमर्थ ऋषभ उक्षा। वन्ध्या गौर्वशा। उक्ष्णोऽप्यधिकवयस्क ऋषभः। गर्भघातिनी गौर्वेहत्। शकटस्य वाहकोऽनड्वान्। नवप्रसूता गौर्धेनुः। आयुरादयः प्रसिद्धाः। आत्मा शरीरम्। उक्ता आयुरादयो मदीयेन यज्ञेन कार्यक्षमा

---

१ अत्र मूर्धन्यपाठ एव साधीयान् व्याकरणसिद्धत्वात्पूर्वोत्तरानुकूल्याच्च।

भवन्तु । यज्ञः करिष्यमाणोऽश्वमेधादिः सोऽप्यनेनानुष्ठीयमानेन यज्ञेन स्वकार्यक्षमो भवतु ॥

इतिसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चमकभाष्ये दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

एकादशमाह —

एका च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे सप्त च मे नव च म एकादश च मे त्रयोदश च मे पञ्चदश च मे सप्तदश च मे नवदश च म एकविꣳशतिश्च मे त्रयोविꣳशतिश्च मे पञ्चविꣳशतिश्च मे सप्तविꣳशतिश्च मे नवविꣳशतिश्च म एकत्रिꣳशच्च मे त्रयस्त्रिꣳशच्च मे चतस्रश्च मेऽष्टौ च मे द्वादश च मे षोडश च मे विꣳशतिश्च मे चतुर्विꣳशतिश्च मेऽष्टाविꣳशतिश्च मे द्वात्रिꣳशच्च मे षट्त्रिꣳशच्च मे चत्वारिꣳशच्च मे चतुश्चत्वारिꣳशच्च मेऽष्टाचत्वारिꣳशच्च मे वाजश्च प्रसवश्चापिजश्च क्रतुश्च सुवश्च मूर्धा च व्यश्नियश्चाऽऽन्त्यायनश्चान्त्यश्च भौवनश्च भुवनश्चाधिपतिश्च ॥ ११ ॥

एका च मे तिस्रः च मे पञ्च च मे सप्त च मे नव च मे एकादश च मे त्रयोदशेति त्रयः—दश च मे पञ्चदशेति पञ्च—दश च मे सप्तदशेति सप्त—दश च मे नवदशेति नव—दश च मे एकविꣳशतिरित्येक—विꣳशतिः च मे त्रयोविꣳशतिरिति त्रयः—विꣳशतिः च मे पञ्चविꣳशतिरिति पञ्च—विꣳशतिः च मे सप्तविꣳशतिरिति सप्त—विꣳशतिः च मे नवविꣳशतिरिति नव—विꣳशतिः च मे एकत्रिꣳशदित्येक—त्रिꣳशत्

च मे त्रयस्त्रिꣳशादिति त्रयः-त्रिꣳशत् च मे चतस्रः च मे अष्टौ च मे द्वादश च मे षोडश च मे विꣳशतिः च मे चतुर्विꣳशतिरिति चतुः-विꣳशतिः च मे अष्टाविꣳशतिरित्यष्टा-विꣳशतिः च मे द्वात्रिꣳशत् च मे षट्त्रिꣳशदिति षट्-त्रिꣳशत् च मे चत्वारिꣳशत् च मे चतुश्चत्वारिꣳशदिति चतुः-चत्वारिꣳशत् च मे अष्टाचत्वारिꣳशदित्यष्टा-चत्वारिꣳशत् च मे वाजः च प्रसव इति प्र-सवः च अपिज इत्यपि-जः च क्रतुः च सुवः च मूर्धा च व्यश्नियः इति वि-अश्नियः च आन्त्यायनः च अन्त्यः च भौवनः च भुवनः च अधिपतिरित्यधि-पतिः च ॥ ११ ॥

सा०भा० एकादिशब्दाः संख्यापराः । वाजादयः सर्वे मम सन्त्विति शेषः । वाजोऽन्नम् । प्रसवस्तस्योत्पत्तिः । अपिजस्तस्यैव पुनःपुनरुत्पत्तिः । क्रतुः संकल्पो भोगादिविषयो यागो वा । सुवस्तस्योत्पत्तौ हेतुरादित्यः । मूर्धा द्यौः । व्यश्नियः, विशेषेणाश्नुते व्याप्नोतीति व्यश्न आकाशादिस्तत्र भवो व्यश्नियः । आन्त्यायनः, अन्ते जातः । अन्त्यः, अन्ते भवः स्थितः । भुवने भवो भौवनः । भुवनो जगदात्मकः । अधिपतिरधिष्ठाय पालयिता । राजा, इति अहोबलभाष्ये । अथवा वाजादयश्चैत्रादिमासानां नामविशेषाः । तदानीं ते सर्वे प्रीणन्तु इति वाक्यशेषः । चकाराः परस्परसमुच्चयार्थाः । अनुक्तकालादिदेवतासमुच्चयार्था वा ॥ ११ ॥

यथोक्तैकादशानुवाकरूपमन्त्रसाध्यं होमं विधत्ते—

वसोर्धारां जुहोति वसोर्मे धाराऽसदिति वा एषा हूयते घृतस्य वा एनमेषा धाराऽमुष्मिँल्लोके पिन्वमानोपतिष्ठते ॥ १ ॥

वसोः धाराम् जुहोति वसोः मे धारा असत् इति वै

एषा हूयते घृतस्य वै एनम् एषा धारा अमुष्मिन् लोके पिन्व-
माना उपेति तिष्ठते ॥ १ ॥

सा० भा० वसोर्धनस्य धारा सांतत्यं ययाऽऽहुत्या लभ्यते सेयमाहुतिर्वसो-
र्धारा तां जुहुयात् । तदेतदुक्तनिर्वचनं सूच्यते । यो यजमानो जुहोति स
प्रथमं मम धननैरन्तर्यं सूयादित्येवं कामयते । ततस्तेनेयमाहुतिर्हूयते तेन होमे-
नैनं यजमानं स्वर्गे लोके घृतस्य धारा पिन्वमानां प्रीणयति सेवते ॥ १ ॥

तत्र द्रव्यं विधत्ते—

आज्येन जुहोति तेजो वा आज्यं तेजो वसोर्धारा तेजसै-
वास्मै तेजोऽवं रुन्धे ॥ २ ॥

आज्येन जुहोति तेजः वै आज्यम् तेजः वसोः धारा तेजसा
एव अस्मै तेजः अवेति रुन्धे ॥ २ ॥

सा० भा० सुवर्णादिधनसमृद्धेरपि ध्रुवं तेजोरूपत्वं प्रसिद्धम् ॥ २ ॥

कामप्राप्तिहेतुत्वेनापि तामाहुतिं प्रशंसति—

अथो कामा वै वसोर्धारा कामानेवावं रुन्धे ॥ ३ ॥

अथो इति कामाः वै वसोः धारा कामान् एव अवेति
रुन्धे ॥ ३ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सांतत्यं विधत्ते—

यं कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यं विच्छिन्द्यामिति विग्राहं तस्य
जुहुयात्प्राणानेवास्यान्नाद्यं वि च्छिनत्ति ॥ ४ ॥

यम् कामयेत प्राणानिति प्र—अनान् अस्य अन्नाद्यमित्यन्-
न—अद्यम् वीति छिन्द्याम् इति विग्राहमिति वि—ग्राहम् तस्य
जुहुयात् प्राणानिति प्र—अनान् एव अस्य अन्नाद्यमित्यन्न—
अद्यम् वीति छिनत्ति ॥ ४ ॥

यं कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यꣳ सं तनुयामिति संततां तस्य जुहुयात्प्राणानेवास्यान्नाद्यꣳ सं तनोति ॥ ५ ॥

यम् कामयेत प्राणानिति प्र–अनान् अस्य अन्नाद्यमित्यन्न–अद्यम् समिति तनुयाम् इति संततामिति सम्–तताम् तस्य जुहुयात् प्राणानिति प्र–अनान् एव अस्य अन्नाद्यमित्यन्न–अद्यम् समिति तनोति ॥ ५ ॥

सा० भा० यस्य यजमानस्य प्राणानन्नं च विच्छिन्द्यामित्येवं द्विषन्नध्वर्युरेतं मन्त्रं मध्ये विगृह्य जुहुयात् । यस्तु प्राणानामन्नस्य सातत्यं कामयते सोऽयं संततामाहुतिं जुहुयात् ॥ ५ ॥

अथ वाजश्च म इत्यादीनि अन्नं च मे क्षुच्च म इत्यतः प्राक्[1] तानि चतुश्चत्वारिंशद-धिकशतसंख्याकानि वाक्यानि तानि द्वादशसंवरूपेण विभज्य प्रशंसति—

द्वादश द्वादशानि जुहोति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणै-वास्मा अन्नमव रुन्धे ॥ ६ ॥

द्वादश द्वादशानि जुहोति द्वादश मासाः संवत्सर इति सम्–वत्सरः संवत्सरेणेति सम्–वत्सरेण एव अस्मै अन्नम् अवेति रुन्धे ॥ ६ ॥

सा० भा० द्वादशानां वाक्यानां समूहो द्वादशम् । तानि च द्वादशानि पुन-र्द्वादशसंख्याकानि । तथा सति चतुश्चत्वारिंशदधिकशतसंख्या संपद्यते । तद-न्तर्गत[2]द्वादशसंख्याया मासद्वारा संवत्सररूपत्वात्संवत्सरं साध्यमन्नं प्रा-प्नोति ॥ ६ ॥

---

१ अत्र प्राक्तनानीतिपाठः साधीयान् इति भाति । २ क. तदन्तश्च । घ. ततद्वाक्य ।

अथ चतुर्थानुवाकगतानि वाक्यानि प्रशंसति—

अन्नं च मेऽक्षुच्च म इत्याहैतद्वा अन्नस्य रूपꣳ रूपेणैवा-न्नमव रुन्धे ॥ ७ ॥

अन्नम् च मे अक्षुत् च मे इति आह एतत् वै अन्नस्य रूपम् रूपेण एव अन्नम् अवेति रुन्धे ॥ ७ ॥

सा० भा० अन्नमित्यादिभिर्वाक्यैर्यत्प्रतिपाद्यं तत्सर्वमन्नस्य रूपम्। क्षुद्भावस्यान्नसाध्यत्वादुपरितनानां च व्रीह्यादीनामन्नसाधनत्वात् ॥ ७ ॥

अथ पञ्चमानुवाकगतवाक्यानि प्रशंसति—

अग्निश्च म आपश्च म इत्याहैषा वा अन्नस्य योनिः सयो-न्येवान्नमव रुन्धे ॥ ८ ॥

अग्निः च मे आपः च मे इति आह एषा वै अन्नस्य योनिः सयोनीति स—योनिः एव अन्नम् अवेति रुन्धे ॥ ८ ॥

सा० भा० अग्नेः पाकहेतुत्वादन्नयोनित्वम्। अपां चौषधिजनकत्वादन्नयो-नित्वम्। एतन्मन्त्रपाठेनानेकप्रकारकारणसहितमन्नं प्राप्नोति ॥ ८ ॥

अथ षष्ठानुवाकगतानि वाक्यानि प्रशंसति—

अर्धेन्द्राणि जुहोति देवता एवाव रुन्धे यत्सर्वेषामर्धमि-न्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तम इन्द्रमुत्तरमा-हेन्द्रियमेवास्मिन्नुपरिष्टाद्दधाति ॥ ९ ॥

अर्धेन्द्राणीत्यर्ध—इन्द्राणि जुहोति देवताः एव अवेति रुन्धे यत् सर्वेषाम् अर्धम् इन्द्रः प्रतीति तस्मात् इन्द्रः देवतानाम् भूयिष्ठभाक्तम इति भूयिष्ठभाक्—तमः इन्द्रम् उत्तरमित्युत्—त-रम् आह इन्द्रियम् एव अस्मिन् उपरिष्टात् दधाति ॥ ९ ॥

सा० भा० येषां वाक्यानामर्धेष्विन्द्रः पठ्यते तान्यर्धेन्द्राणि । तेषु वाक्येषु अग्नीषोमादीनां देवतानां पूर्वार्धेष्वाम्नातत्वाद्देवताः प्राप्नोति यद्यस्मात्कारणात्सर्वेषां वाक्यानां प्रत्यर्धमिन्द्रः पठ्यते तस्मात्कारणादयमिन्द्रो भूयिष्ठभाक्तमः । भूयिष्ठं प्रभूतं हविर्भजतीति भूयिष्ठभागतिशयेन तादृशः । यस्माद्वेदं इन्द्रमत्रोत्तरार्धगतं प्राह तस्मादस्मिन्यजमानेऽप्युपरिष्टाच्छिरोभागे चक्षुरादीन्द्रियं स्थापयति ॥ ९ ॥

सप्तमाष्टमयोरनुवाकयोरवस्थितानि वाक्यानि प्रशंसति—

यज्ञायुधानि जुहोति यज्ञो वै यज्ञायुधानि यज्ञमेवाव रुन्धेऽथो एतद्वै यज्ञस्य रूपꣳ रूपेणैव यज्ञमव रुन्धे ॥ १० ॥

यज्ञायुधानीति यज्ञ—आयुधानि जुहोति यज्ञः वै यज्ञायुधानीति यज्ञ—आयुधानि यज्ञम् एव अवेति रुन्धे अथो इति एतत् वै यज्ञस्य रूपम् रूपेण एव यज्ञम् अवेति रुन्धे ॥ १० ॥

सा० भा० अंश्वदाभ्यादिग्रहरूपाणि यज्ञसाधनानि साक्षाद्यज्ञनिष्पादकत्वाद्यज्ञस्वरूपाणि । इध्माबर्हिरादिभिर्यज्ञः परम्परया निरूप्यते । ननु ग्रहैरिव साक्षान्निष्पाद्यते । तस्मात्तानि यज्ञस्य रूपमेतैरन्तरङ्गैर्बहिरङ्गैश्च यज्ञायुधैर्यज्ञं प्राप्नोति ॥ १० ॥

अन्तिमस्य स्वगाकारवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अवभृथश्च मे स्वगाकारश्च म इत्याह स्वगाकृत्यै ॥ ११ ॥

अवभृथ इत्यव—भृथः च मे स्वगाकार इति स्वगा—कारः च मे इति आह स्वगाकृत्या इति स्वगा—कृत्यै ॥ ११ ॥

सा० भा० स्वाधीनत्वकरणायेत्यर्थः ॥ ११ ॥

नवमानुवाके पूर्वार्धगतानि वाक्यानि प्रशंसति—

अग्निश्च मे घर्मश्च म इत्याहैतद्वै ब्रह्मवर्चसस्य रूपꣳ रूपेणैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे ॥ १२ ॥

---

१ ख. ग. ङ. 'दमत्रोत्त' । २ ख. अस्य ग्रहरूपाणि । ३ घ. वाक्यस्य ।

अग्निः च मे घर्मः च मे इति आह एतत् वै ब्रह्मवर्चसस्येति ब्रह्म—वर्चसस्य रूपम् रूपेण एव ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् अवेति रुन्धे ॥ १२ ॥

सा० भा० अग्न्यादिभिर्ब्राह्मणकर्मनिष्पत्तेरेतेषां ब्रह्मवर्चसरूपत्वम् ॥ १२ ॥

एतस्मिन्नेवानुवाक उत्तरार्धगतानि वाक्यानि प्रशंसति—

ऋक्च मे साम च म इत्याहैतद्वै छन्दसाꣳ रूपꣳ रूपेणैव छन्दाꣳस्यवरुन्धे ॥ १३ ॥

ऋक् च मे साम च मे इति आह एतत् वै छन्दसाम् रूपम् रूपेण एव छन्दाꣳसि अवेति रुन्धे ॥ १३ ॥

सा० भा० ऋगादिकं छन्दसां वेदानां स्वरूपमिति प्रसिद्धम् ॥ १३ ॥

दशमानुवाके पूर्वार्धगतवाक्यानि प्रशंसति—

गर्भाश्च मे वत्साश्च म इत्याहैतद्वै पशूनाꣳ रूपꣳ रूपेणैव पशूनवरुन्धे ॥ १४ ॥

गर्भाः च मे वत्साः च मे इति आह एतत् वै पशूनाम् रूपम् रूपेण एव पशून् अवेति रुन्धे ॥ १४ ॥

सा० भा० गर्भवत्सादीनां पशुरूपत्वं प्रसिद्धम् ॥ १४ ॥

तस्मिन्ननुवाक उत्तरार्धगतानि वाक्यानि प्रशंसति—

कल्पाञ्जुहोत्यक्लृप्तस्य क्लृप्त्यै ॥ १५ ॥

कल्पान् जुहोति अक्लृप्तस्य क्लृप्त्यै ॥ १५ ॥

सा० भा० आयुर्यज्ञेन कल्पतामित्यादयो मन्त्राः कल्पाः । पूर्वं यद्यद्वस्त्वक्लृप्तं स्वस्वकार्यसमर्थं न भवति तस्य तस्य सामर्थ्यायायं होमः ॥ १५ ॥

एकादशानुवाके पूर्वभागगतानि वाक्यानि प्रशंसति—

युग्मदयुजे जुहोति मिथुनत्वाय ॥ १६ ॥

युग्मदयुज इति युग्मत्—अयुजे जुहोति मिथुनत्वायेति मिथुन—त्वाय ॥ १६ ॥

सा० भा० चतस्रश्च मेऽष्टौ च म इत्यादिकं समसंख्यारूपं युग्मम् । एका च मे तिस्रश्च म इत्यादि विषमसंख्यारूपमयुग्मं राशिद्वयम् । स्त्रीपुरुषवत्परस्परविलक्षणत्वान्मिथुनत्वाय संपद्यते ॥ १६ ॥

राशिद्वयेऽप्युत्तरोत्तराधिक्यं प्रशंसति—

उत्तरावती भवतोऽभिक्रान्त्यै ॥ १७ ॥

उत्तरावती इत्युत्तरा—वती भवतः अभिक्रान्त्या इत्यभि—क्रान्त्यै ॥ १७ ॥

सा० भा० एकत्वादुत्तरं त्रित्वम् । तस्माच्चोत्तरं पञ्चत्वम् । तथा चतुर्थादुत्तरमष्टत्वम् । तस्माच्चोत्तरं द्वादशत्वम् । एवमुभयोरुत्तरावत्त्वेनाभितो व्याप्तिर्भवति ॥ १७ ॥

युग्मायुग्मसंख्यावाचिशब्दानां तात्पर्यं दर्शयति—

एका च मे तिस्रश्च म इत्याह देवछन्दसं वा एका च तिस्रश्च मनुष्यछन्दसं चतस्रश्चाष्टौ च देवछन्दसं चैव मनुष्यछन्दसं चाव रुन्धे ॥ १८ ॥

एका च मे तिस्रः च मे इति आह देवछन्दसमिति देव—छन्दसम् वै एका च तिस्रः च मनुष्यछन्दसमिति मनुष्य—छन्दसम् चतस्रः च अष्टौ च देवछन्दसमिति

---

१ ख. °न्मिश्रकत्वाय ।

देव–छन्दसम् च एव मनुष्यछन्दसमिति मनुष्य–छन्दसम् च अवेति रुन्धे ॥ १८ ॥

सा०भा० विषमसंख्यया देवानां प्रियाणि च्छन्दांसि निष्पाद्यन्ते । समसंख्यया तु मनुष्यप्रियाणि । अतस्तदुभयं प्राप्नोति ॥ १८ ॥

राशिद्वयेऽप्युत्तरोत्तरसंख्यावृद्धेरवाधिं प्रशंसति—

आ त्रयस्त्रिꣳशतो जुहोति त्रयस्त्रिꣳशद्वै देवता देवता एवाऽवरुन्ध आऽष्टाचत्वारिꣳशतो जुहोत्यष्टा चत्वारिꣳशदक्षरा जगती जागताः पशवो जगत्यैवास्मै पशूनव रुन्धे ॥ १९ ॥

एति त्रयस्त्रिꣳशत इति त्रयः–त्रिꣳशतः जुहोति त्रयस्त्रिꣳशदिति त्रयः–त्रिꣳशत् वै देवताः देवताः एव अवेति रुन्धे एति अष्टाचत्वारिꣳशत इत्यष्टा–चत्वारिꣳशतः जुहोति अष्टाचत्वारिꣳशदक्षरेत्यष्टाचत्वारिꣳशत्–अक्षरा जगती जागताः पशवः जगत्या एव अस्मै पशून् अवेति रुन्धे ॥ १९ ॥

अस्मिन्ननुवाक उत्तरभागगतानि वाक्यानि प्रशंसति—

वाजश्च प्रसवश्चेति द्वादशं जुहोति द्वादशमासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रतितिष्ठति ॥ २० ॥

वाजः च प्रसव इति प्र–सवः च इति द्वादशम् जुहोति द्वादश मासाः संवत्सर इति सम्–वत्सरः संवत्सर इति सम्–वत्सरे एव प्रतीति तिष्ठति ॥ २१ ॥

सा०भा० अत्र विनियोगसंग्रहः—

'अग्नाविष्णू वसोर्धारामेकादशभिरादितः ।
अनुवाकैर्जुहोत्येकामाहुतिं संततां घृतात्' इति ॥ २१ ॥

अथ मीमांसा—

द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

" मन्त्रादौ किं वसोर्धारा मन्त्रान्ते वाऽत्र संततेः ।
आद्यो होमेषु संतत्या द्वादशान्तेषु तद्धुतिः " ॥

अग्नौ किंचित्कर्म विहितम् । संततां वसोर्धारां जुहोतीति । तत्र सांतत्यमच्छिन्नत्वम् । तच्च मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमे सत्युपपद्यते । तस्मान्मन्त्रादौ कर्मसंनिपात इति प्राप्ते ब्रूमः । तस्मिन्वसोर्धाराकर्मणि " द्वादश द्वादशानि जुहोति " इति श्रुतेः । द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैः संपाद्यमेकाहुतिस्वरूपम् । तद्यथा ॥

वाज॑श्च मे प्रस॒वश्च॑ मे॒ प्रय॑तिश्च मे॒ प्रसि॑तिश्च मे धी॒तिश्च॑ मे॒ क्रतु॑श्च मे॒ स्वर॑श्च मे॒ श्लोक॑श्च मे श्रा॒वश्च॑ मे॒ श्रुति॑श्च मे॒ ज्योति॑श्च मे॒ सुव॑श्च मे ॥ २२ ॥

सा०भा० इत्येतैर्द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैरेकाहुतिर्होतव्या । ईदृशा उत्तरा आहुतयः । ' प्राणश्च मेऽपानश्च मे ' इत्यादिभिर्निष्पाद्याः । ते च होमा द्वादश । तेषु मध्ये विलम्बाभावः सांतत्यम् । न तु मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमः । तस्मात्पूर्वन्यायेन मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातस्य नास्ति विघ्नः ॥ २२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहितायां
चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके चमकभाष्य एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

॥ इति चमकभाष्यं समाप्तम् ॥
